Поствійна.
Чи є дорога додому?

О. М. Кочубейник

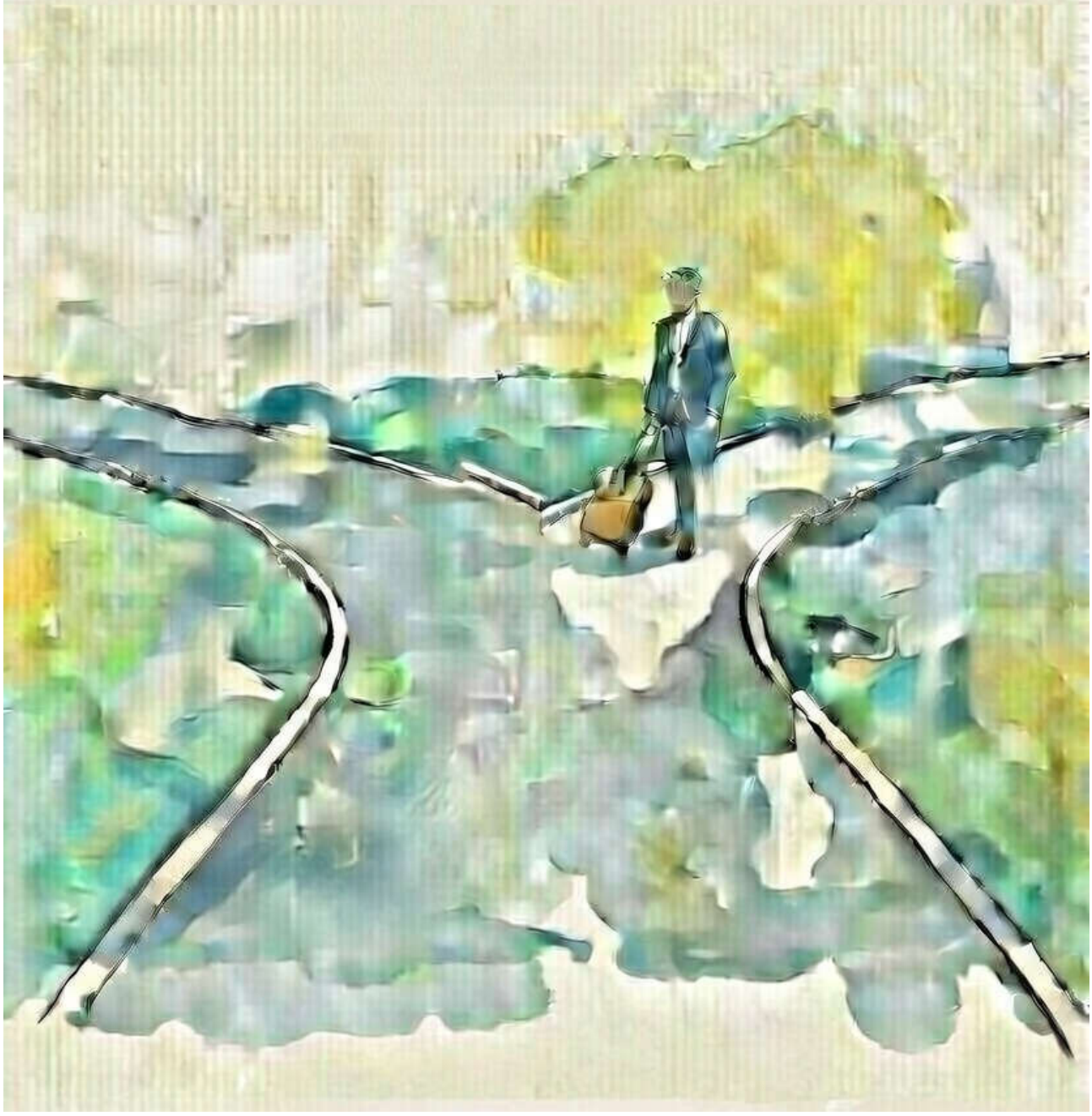

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

О. М. Кочубейник

ПОСТВІЙНА.
ЧИ Є ДОРОГА ДОДОМУ?

Монографія

Кропивницький – 2025

УДК 316.647.5:159.9:314.151.3(477)
К 71

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 10/25 від 30 жовтня 2025 року

Рецензенти:
І. Г. Губеладзе, доктор психологічних наук;
О. Ф. Яцина, доктор психологічних наук;
Л. В. Дзюбко, кандидат психологічних наук

О. М. Кочубейник.
К 71 **Поствійна. Чи є дорога додому?** [Електронний ресурс] : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2025. 252 с.

ISBN 978-966-189-758-7

Незважаючи на численні світові дослідження, присвячені процесам репатріації і реінтеграції біженців, український кейс став наразі непрогнозованою проблематикою для соціальних студій. Війна докорінно змінила низку чинників, що впливають на психологічне благополуччя, соціальну реадаптацію та культурну ідентичність осіб, які повертатимуться в країну. Інтенсивність публічного занепокоєння переконливо свідчить про те, що репатріація та успішна реінтеграція українців набувають найвищого пріоритету в програмах повоєнного відновлення країни. У монографії представлено теоретичний аналіз проблем репатріації, висвітлено чинники успішної і неуспішної репатріації, а також наведено психологічні рекомендації щодо підвищення ефективності програм репатріації біженців.

Адресується широкому колу читачів, зокрема психологам, соціологам, демографам, політологам, культурологам, а також може зацікавити волонтерів і представників громадських організацій, які будуть брати участь у реалізації програм з репатріації біженців.

УДК 316.647.5:159.9:314.151.3(477)

ISBN 978-966-189-758-7

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2025
© Кочубейник О. М., 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 4
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКИЙ КЕЙС: СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ, ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ І ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ 7
1.1. Століття біженців і сучасна геополітика насильства 7
1.2. Поствійна і нестабільності порядку соціальності 15
1.3. Кінець холодної війни, завершення «циклу біженців» і критика панівного дискурсу репатріації 24
1.4. Європейська інтеграційна політика як архітектор репатріаційних рішень 31
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ КОНФІГУРАЦІЇ РЕПАТРІАЦІЇ ТА ПОТУЖНОСТІ ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ 37
РОЗДІЛ 3. МІФОЛОГІЯ ПОВЕРНЕННЯ І КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ ДОМУ 56
3.1. Детериторіалізація дому і критика седентарної парадигми 56
3.2. Реконструкція образу дому в умовах вимушеної міграції 61
3.3. Конструювання дому в закордонні: від фізичної оселі до символічного значення 67
3.4. Психологічна функція міфу про повернення в досвіді біженства 90
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕРАТОРИ РЕПАТРІАЦІЇ: ОЧІКУВАННЯ І РЕЛЬНІСТЬ, ПРАГНЕННЯ І СПРОМОЖНОСТІ 99
4.1. Суб’єктивні горизонти майбутнього як чинник репатріаційних рішень 100
4.2. Багатошаровість і суперечливість мотивацій повернення 106
4.3. Прагнення, спроможність та соціальні уявлення як вектори формування міграційних рішень 119
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНА МЕДІАЦІЯ РЕПАТРІАЦІЇ: ІДЕНТИЧНІСТЬ, СТОСУНКИ ТА ВІДНОСИНИ 129
5.1. Взаємодія соціальних мереж біженців і репатріаційних рішень у сучасних умовах мобільності 129
5.2. Навігація ідентичності: адаптаційні механізми, соціальна орієнтація і репатріаційні рішення 145
5.3. Наративи батьківщини як символічний ресурс саморепрезентації 156
РОЗДІЛ 6. ДИСТРЕС РЕПАТРІАЦІЇ І БАГАТОВИМІРНІ НЕОЧІКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ПРИ ЗУСТРІЧІ З «НОВОЮ» КРАЇНОЮ 162
РОЗДІЛ 7. СТРАТЕГІЧНІ ПРАКТИКИ РЕПАТРІАЦІЇ: ЧИ Є ДОРОГА ДОДОМУ 178
7.1. Репатріація, реінтеграція і потенційні зміни соціальної тканини суспільства 178
7.2. Потенціал соціальних змін і «зони впливу» репатріантів 185
7.3. Контури повернення: від теоретичних стратегій до практичних рішень 193
7.4. Досвід європейських програм сприяння репатріації: потенціал адаптації до українського контексту 213
ПІСЛЯМОВА 223
ЛІТЕРАТУРА 227

ПЕРЕДМОВА

У XXI столітті світ неодноразово стикався з масштабними міграційними кризами, викликаними збройними конфліктами, політичними репресіями та природними катастрофами. Однією з найболючіших трагедій нашого часу стала повномасштабна війна в Україні, розв'язана проти неї у 2022 р. країною-агресором Російською Федерацією. Унаслідок цих трагічних подій мільйони громадян України були змушені залишити свої домівки і шукати захисту за кордоном. Вимушене переміщення, втрата життєвої стабільності, адаптація до нових культурних середовищ та невизначеність майбутнього призвели до глибоких психологічних наслідків, які неможливо ігнорувати.

Метою монографії є комплексне вивчення визначальних соціокультурних, психологічних, політико-інституційних і структурних чинників, що формують рішення українських біженців, пов'язане з поверненням на батьківщину або відмовою від такого кроку. Особлива увага приділяється тому, як особисті втрати, досвід інтеграції за кордоном, ідентичнісні трансформації, уявлення про «дім», а також політичні й економічні реалії в Україні можуть вплинути на раціональне осмислення та емоційне переживання перспектив повернення. Нашим завданням було не лише ідентифікувати ці чинники, а й осмислити їх взаємодію в індивідуальних досвідах біженців, висвітлити складність, неоднозначність і контекстуальну зумовленість репатріаційних рішень (повернення додому або остаточне вкорінення в країні тимчасового проживання).

Чи є дорога додому – і що чекає на тих, хто на неї ступає? Це дослідження не лише про цифри й аналітику – воно про долі, страхи, надії і вибори людей, які пережили війну, втратили дім, але мріють повернутися. Його висновки важливі не лише для науковців чи політиків: вони можуть допомогти державі краще дбати про тих, хто повертається, створювати умови для справжнього повернення – не лише фізичного, а й емоційного. А ще – глибше зрозуміти, що відчуває людина, коли після травми намагається знову знайти себе вдома.

Політична мова повернення перенасичена численними термінами з префіксом «ре-»: репатріація (repatriation), реінтеграція (reintegration), реабілітація (rehabilitation), відновлення (reconstruction), реструктуризація (remixing). І ця перенасиченість відсилає до уявлення про циклічний рух, який має завершитися поверненням до попереднього стану, тобто до «дому» як до символічної і буквальної точки стабільності.

Проте із психологічної перспективи повернення рідко буває чимось однозначним чи завершеним. Для самих біженців це не просто логічне завершення циклу переміщення, а процес, що нерідко супроводжується глибоким емоційним напруженням, невизначеністю і внутрішнім конфліктом.

Повернення – це не завжди полегшення. Повернення – це досвід тривоги, сумнівів щодо ідентичності та належності, це загострення почуття втрати – як минулого, так і уявлень про безпечне майбутнє.

І хоча масові переміщення населення, що відбувалися з різних причин у XX ст. і на початку XXI ст., позначаються на політичній агенді не лише програмами інтеграції, а й дедалі все частіше – програмами репатріації, у вивченні «рухів повернення» досі залишається чимало відкритих питань, що стосуються причин і мотивів, які спонукають трудових іммігрантів, біженців війни, політичних вигнанців або їхніх нащадків повертатися в країни походження.

Звернімося до статистики. Нещодавні дослідження, присвячені вивченню репатріаційних намірів українських біженців, демонструють численні складнощі цього процесу. Зокрема, у липні 2024 р. дослідники з Університету Турку (Фінляндія) спільно з Львівським університетом опублікували результати опитування близько 117 осіб, які повернулися в Україну після перебування в країнах Європейського Союзу. Згідно з оприлюдненими результатами, рівень задоволеності життям серед респондентів значно знизився: з 59 % до переїзду до 39 % під час перебування за кордоном і до 21 % – після повернення додому. Дослідники наголошують на тому, що для успішної реінтеграції колишніх біженців потрібна посилена соціально-економічна підтримка (Turku University, & Lviv University, 2024). Опитування, проведене у квітні 2024 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) серед українців (801 респондент), які тимчасово перебували в Німеччині, Польщі і Чехії, показало, що лише близько 21 % опитаних планують повернутися в Україну найближчим часом, тоді як 77 % мають намір залишатися за кордоном щонайменше два роки (КМІС, 2024). Дослідження Ifo Institute (Німеччина, 2023–2024) засвідчили, що лише 13 % українських біженців, які знайшли тимчасовий прихисток у Німеччині, повернулися наразі додому. Основними мотивами для повернення були возз'єднання з родиною, труднощі із житлом у країнах перебування та складнощі інтеграції. Водночас більшість опитаних планують залишатися за кордоном щонайменше два роки (Ifo Institute, 2024; Deutsche Welle, 2024).

Досвід українців, що опинилися за кордоном, рятуючись від російської агресії, – це не лише про біль і втрати, а й про надію, стійкість і пошук нових сенсів та ідентичностей у світі, що докорінно змінився. Це історія про те, як люди в умовах невизначеності й викликів вчаться будувати нове життя, зберігаючи пам'ять про минуле і водночас відкриваючи себе заново. Це не тільки про пошук дому в географічному просторі, а й про прагнення відновити відчуття стабільності, безпеки і належності.

Основна ідея цієї книги полягає в тому, що «повернення додому» – це значно більше, ніж просто логістичний або політичний процес. Це глибоко особистісне, складне і неоднозначне переживання, яке часто ставить під сумнів усталені уявлення про простір, належність і саму ідею «дому» як безумовного блага. І саме ця глибока особистісність створює серйозні виклики для міжнародних програм репатріації і держав, що приймають біженців, оскільки

вони часто розглядають повернення виключно як формальний етап завершення статусу біженця або вирішення проблеми міграції. Однак ігнорування психологічних, соціокультурних та індивідуальних аспектів повернення може призводити до неуспішної реінтеграції, розчарувань і повторної міграції.

І тому ми ставили за мету не лише дослідити політичні, економічні чи соціальні умови повернення, а й заглибитися в суб'єктивні переживання самих біженців – їхні страхи, сумніви, пошуки ідентичності та сенсів у нових і водночас знайомих просторах. Лише усвідомлюючи і враховуючи цю подвійність – між офіційними політичними рамками і внутрішніми переживаннями – можна розробити ефективні стратегії підтримки, які будуть сприяти справжній реінтеграції та мінімізувати ризики соціальної ізоляції або повторної міграції.

Розділ 1

УКРАЇНСЬКИЙ КЕЙС: СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ, ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ І ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ

1.1. Століття біженців і сучасна геополітика насильства

Повернення біженців до країн походження під час або після припинення збройного конфлікту завжди відбувається в умовах докорінних соціальних трансформацій і глибинних особистісних змін, у тіні травматичних досвідів і в межах структурних реалій, що не гарантують безпеки й стабільності. За таких обставин вивчення історичних аналогій набуває, на нашу думку, особливого значення. Досвід репатріації після збройних конфліктів XX ст., зокрема після Першої і Другої світових воєн, балканських війн, конфліктів у Руанді, Чечні, Афганістані, відкриває складну палітру реакцій, стратегій виживання, моделей реінтеграції та ідентичнісних змін. Паралелі з нинішньою українською ситуацією не є прямими чи однозначними, проте вони дають змогу побачити певні психологічні закономірності: амбівалентність бажання повернутися, зіткнення з «новою реальністю дому», труднощі повторної адаптації, а також глибину посттравматичних переживань.

У фокусі цього параграфа – виявлення та аналіз ключових чинників, що супроводжували репатріацію біженців у періоди збройних конфліктів XX ст., щоб на основі історичних аналогій критично осмислити можливості, обмеження та потенційні ризики сучасних стратегій повернення біженців з-за кордону.

Результати численних досліджень у дотичних сферах переконливо свідчать про те, що специфіка цього процесу значною мірою визначається не контекстом країни походження, а умовами, у які потрапили біженці під час свого вимушеного перебування за кордоном. Психологічна наука акумулювала значний масив даних щодо адаптаційних механізмів, переживання втрати, травматизації та ідентичнісної трансформації особистості в ситуаціях вимушеної міграції. Аналіз цього масиву набуває особливої актуальності в умовах XXI ст., яке все частіше називають «століттям біженців» – у зв'язку з безпрецедентними масштабами переміщень населення, зумовлених збройними конфліктами, політичними і релігійними переслідуваннями, кліматичними змінами та глобальними економічними кризами (UNHCR, 2025).

Чи посилюватиметься ця тенденція, а чи послабиться вона упродовж найближчих років, значною мірою залежатиме від того, чи згаснуть больові точки людства, чи вдасться досягти припинення бойових дій в Україні, Демократичній Республіці Конго і Судані, чи будуть створені умови для повернення в Афганістан або Сирію; а також від того, наскільки критично

вплине нинішнє скорочення фінансування на можливості реагувати на ситуації вимушеного переміщення у світі і створювати сприятливі умови для безпечного й гідного повернення.

Термін «століття біженців» відображає не лише чисельність переміщених осіб, а й структурні зміни в глобальній системі: конфлікти стали хронічними, зміни клімату – незворотними, а традиційні системи захисту біженців – перевантаженими або застарілими. Це – виклик для міжнародного співтовариства, яке має переглянути підходи до захисту та інтеграції переміщених осіб, а також до програм повернення, програм їхньої репатріації та реінтеграції в країни походження. І оскільки основний вектор нашого дослідження стосується «біженців війни», то певні підстави для роздумів і прогнозів слід шукати в інших збройних конфліктах.

Зруйновані міста – зламані долі: Сирія як символ затяжного біженства. Сирійський конфлікт, що розпочався у 2011 р. як частина більш широкої хвилі протестів «Арабської весни», швидко трансформувався в затяжну й багатовимірну громадянську війну. Мирні демонстрації проти авторитарного режиму президента Б. Асада були жорстоко придушені урядовими силами, що стало каталізатором для збройного протистояння між урядовими військами, опозиційними угрупованнями і джихадистськими формуваннями, зокрема «Ісламською державою» (ІДІЛ). Конфлікт набув міжнародного масштабу: Росія та Іран підтримували уряд, тоді як низка західних держав, включно зі США, здійснювали втручання переважно для боротьби з ІДІЛ. Унаслідок ескалації насильства і руйнування значних територій країни, зокрема Алеппо, Ракки і Хомса, виникла одна з найбільш масштабних гуманітарних криз XXI ст. Сирійський конфлікт призвів до однієї з найбільших гуманітарних криз сучасності: понад 13 млн осіб були змушені залишити свої домівки, з яких приблизно 6,6 млн стали біженцями за межами країни, а ще 6,8 млн – внутрішньо переміщеними особами (UNHCR, 2024). Сирійці стали найбільш численною групою біженців у світі з часів Другої світової війни. Найбільше сирійських біженців прийняли країни регіону: Туреччина (понад 3,6 млн), Ліван, Йорданія, Ірак та Єгипет. Крім того, від 2015 р. Європейський Союз зазнав значної міграційної хвилі, що зумовило глибоку соціально-політичну дискусію щодо політики захисту, інтеграції та безпеки.

Повалення авторитарного режиму 8 грудня 2024 р. стало важливою віхою в історії Сирії, оскільки згенерувало потужні очікування щодо можливого масового повернення мільйонів біженців. Проте, попри політичні зміни, наразі доводиться погодитися з тим, що репатріація сирійських біженців виявилася обмеженою.

Однією з причин стало те, що перехідний уряд, очолюваний Ахмадом аль-Шараа – колишнім політичним лідером угруповання «Хаят Тахрір аш-Шам», не дістав визнання як легітимна влада, особливо з боку етнічних і релігійних меншин. До того ж зруйнована інфраструктура, брак житла, дефіцит медичних та освітніх послуг, а також глибока економічна криза зумовлюють загрозливу гуманітарну ситуацію в регіонах, куди повертаються біженці. Економічна деградація спричинила зростання безробіття, гіперінфляцію і

нестачу засобів до існування. Неможливість працевлаштування і брак доступу до соціального захисту значною мірою позбавляють сенсу спроби репатріації, особливо таких вразливих груп, як-от жінки, люди похилого віку або особи з інвалідністю

Особливу небезпеку становлять нерозірвані боєприпаси і міни. Як повідомляє Human Rights Watch, понад 600 цивільних осіб були вбиті або поранені внаслідок вибухів залишків війни з моменту падіння режиму до квітня 2025 р. (HRW, 2025). Інакше кажучи, навіть тоді, коли інтенсивність бойових дій значно зменшилася, фізичне середовище і далі становить смертельну загрозу для населення – особливо для тих, хто намагається повернутися додому в сільські райони, де роботи з розмінування ще навіть не розпочиналися.

Повертатися в невідоме: афганський сценарій як застереження. Збройні конфлікти в Афганістані тривають уже понад чотири десятиліття, починаючи з радянської інтервенції 1979 р. Відтоді країна стала епіцентром затяжної громадянської війни, повстань, іноземного втручання та боротьби між центральним урядом і збройними угрупованнями. Після повалення режиму Талібану внаслідок військової операції міжнародної коаліції під проводом США Афганістан залишався країною, залежною від зовнішньої безпекової і гуманітарної підтримки. Але після виведення західних військ Талібан знову встановив контроль над більшістю територій країни, що спричинило нову хвилю масового виїзду громадян і внутрішнього переміщення. Саме тому Афганістан протягом багатьох років стабільно входить до числа країн із найбільшою кількістю біженців у світі, а події 2021 р. лише посилили масштаби гуманітарної кризи та примусового переміщення населення. (Адже було встановлено авторитарне правління із жорсткими обмеженнями прав жінок, політичними репресіями, економічною кризою тощо) (IOM, 2023).

Афганський кейс продемонстрував, що повернення до країни походження не гарантує реінтеграцію – багато афганських репатріантів зіткнулися з ворожим ставленням з боку місцевих громад, дискримінацією, браком базових умов для життя і глибоким розчаруванням. Повернення може стати не завершенням кризи, а початком нової фази психосоціальної дезадаптації. Крім того, кейс наочно показує небезпеку передчасного повернення, зумовленого політичним тиском або зовнішніми очікуваннями, яке не супроводжується гарантіями безпеки, доступом до житла, освіти, медичних та психосоціальних послуг, що призводить до повторної міграції або ще глибшої маргіналізації репатріантів. Нарешті, афганський кейс дає змогу осмислити проблему посттравматичної ідентичності і міжпоколіннєвих наслідків вимушеного вигнання. Багато афганців формували нові ідентичності в країнах захисту, адаптувалися до інших норм, освітніх і гендерних систем. Повернення в більш традиціоналістське середовище часто породжувало конфлікти, особливо серед жінок, підлітків і представників меншин, що супроводжувалося відчуттям втрати себе і символічного «дому».

Іракський конфлікт і міграція: наслідки і проблеми повернення. Конфлікт в Іраку розпочався 2003 р. зі вторгнення коаліційних сил на чолі зі США з метою повалення режиму С. Хусейна. Після швидкої зміни влади країна

занурилася в тривалу фазу внутрішньої нестабільності, що характеризувалася міжетнічним і міжконфесійним насильством, зростанням впливу терористичних угруповань, зокрема «Ісламської держави» (ІДІЛ), що значно ускладнило гуманітарну ситуацію. Унаслідок конфлікту, а особливо в період 2014–2017 рр., коли ІДІЛ захопила великі території Іраку, мільйони іракців були змушені залишити свої домівки. За даними УВКБ ООН, до 2020 р. понад 6 млн іракців стали внутрішньо переміщеними особами, а понад 2 млн – біженцями за кордоном, переважно в Сирії, Йорданії, Лівані і Туреччині (UNHCR, 2020). Основними причинами вимушеної міграції були воєнні дії, етнічні чистки, релігійні переслідування, порушення прав людини, а також руйнування інфраструктури і мережі критичних соціальних послуг. Навіть після формального розгрому ІДІЛ у 2017 р. саме питання безпеки, політичної нестабільності і відновлення призводили до збереження високого рівня внутрішнього переселення.

Балканський вузол: риси європейських воєн. Розпад Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія на початку 1990-х років спричинив низку міжетнічних конфліктів, серед яких війни в Боснії і Герцеговині (1992–1995 рр.) і в Косові (1998–1999 рр.) стали найбільш масштабними і руйнівними. Обидва конфлікти мали не лише військовий, а й виразний гуманітарний вимір, зокрема через масове переміщення цивільного населення, зумовлене етнічними чистками, насильством та руйнуванням житлової інфраструктури.

Конфлікт у Боснії і Герцеговині почався після проголошення незалежності країни в 1992 р., коли між трьома основними етнічними групами – босняками (мусульманами), сербами і хорватами – розгорнулося збройне протистояння. Сербські сили, за підтримки влади Сербії, здійснили кампанію етнічних чисток з метою створення етнічно однорідних територій. Найжахливішим проявом цієї кампанії став геноцид у Сребрениці в 1995 р., під час якого було вбито – за деякими джерелами – понад 8 тис. осіб (Burg, & Shoup, 1999).

За даними ПАРЄ, близько половини з приблизно 2,2 млн людей, які були змушені покинути свої домівки внаслідок конфлікту в Боснії і Герцеговині, були переміщені всередині країни, а інша частина стала біженцями в країнах колишньої Югославії (580 000) та інших країнах Європи (635 000) (Parliamentary Assembly, 1998).

Конфлікт у Косові мав інший характер, хоч також був спричинений етнічними і політичними суперечностями. Боротьба косовських албанців за незалежність від Сербії, що посилювалася впродовж 1990-х, завершилася відкритим збройним протистоянням між Армією визволення Косова (UCK) і югославськими (сербськими) силами. Під час ескалації насильства сербські війська застосовували масові репресії проти цивільного албанського населення. У відповідь на гуманітарну катастрофу НАТО розпочало військову інтервенцію в березні 1999 р.

За даними UNHCR та інших спостерігачів, після початку повітряної кампанії НАТО близько 800 000 осіб покинули Косово через переслідування та етнічні чистки. Зокрема, майже 426 000 осіб вирушили до Албанії, 228 000 – до

колишньої Республіки Македонія і 45 000 – до Чорногорії. Звісно, значна частина біженців опинилася за межами Балкан (Balkan witness, 2000). Додатково близько 500 тис. людей стали внутрішньо переміщеними особами.

Після завершення воєнних дій і встановлення контролю миротворчих сил ООН почався повільний процес повернення, хоча багато сербів, які проживали в Косові, самі стали біженцями або змушені були виїхати.

Обидва конфлікти зумовили довготривалі наслідки для переміщених осіб. Повернення біженців після підписання Дейтонської мирної угоди (1995 р.) для Боснії і початку міжнародного управління в Косові не завжди супроводжувалося відновленням безпеки, житла чи міжетнічної довіри. Багато переселенців залишилися за кордоном або в інших регіонах, а інтеграція часто супроводжувалася соціальними, психологічними та економічними труднощами.

Повернення біженців в Боснію, Герцеговину й Косово супроводжувалося складною соціально-політичною ситуацією. Дослідження (Porter, & Haslam, 2001; Nelson et al., 2004) показали, що міжетнічна напруженість і політична нестабільність впливали на рівень безпеки, соціальну інтеграцію та психологічну адаптацію поверненців, спричиняючи високий рівень тривоги, повторну міграцію та поглиблення міжгрупової недовіри.

Російсько-грузинська війна 2008 р.: геополітичний прецедент у пострадянському просторі. Збройний конфлікт між Росією і Грузією в серпні 2008 р. став ключовою подією, що продемонструвала зміну підходів Російської Федерації до використання сили в зовнішній політиці. Основним осередком конфлікту стали два сепаратистські регіони – Південна Осетія та Абхазія, які від початку 1990-х років прагнули вийти зі складу Грузії за підтримки Росії. Г. Тоал стверджує, що для легітимізації своїх дій Росія представила поведінку Грузії як геноцидну щодо меншин, зокрема народу Південної Осетії. (Цей самий наратив було використано для вторгнення в Україну: як захист росіян, які проживають в Україні) (Toal, 2017). Конфлікт розпочався 7 серпня 2008 р., коли грузинські війська увійшли до Цхінвалі, столиці Південної Осетії, намагаючись відновити контроль над регіоном. У відповідь 8 серпня Росія розпочала масштабне вторгнення, мотивуючи дії «захистом російських громадян» у зоні конфлікту. (Allison, 2008). Швидкість і масштаб, з якими початкове «оборонне» втручання Росії з метою «примусу Грузії до миру» переросло в широкомасштабну окупацію значної частини грузинських територій, привертає увагу до мотивів російської військової підготовки та політичних вигод, яких Москва очікувала від такого наступу. Росія не змогла надати переконливого юридичного обґрунтування своїм діям, а риторика «миротворчої операції» залишилася здебільшого декларативною. Утім, можна окреслити деякі цілі Росії: створення військових протекторатів у Південній Осетії та Абхазії; примушення Грузії до покори, зокрема шляхом блокування її прагнення до членства в НАТО; а також формування атмосфери невизначеності навколо маршрутів транспортування енергоресурсів на Південному Кавказі. Російські війська не лише вибили грузинські сили з Південної Осетії, а й просунулися на територію центральної Грузії, атакуючи стратегічні об’єкти та інфраструктуру (Asmus, 2010).

За підсумками шестиденного конфлікту, за посередництва Європейського Союзу, було досягнуто перемир'я. Проте вже 26 серпня Росія в односторонньому порядку визнала незалежність Південної Осетії та Абхазії і згодом розмістила там свої військові бази. У такий спосіб Росія фактично окупувала ці регіони, що викликало осуд з боку Заходу і міжнародних організацій (Cornell, & Starr, 2009). Конфлікт 2008 р. не лише дестабілізував Південний Кавказ, а й став прецедентом, який передував подальшій агресії Росії. зокрема проти України у 2014 і 2022 рр. (Mankoff, 2009).

Вторгнення Росії в Грузію у 2008 р. і наступні військові операції в Україні, що розпочалися з анексії Криму у 2014 р. і переросли в повномасштабне вторгнення у 2022 р., демонструють низку спільних рис, які свідчать про системний характер російської зовнішньої політики і військової стратегії. Обидва конфлікти починалися під гаслом «захисту громадян Російської Федерації», які перебували за кордоном, що стало формальним приводом для втручання у внутрішні справи суверенних держав. Після військових дій Москва в обох випадках легітимізувала окупацію через визнання квазідержавних утворень: Абхазії і Південної Осетії – у 2008 р., а згодом Донецької і Луганської «народних республік» – у 2014 р. Така політика стала інструментом для створення військових протекторатів і збереження впливу на територіях, які офіційна влада не контролює. Порушення принципів міжнародного права, зокрема територіальної цілісності держав і невтручання, є спільною характеристикою обох випадків. Росія системно ігнорує міжнародні угоди, що підриває стабільність у Європі та викликає тривогу у міжнародної спільноти.

Окрім уже згаданих масштабних збройних конфліктів, у світі є багато інших, не менш руйнівних, які також спричиняють значні хвилі вимушеного переселення. Серед них варто виокремити громадянську війну в Судані і Південному Судані, що триває з 1983 р. і досі супроводжується локальними бойовими діями та гуманітарними катастрофами. Конфлікт у Ємені, який розпочався 2014 р., нині дедалі більше поглиблює гуманітарну кризу, викликаючи масштабне переміщення населення. Війна в Лівії після повалення режиму Каддафі у 2011 р. не завершилася, а внутрішні міжусобні сутички й досі створюють нестабільність у регіоні. На особливу увагу заслуговують численні збройні конфлікти в Демократичній Республіці Конго, які тривають від 1996 р. й виливаються в громадянські війни, повстання та етнічне насильство. У М'янмі з 2011 р. тривають внутрішні зіткнення між військовими і різними етнічними групами, а ситуація значною мірою загострилася після військового перевороту 2021 р. Також слід згадати нове загострення конфліктів, як-от масштабна війна між Ізраїлем і ХАМАС у 2024 р., що спричинила нову хвилю насильства в регіоні, а також конфлікт у Кашмірі між Індією і Пакистаном у 2025 р., який характеризується посиленням військових дій на прикордонній території і має потенціал для перетворення на регіональну кризу.

Попри відмінності в масштабах, технологіях і геополітичних контекстах, сучасні війни мають спільні риси, що проявляються насамперед у соціальній

площині. Саме через них війна торкається не лише фронтових зон, а й повсякденного життя цивільних, формуючи спільні моделі втрат, травм і вимушених переселень. Це дає підстави проводити паралелі між різними конфліктами й простежувати повторюваність того, як біженці, незалежно від конкретного історичного чи політичного контексту, стикаються зі схожими викликами адаптації, ідентичності та нескінченного пошуку дороги, яка повернула б їх до «дому» – реального чи уявного. По-перше, конфлікти викликають масові переміщення населення, що стають джерелом інтенсивного стресу, тривоги та відчуття втрати «дому» – не лише фізичного простору, а й безпечного соціокультурного середовища (Kira et al., 2010; Elizbarashvili et al., 2020). По-друге, у досвіді біженства виникає глибока криза колективної ідентичності. Війна, окупація частин території та розрив територіальної цілісності створюють «простір небуття», де традиційні уявлення про національну ідентичність, належність і громадянство ставляться під сумнів. Відчуття втрати контролю над власною землею породжує колективні переживання безсилля і тривоги за майбутнє нації. По-третє, перед біженцями в тій чи тій формі постає питання про повернення додому, і прийняття репатріаційного рішення виявляється складним через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників. Серед них – руйнування інфраструктури, відсутність гарантій безпеки, нестабільність політичної ситуації, втрата житла та економічних ресурсів. Не менш значущими є й психологічні бар'єри: травматичний досвід війни, втрата соціальних мереж, трансформація ідентичності та інтеграція в нові спільноти за кордоном. Унаслідок цього повернення часто сприймається не як відновлення минулого, а як ризикований вибір між непевним майбутнім на батьківщині і відносною стабільністю в країні перебування. Саме тому рішення про репатріацію рідко буває однозначним і стає предметом складних індивідуальних і колективних вагань.

Психосоціальні і політкультурні виклики процесу репатріації: міжуніверсальні закономірності і контекстуальні відмінності. Попри значну варіативність досвіду біженців, зумовлену регіональними, політичними, релігійними та соціокультурними чинниками, численні міждисциплінарні дослідження засвідчують наявність універсальних викликів, що супроводжують процес повернення до країн походження (Малиновська, 2023). Зокрема, повернення часто асоціюється не лише з почуттям полегшення чи відновлення, а й з низкою психологічних, соціальних, політичних і релігійних проблем, які мають довготривалий характер і можуть ускладнювати реінтеграцію та стабілізацію життя. Психологічні проблеми пов'язані з рецидивами ПТСР, депресією, тривожністю, а також глибоким розчаруванням у реальності, що не відповідає очікуванням, сформованим під час біженства. Часто повернення відбувається не в умови миру, а в суспільства, що залишаються поляризованими або навіть вороже налаштованими до осіб, які втекли під час конфлікту. Як наслідок, поверненці можуть страждати від вторинної травматизації – через стигматизацію, відчуження або ворожість з боку членів громади, які залишалися на місці (Бялонович, 2025). Соціальні проблеми часто пов'язані з втратою соціального капіталу, ослабленням зв'язків із родиною чи

спільнотою, а також із проблемами у відновленні доступу до житла, працевлаштування, освіти та охорони здоров'я. Жінки і діти, особливо ті, що зазнали насильства або змінили свій соціальний статус у таборах біженців (наприклад, стали головами родин), можуть стикатися з гендерною дискримінацією або регресією в правах у нових (або старих) громадах після повернення. Політичні проблеми часто пов'язані з недовірою до державних інституцій, браком правових гарантій безпеки або участю в процесах примирення, які сприймаються як формальні або неефективні. Повернення може також підсилювати внутрішньогрупову конкуренцію за ресурси, землі чи владу, що призводить до конфліктів на місцевому рівні. Нарешті, релігійні та культурні аспекти також відіграють роль: у деяких випадках релігійна чи етнічна ідентичність осіб, що повертаються, зазнає трансформації внаслідок життя в діаспорі. Це може викликати конфлікти і внутрішні кризи ідентичності, особливо серед молоді, яка сформувалася в іншому культурному середовищі.

Усе це змушує нас усвідомлювати, що процес повернення біженців виходить далеко за межі простого, фізичного переміщення назад, у країну походження, і являє собою складну мультивимірну реінтеграцію, що передбачає як задоволення базових матеріальних потреб, так і подолання глибоких психосоціальних і політкультурних викликів.

Століття біженців можна розглядати як прямий і неминучий наслідок сучасної геополітики насильства – складного комплексу взаємопов'язаних конфліктів, воєнних інтервенцій, етнічних чисток, авторитарних режимів і системних порушень прав людини, які характеризують міжнародні відносини у XXI ст. Сьогодні геополітика перестала бути лише боротьбою за вплив і ресурси, а трансформувалася в політику, у якій застосування насильства стає звичним інструментом досягнення політичних цілей.

Це насильство часто має багатовимірний характер – від локальних громадянських війн до масштабних регіональних конфліктів, від прямого військового втручання до прихованих форм політичного тиску й маніпуляції. Саме такі процеси породжують системні гуманітарні кризи, що виражаються в масових потоках примусово переміщених осіб, внутрішньо переміщених і біженців. Люди, змушені залишати свої домівки через загрозу життю, насильство або переслідування, стають однією з найбільш вразливих категорій населення у світі. Тому століття біженців – це не випадкова історична аномалія, не тимчасовий збіг обставин, не локальна криза, а системне явище, що відображає глибинні структурні трансформації у світовому порядку і міжнародній політиці.

1.2. Поствійна і нестабільності порядку соціальності

Повернення біженців після війни – процес, який – що очевидно – значною мірою визначається часом і способом завершення конфлікту. Від того, коли саме припиняються бойові дії – чи є це швидкий і стабільний мирний період, а чи це тривала фаза затяжної нестабільності, залежить і можливість, і бажання біженців повернутися до рідних місць. Не менш важливою детермінантою повернення є і характер самого закінчення війни: чи відбувається воно через домовленість сторін, воєнну поразку або зовнішнє втручання, а також які політичні, соціальні й економічні умови формуватимуться в постконфліктний період, адже ці властивості порядку соціальності безпосередньо впливатимуть на рівень безпеки, темпи відновлення інфраструктури, доступність житла і робочих місць, тобто ті базові передумови, без яких темпи повернення біженців уповільняться.

На жаль, перспективи завершення війни в Україні наразі залишаються невизначеними і складними для прогнозування, а брак чіткості створює, відповідно, значну «зону невизначеності» щодо темпів, обсягів, можливостей і строків повернення біженців. З огляду на останнє – будь-які прогнози щодо параметрів, масштабів чи безпечності процесу репатріації – слід робити з великою часткою обережності, усвідомлюючи як політичні, так і гуманітарні ризики, що можуть впливати на ухвалення таких рішень, а також психологічні регулятиви цих рішень. А втім, навіть у цій складній і непевній ситуації можна окреслити основні «вимоги» до країни повернення – ті умови, які мають бути забезпечені, щоб біженці справді могли і хотіли повернутися.

Будуючи прогнози, потрібно пам’ятати: період після завершення збройного конфлікту є критично важливим для стабілізації держави, але водночас надзвичайно вразливим до численних нестабільностей, які характеризують порядок соціальності. Його відновлення потребуватиме не лише відновлення формальних інституцій, а й більш глибокого розуміння психологічних механізмів, що впливають на поведінку і окремої особи, і різних спільнот, і суспільства загалом.

Очевидно, що серед усіх чинників, які впливають на перспективу повернення біженців, політична нестабільність є однією з найвизначальніших, оскільки вона не лише ускладнює технічну організацію репатріації, а й формує сприйняття біженцями самої можливості повернення. Досвід насильства, зради, безсилля і недовіри, пережитий під час війни, залишає глибокий слід у політичній уяві тих, хто був змушений покинути країну. У цьому сенсі політична нестабільність набуває іншого змісту: це не лише про зміну еліт чи коливання державного курсу, а насамперед про брак відчуття захищеності, передбачуваності та справедливості, що є критичними передумовами для ухвалення рішення про повернення. Біженці іноді сприймають нестабільну владу як символ незавершеного конфлікту, як доказ того, що ключові загрози – політичні переслідування, корупція, репресії або правова невизначеність – нікуди не поділися. Відповідно, ставлення до держави, її інституцій, рівень

політичної довіри і готовність до примирення формуються не лише раціональними оцінками ситуації, а й емоційним досвідом минулого насильства й іншими ірраціональними «аргументами»

Як показує Д. Бар-Тал (Bar-Tal, 2007), у суспільствах, що пережили тривалий конфлікт, формується *соціальна пам'ять конфлікту*, яка закріплює образ держави як репресивного або ворожого суб'єкта. Суспільства, залучені в реальність тривалого конфлікту, адаптуються також і до умов тривалого протистояння. Згадана адаптація спрямована на подолання трьох основних викликів: задоволення потреб членів суспільства, подолання стресу і протистояння супротивнику. Відповідаючи на ці виклики, – стверджує Д. Бар-Тал, – суспільства розвивають соціально-психологічну інфраструктуру, що охоплює колективну пам'ять, етос конфлікту і колективні емоційні орієнтації. Ця інфраструктура виконує важливі функції як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, зокрема відіграє ключову роль у формуванні, підтриманні та зміцненні соціальної ідентичності, що відображає конфлікт. А точніше, така сформована інфраструктура стає призмою, крізь яку члени суспільства сприймають реальність, збирають нову інформацію, інтерпретують власний досвід та ухвалюють рішення щодо своїх дій. В умовах затяжного конфлікту ця інфраструктура набуває гегемонного характеру, стає жорсткою і стійкою до змін. І, врешті-решт, вона починає підживлювати продовження самого конфлікту, стаючи його складником і формуючи замкнене коло нерозв'язного протистояння. Так, суспільство Сьєрра-Леоне в постконфліктний період, навіть після припинення масових порушень прав людини, залишалося дуже скептичним до нових інституцій через незмінну проблему корупції, слабку дію законів і недостатні реформи. Суспільство вважало, що держава не відреагувала ефективно на чинники конфлікту, що провокувало кризу довіри до державних структур загалом (Voors, Windt van der, Papaioannou, Bulte, & 2015).

Очевидно, можна стверджувати, що відновлення функцій інституцій без одночасної реконструкції психологічного контракту між громадянами і державою явно недостатньо. Самі по собі адміністративні чи економічні механізми не гарантують відновлення довіри, відчуття безпеки і належності, які лежать в основі стійкого суспільного розвитку. Якщо держава неспроможна забезпечити громадянам відчуття захищеності, справедливості та можливість бути почутими, інституційне відновлення залишатиметься формальним і вразливим. Натомість реконструкція психологічного контракту передбачає переосмислення взаємних очікувань: громадяни очікують від держави не лише адміністративних послуг, а й реального захисту, соціальної підтримки і справедливого ставлення, тоді як держава розраховує на лояльність, участь і дотримання законів. Лише поєднання інституційної відбудови та відновлення цього взаємного морально-психологічного зв'язку здатне забезпечити легітимність влади і відновити соціальну згуртованість у постконфліктному суспільстві (Духневич, 2024a; 2024b).

Політична легітимність у постконфліктному суспільстві не є лише питанням формального мандата, а тісно пов'язана з політичною ідентичністю груп, які брали участь у конфлікті. Теорії соціальної ідентичності стверджують,

що після насильницького протистояння зростає поляризація – кожна група схильна відчувати, що лише «свої» можуть представляти її інтереси. Останнє провокує ризики делегітимації урядів, що сприймаються як «чужі», навіть якщо вони юридично легальні. У Боснії і Герцеговині після 1995 р. триєдина система президентства мала на меті забезпечити представництво всіх основних етнічних груп, але на практиці закріпила етнічний поділ у політиці. Дослідження показують, що громадяни часто голосують виключно за «своїх», що перешкоджає розвитку загальногромадянської ідентичності (Mujkić, & Hulsey, 2010; Reményi, Gekić, Bidžan-Gekić, & Sümeghy, 2023). У таких умовах важко досягти політичної консолідації, оскільки будь-яка міжгрупова поступка сприймається як зрада власної групи – феномен, добре описаний у політичній психології як етноцентрична загроза.

В умовах політичної поляризації спроби впровадження реформ часто сприймаються з підозрою, а лідери, асоційовані з «ворожою» групою, – як потенційна загроза. (Прикладом є Руанда, де уряд Пола Кагаме після 1994 р. зіткнувся з глибокою недовірою серед груп, що не ідентифікували себе з офіційним наративом про геноцид). (BBC and Genocide in Rwanda).

Важливо підкреслити, що збройний конфлікт залишає емоційну спадщину – почуття страху, ненависті, приниження, які політичні лідери можуть намагатися або подолати, або експлуатувати. Так, у Південному Судані після проголошення незалежності у 2011 р. вже через два роки спалахнула нова громадянська війна, в основі якої лежали давні етнічні суперечності між дінка і нуер. Лідери цих двох найбільших нілотських народів Південного Судану активно використовували травматичні наративи минулого для мобілізації своїх прибічників, апелюючи до історичних образ і досвіду маргіналізації, чим відтворювали і підсилювали цикл недовіри, взаємної стигматизації і ворожнечі. Як показує О. Росландер, навіть у новій державі, де очікували початку мирного розвитку, ці глибоко вкорінені міжгрупові наративи стали каталізатором політичної поляризації і нової хвилі насильства. (Rolandsen, 2015).

Очевидно, що для українського кейса проблеми політичної нестабільності можуть виявитися більш ніж очікуваними, адже йдеться про численні потенційні ризики. Воєнні події можуть посилити ідеологічний розкол між різними групами населення: прихильниками жорсткої лінії в ставленні до Росії і тими, хто віддає перевагу компромісу заради миру. Така дихотомія може відобразитися в діяльності політичних партій, медіа і громадських організацій та ускладнити процес суспільної консолідації. Додатковим чинником може стати криза довіри до влади (Духневич, 2015). Частина населення може відчувати розчарування політичним керівництвом через невиправдані очікування щодо швидкого економічного відновлення, повернення територій чи покарання агресора. Це також може спровокувати протестні настрої і навіть радикалізацію окремих соціальних груп, серед яких ветерани війни і внутрішньо переміщені особи. Не менш складним у майбутньому може виявитися і питання центр-регіональних відносин. Процеси децентралізації, що набули розвитку ще до війни, у постконфліктний період можуть трансформуватися в гострі суперечки між центральною і місцевими органами

влади щодо розподілу ресурсів, визначення пріоритетів відбудови та контролю за міжнародною допомогою. У деяких регіонах це може призвести до виникнення автономних чи навіть паралельних структур управління, сформованих на основі волонтерських або ветеранських ініціатив. Додатковим викликом може стати інституційна слабкість держави, яка посилиться втратою людського капіталу і ризиком повернення корупційних практик у процесі розподілу коштів на реконструкцію. Усе це може знизити ефективність управління та підірвати довіру до політичної системи загалом. Ще одним потенційним проявом може стати зростання популізму й ерозія демократичних інститутів. Поствоєнна втома, гостре відчуття справедливості і недовіра до еліт можуть створити сприятливий ґрунт для популярності популістських або авторитарних політичних проєктів. У такій ситуації зростатиме ризик звуження демократичного простору, обмеження прав опозиції та свободи слова, що лише посилить загальну політичну нестабільність у країні.

Отже, після завершення війни Україну чекає множина ризиків політичної нестабільності. Проте заздалегідь визначити, який саме із цих чинників набуде вирішального значення, практично неможливо. Ідеться, найімовірніше, не про один головний ризик, а про послідовну зміну домінантності тих чи інших джерел нестабільності залежно від фази постконфліктного переходу, динаміки політичного процесу та дій ключових суб'єктів.

Якщо замовкне зброя: безпека як психосоціальний виклик. Період після завершення збройного конфлікту також має численні безпекові нестабільності, як-от нерозміновані території і залишки вибухонебезпечних предметів, наявність зброї серед населення, погано контрольовані або неформалізовані збройні формування і навіть високий рівень побутового насильства, що походить від незаспокоєної агресії та люті. Варто тримати в полі зору той факт, що повернення колишніх комбатантів до мирного життя не гарантує роззброєння чи переорієнтації на конструктивну соціальну поведінку. Навпаки, незавершений процес демобілізації, поєднаний із соціальною маргіналізацією, може провокувати рециклінг насильства – його перенесення зі сфери політичного конфлікту в кримінальний простір. Як наголошує К. Тейдон, узагальнюючи свій досвід роботи в Колумбії, одним із ключових елементів миротворчих процесів і післяконфліктної відбудови є роззброєння, демобілізація та реінтеграція колишніх комбатантів (Theidon, 2007).

Рециклінг насильства, на нашу думку, можна інтерпретувати як прояв хронічного ПТСР у комбатантів, де насильство є не лише інструментом, а й залежністю, механізмом регулювання афекту. Це доволі поширена в психотерапії теза. Психіка, адаптована до умов постійної загрози, функціонує в стані бойової мобілізації навіть за мирних обставин (Горбунова, Карачевський, Климчук, Нетлюх, & Романчук, 2016).

Рециклінг насильства, крім того, уможливлюється швидким формуванням збройних угруповань, які діють поза межами державного контролю. Їхня присутність не лише створює об'єктивні загрози для стабільності, а й формує у цивільного населення стійке відчуття безсилля, вразливості та постійної загрози (Blair, Moscoso-Rojas, Vargas Castillo, & Weintraub, 2022). У такому контексті

держава сприймається не як гарант безпеки, а як слабка, вибіркова або навіть співучасна сторона, що лише поглиблює недовіру до її інституцій і делегітимізує офіційні миротворчі зусилля. Цей розрив між очікуваннями захисту і реальною ситуацією на місцях часто стає одним із чинників, що стримують повернення біженців і внутрішньо переміщених осіб. Емпіричне підтвердження дістали, наприклад, І. Руїс і К. Варгас-Сілва, вивчаючи вплив спадщини збройного конфлікту та відмінності між тими, хто залишився в своїх рідних громадах під час конфлікту, і тими, хто був переміщений усередині країни або за кордон і з часом повернувся додому (Ruiz, & Vargas-Silva, 2024)

Ще один психологічний вимір безпекової нестабільності полягає в тому, що залишки боєприпасів і мін є не лише фізичною загрозою, а й джерелом хронічного страху, який впливає на поведінку населення в повсякденному житті. Середовище, яке нагадує про війну (наприклад, заміновані поля, руїни, спустошені ландшафти), і далі утримує людину в психологічному просторі війни, навіть у разі її формального завершення. Цей стан особливо загострюється у дітей, що зростали в умовах постійної загрози життю. Таким дітям притаманні гіпернастороженість, тривожність, проблеми з концентрацією уваги і соціальною адаптацією, що свідчить про вторинну травматизацію. Простір, що мав би бути джерелом безпеки (дім, школа, дорога), перетворюється на джерело ризику – а отже, на травматичний чинник (Hazer, & Gredebäck, 2023; Catani, 2018; Samara, Hammuda, Vostanis, El-Khodary, & Al-Dewik, 2020; Коробка, 2025).

Масове повернення біженців і внутрішньо переміщених осіб є важливим етапом відновлення, однак воно часто супроводжується вторинними конфліктами – за доступ до ресурсів, за землю, за житло тощо. Із психологічної перспективи ці конфлікти виростають не лише з економічної конкуренції, а й з глибоко вкоріненого почуття втрати, несправедливості та обмеженої довіри до «інших» груп. Особливо складними є ситуації, коли місцеві мешканці сприймають поверненців як «чужих», навіть якщо вони були частиною тієї ж спільноти до конфлікту. Такі уявлення формуються через розбіжності в досвіді травми – одні залишилися, інші виїхали, і тепер вони мають різне бачення справедливості, що породжує взаємну образу, ревнощі, а іноді й ненависть. Крім того, повернення до місць, пов’язаних із насильством, – до села, де коїлися воєнні злочини, де зруйноване житло нагадуватиме про бомбардування, – може викликати ретравматизацію, що гальмуватиме соціальну інтеграцію. Зокрема, терапевтична практика в Боснії (Ajdukovic, 1998; Weine et al., 1998; Morina, & Rudari, 2010) і Грузії (Makhashvili et al., 2014; Comellas et al., 2015; Ergemlidze, & Toloraia, 2025) показує, що процес повернення потребує супроводу психологічної підтримки, діалогу і роботи з колективною пам’яттю (Kostić, 2007; Горностай, 2021).

Коли політика руйнує правосуддя: фундаментальна перешкода для постконфліктної реабілітації. Політичні нестабільності, про які йшлося вище, у постконфліктних суспільствах мають похідну у вигляді неефективної діяльності правосуддя, що насправді стає фундаментальною перешкодою для процесу відновлення суспільства. Мало того, у постконфліктних суспільствах

ці труднощі «накладаються» на психологічний вимір. Зокрема, проблеми безкарності, потреба в перехідному правосудді та складнощі з примиренням суттєво впливають на психіку особи або спільноти, що пережили травматичний досвід насильства (Духневич, 2014).

Однією з найболючіших проблем постконфліктних суспільств є безкарність воєнних злочинців. Психологічні дослідження засвідчили, що брак справедливості або її імітація через формальні амністії створюють у жертв відчуття повторної травматизації. Безкарність породжує глибоку фрустрацію і злість, втрату віри в закон і державні інституції, а також посилення почуття безсилля. Звісно, така комбінація призведе до формування колективної травми, яка підживлює культурний розкол і соціальну ворожнечу, поглиблюючи тим самим цикл насильства (Bar-Tal, 2007; Staub, 2006; Staub, Pearlman, Gubin, & Hagengimana, 2005; Горностай, 2019).

Важливим також є публічне покарання тих, хто під час війни зловживав своїм становищем – розкрадав гуманітарну чи військову допомогу, займався корупцією або співпрацював з ворогом. Без прозорого осуду таких дій відчуття несправедливості може перешкодити відбудові соціального контракту. Згідно з теорією колективної травми (Hirschberger, 2018; Gorbunova, & Klymchuk, 2020; Volkan, 2001; Горностай, 2023) незавершеність травматичного досвіду, зокрема коли немає офіційного визнання злочину або покарання винних, призводить до його «консервації» в суспільній пам’яті. У таких умовах травма не трансформується, а закріплюється, стаючи основою для колективного гніву, тривоги, ідентичності жертви і потенційного реваншизму. З погляду психології, процес правосуддя забезпечує можливість символічного завершення травматичної події, що є передумовою для індивідуального і групового одужання (Staub, 2006).

Дослідження, проведені в постконфліктних регіонах (наприклад, у Боснії і Герцеговині, Руанді), демонструють, що безкарність винних у воєнних злочинах підвищує ризик тривалих проявів ПТСР, депресії, а також розвитку колективної недовіри до державних і міжнародних інституцій (Weine et al., 1998; Pham et al., 2004). Недостатня реакція з боку міжнародного співтовариства або затягування з правовими процедурами ризикують призвести до формування у населення стійкого відчуття глобальної несправедливості, що в психологічному плані поглиблює відчуття безсилля і втрати контролю.

На нашу думку, особливістю українського кейса поствійни буде висока ймовірність міжгенераційної передачі травми, як і у випадку Голокосту і геноцидів (Bar-On, 1995; Danieli, 1998; Коробка, 2019; Горностай, 2022). Травматичний досвід війни не завершиться «сам по собі»: він інкорпорується в колективну ідентичність, мову, виховання дітей, освітні програми і політичну культуру й уявлення про майбутнє країни. Покарання злочинців у цьому разі виконуватиме функцію соціального маркера, який розмежовує норму і насильство, чесність і зраду, солідарність і егоїзм. Воно фіксує для всього суспільства межу між прийнятним і неприйнятним, створює моральний орієнтир у часи, коли звичні етичні системи було зруйновано війною. З огляду на поствоєнне відновлення країни така практика є не лише юридичним актом, а

й колективною символічною дією, що визначатиме нові правила співжиття (Дроздов, 2025). Це розмежування є критично важливим для формування довіри між громадянами, для відновлення уявлення про спільне благо і почуття належності до політичної спільноти. Якщо цього не буде зроблено, суспільство ризикує залишитися в сірій зоні моральної амбівалентності, де злочинці залишатимуться безкарними, а героїзація жертви і спротиву втрачатиме свій сенс.

Ціна руйнування: економіка після війни. Після завершення збройних конфліктів країни зазвичай стикаються із системною економічною кризою: інфраструктуру зруйновано, продуктивні сектори демонтовано, рівень безробіття сягає критичних показників, а іноземні інвестори уникають вкладень через політичну і безпекову нестабільність. Що тривалішим є збройний конфлікт, то, очевидно, вищою стає «ціна війни».

Разом з економічними втратами руйнування інфраструктури відбивається і на психосоціальному стані населення, впливаючи на соціальну довіру, колективну активність та відчуття контролю над життям, адже технічні збитки водночас символізують порушення соціального порядку. Тобто інфраструктура в постконфліктному суспільстві виконує не лише утилітарну, а й функцію психологчіної стабілізації. Зруйновані школи, дороги, лікарні, електромережі – це не просто технічні втрати, а очевидне й водночас символічне руйнування соціального порядку. Падіння рівня життя після війни і різке соціально-економічне розшарування створюють серйозні ризики фрагментації колективної ідентичності, яка була джерелом сили та єдності в період активної фази конфлікту. Під час війни суспільство часто мобілізується навколо спільної мети – захисту держави, збереження гідності, виживання. У цей період солідарність, взаємна підтримка і національна ідентичність набувають нового сенсу і сили. Проте після завершення бойових дій, коли повсякденна реальність вимагає вирішення економічних питань, щоб подолати зростання цін, безробіття, житлову кризу, забезпечити доступ до медичної допомоги, соціальні суперечності стають дедалі помітнішими.

В умовах, коли частина громадян має доступ до ресурсів – відновленого житла, державних компенсацій, працевлаштування, а інші втрачають усе і залишаються поза межами системи допомоги, виникає глибоке відчуття несправедливості. Розшарування між ветеранами, переселенцями, біженцями, місцевими громадами, людьми з різних регіонів (зокрема між заходом і сходом країни) може призвести до виникнення замкнених соціальних «міхурів», де кожна група буде культивувати власне бачення війни, жертви, заслуг і майбутнього. В українському кейсі ці процеси вже мають потенціал для загострення. Наприклад, внутрішньо переміщені особи, які змушені були залишити домівки, нерідко стикаються з дискримінацією, недовірою з боку громад, які їх прихистили, або мають нерівний доступ до соціальних послуг. Проте частина суспільства сприймає це як «нерівномірний» розподіл допомоги і преференцій, які надаються окремим категоріям постраждалих. У цьому контексті спірним стає питання грошової винагороди чи фінансових стимулів для повернення тих, хто виїхав за кордон під час війни. Хоча така політика

може бути виправданою з погляду демографічної або економічної необхідності, вона водночас містить потенціал для загострення соціальної напруженості. Зокрема, фінансова підтримка репатріантів може сприйматися як несправедлива тими, хто залишався в Україні, переживав окупацію, бомбардування, економічні втрати і водночас не отримав жодної компенсації за свою присутність, ризики чи внесок у підтримку країни.

У суспільстві, травмованому війною і розділеному соціально-економічними бар'єрами, такі рішення можуть спровокувати конфліктні наративи: «ті, хто втік, тепер отримують винагороду», а «ті, хто вистояв, залишилися ні з чим». Таке протиставлення, якщо не буде проактивно проговорене і врегульоване, загрожує ще глибшим розколом колективної ідентичності і послабленням солідарності, яка є критично важливою для відбудови країни. Фрагментація колективної ідентичності в таких умовах не є лише психолочіною чи соціологічною проблемою. Соціально розділене суспільство втрачає здатність до стратегічного бачення і спільного політичного проєктування майбутнього, стає вразливим до внутрішніх конфліктів, політичного радикалізму, зовнішнього втручання та маніпуляцій. Особливо загрозливою є ситуація, коли ідентичнісні розбіжності починають збігатися із соціально-економічною нерівністю – зокрема між тими, хто має доступ до матеріальних ресурсів, публічного визнання та символічного капіталу, і тими, хто відчуває себе маргіналізованим, забутим або виключеним із колективної пам'яті. У таких умовах посилюється конкуренція між соціальними групами за визнання, репрезентацію і право на компенсацію, що перетворює публічний простір на арену суперечливих наративів про війну, жертву і заслугу (Васютинський, 2016; Губеладзе, 2020).

Брак економічних перспектив спричинює ризики дисоціації особистої ідентичності від національного проєкту, що можна трактувати як колективну форму «економічної травми». У таких умовах особа перестає ототожнювати себе з державою, яка не здатна гарантувати базові економічні умови для життя, що, відповідно, руйнує фундаментальні зв'язки між громадянами і політичною спільнотою. Втрата купівельної спроможності тут є лише зовнішнім проявом більш глибинного процесу – втрати почуття власної гідності, самоповаги, соціального визнання. А саме ці чинники є ключовими для психологічного відновлення після війни, особливо в суспільстві, де багато людей пройшли через досвід втрати, переміщення, насильства чи участі в бойових діях.

Сьогодні Україна суттєво покладається на міжнародну допомогу в процесі поствоєнного відновлення своєї економіки, що відображає глобальну природу сучасних викликів і складність відбудови держави після масштабних руйнувань. Така підтримка передбачає, очевидно, як фінансові інвестиції, так і гуманітарну допомогу, технологічні трансферти, консультації щодо реформ і підтримку реформаторських ініціатив на рівні державних інституцій. З одного боку, міжнародна допомога відкриватиме перед Україною можливості для більш швидкої реконструкції зруйнованої інфраструктури – від відновлення енергетичних мереж і транспорту до реанімації аграрного сектору і промислового виробництва. Наприклад, кредити і гранти від Європейського

Союзу, Світового банку, Міжнародного валютного фонду забезпечуватимуть фінансовий фундамент для запуску проєктів з модернізації інфраструктури, відновлення шкіл, лікарень, житлового фонду. З другого боку, така залежність породжуватиме певні виклики і ризики. Зокрема, наявність зовнішніх донорів і кредиторів часто супроводжується вимогами щодо реформ, структурних змін і прозорості, що іноді сприймається як втрата суверенітету чи впливу на власну економічну політику.

А тому можемо говорити, що економічна стабільність в Україні після війни має значення, що виходить далеко за межі суто матеріальної сфери – вона є фундаментальною психологічною змінною, від якої залежить здатність суспільства трансформуватися з режиму виживання в режим сталого розвитку.

Соціальна дезінтеграція: механізми травматизації. Збройні конфлікти залишають по собі не лише масштабні фізичні руйнування, а й глибокі соціальні травми, що мають довготривалий характер і суттєво впливають на функціонування суспільства в післявоєнний період. Відновлення матеріальної бази – лише перший крок на шляху до реконструкції соціального організму, який зазнав значних втрат у вигляді порушених соціальних зв'язків, деморалізації населення та поширення психотравматичних розладів. Високий рівень ПТСР, депресії, тривожних станів серед мирного населення – особливо в регіонах, які інтенсивно страждали від бойових дій, – створює додаткові виклики для соціальної інтеграції та функціонування громад. Соціальна нерівність загострюється, адже війна і пов'язані з нею руйнування особливо болісно позначаються на вразливих групах. Поствійна стає живильним середовищем для відтворення насильства – як прямого, так і структурного, посилюючи ізоляцію постраждалих груп та загострюючи соціальні конфлікти, що підриває довіру до державних інституцій, послаблює соціальну згуртованість і створює перешкоди до відновлення нормального функціонування спільнот і забезпечення стабільності в житті населення (Кухарук, 2024; Малиновська, & Яценко, 2024; Шевченко, 2023).

Пережитий досвід війни – це не лише особистісні трагедії, а й складники колективної травми, яка глибоко трансформує структуру соціальних взаємодій у постконфліктному суспільстві. На переконання Д. Александера, якщо суспільство здатне символічно осмислити та інкорпорувати цей досвід – через публічні дискурси, символіку, ритуали пам'яті, – воно створює можливості для кристалізації колективного «ми» на новому наративному рівні. Саме цей процес – визнання спільного болю і його втілення в спільних символах – є запорукою відновлення суспільної згуртованості і колективної відповідальності. Навпаки, мовчання про травму, її замовчування або табуїзація мають руйнівні наслідки. Якщо суспільство не формує простору для обговорення травматичних подій, не створює способів символічного визнання болю, травма «застрягає» у формі неофіційного, часто стигматизованого досвіду, що призводить до наростання колективного мовчання, блокуючи соціальне відновлення. Така ситуація послаблює довіру, перешкоджає репрезентації травмованих груп у суспільному дискурсі і створює ґрунт для повторення конфліктів у майбутньому (Alexander, Eyerman, Giesen, Smelser, & Sztompka, 2004)

Після припинення збройного конфлікту – як і в умовах будь-якої надзвичайної небезпечної ситуації – часто спостерігається загострення соціальних розколів. Психологічно це пов'язано з дією механізмів міжгрупової ідентифікації і моральної ексклюзії: представників «іншої» групи сприймають не лише як чужих, а як таких, що не заслуговують на емпатію (Opotow, 1990; Коробка, 2022; Чорна, 2024). Останнє призводить у підсумку до стигматизації певних категорій населення (переселенців, меншин або колишніх учасників конфлікту тощо), знижуючи соціальний капітал і унеможливлюючи взаємодію спільнот. Досвід Руанди, Боснії чи Південного Судану свідчить, що нерівність і дискримінація в постконфліктний період можуть стати новим джерелом напруженості, якщо не будуть «опрацьовані» через інклюзивну політику і психосоціальні практики примирення (Dzelilovic, 2013; Ng, López, Pritchard, & Deng, 2017; Niyitunga, & Wamaibe, 2023; Otake, 2018; Lordos et al., 2021).

В українському кейсі, очевидно, теж виникатимуть підстави для стигматизації та ексклюзії. Такою вразливою групою можуть стати, наприклад, колишні учасники бойових дій. Суспільство може зіткнутися з феноменом «дискурсивного викривлення»: психотерапевтичний дискурс про необхідність професійної допомоги цій групі викидає на поверхню профанного світогляду конструювання її небезпечності чи агресивності. Ще однією мішенню для стигматизації можуть стати внутрішньо переміщені особи і репатріанти, які також можуть постати об'єктом упереджень, оскільки через економічні труднощі та конкуренцію за ресурси їх можуть сприймати як «тягар».

Наразі ми не прагнемо здійснити ґрунтовний аналіз усіх можливих стигм, але хотіли б наголосити, що нові форми стигматизації виникатимуть, вони становитимуть серйозний виклик для колективного відновлення, психологічної реабілітації населення та встановлення постконфліктного порядку соціальності (Коробка, 2020; 2021; Лавренюк, 2025). На нашу думку, такі соціальні виклики в постконфліктних суспільствах – це не лише наслідки збройного протистояння, а й психосоціальні пастки, які утримують спільноти в стані вразливості, адже масова травматизація, поєднана з новими дискримінаціями, здатна істотно руйнувати горизонт довіри між особами і спільнотами, що також становитиме специфічну психологічну рису українського кейса.

1.3. Кінець холодної війни, завершення «циклу біженців» і критика панівного дискурсу репатріації

На початку 1990-х років, з розпадом радянського блоку і завершенням холодної війни, у міжнародних політичних та гуманітарних колах переважав відчутний оптимізм. Здавалося, що світ входить у нову епоху миру й стабільності, де масові переміщення людей через війну та переслідування залишаться в минулому. Цей історичний момент породив надію на остаточний розрив так званого циклу біженців – як щодо зупинки нових хвиль насильства і втеч, так і щодо успішного повернення тих, хто був змушений залишити свої

домівки. А отже, репатріацію розглядали не лише як фізичне повернення, а і як символічне завершення кризи вимушеного переміщення.

У політичному і гуманітарному дискурсах поширювалося переконання, що нова геополітична епоха підтвердить завершення етапу масових вимушених переміщень. Висловлювалися надії, що наступні роки стануть «десятиліттям репатріації».

Протягом тривалого часу повернення біженців до країн їхнього походження розглядали як найбажаніший і найприродніший шлях завершення кризи вимушеного переміщення. Під кутом зору міжнародних організацій, урядів та УВКБ ООН повернення додому символізувало не лише кінець конфлікту, а й початок процесу відновлення особистого і колективного життя. Уявлення про те, що після зникнення загрози люди будуть прагнути повернутися до своїх домівок – з власної ініціативи або в межах організованих програм – тривалий час залишалося домінантною парадигмою.

У 1980–1990-х роках ця стратегія реалізовувалася надзвичайно активно: тисячі людей поверталися з таборів біженців у Центральній Америці, Мозамбіку, Руанді, Анголі. Тоді додому повернулися майже десять мільйонів осіб. Процес координувався в межах тристоронніх домовленостей між державами походження, країнами захисту і міжнародними гуманітарними інституціями.

Однак із психологічного погляду постало важливе питання: чи справді повернення забезпечує відновлення почуття безпеки, ідентичності й належності, чи ж воно, навпаки, може спричинити нові кризи – внутрішні, екзистенційні, міжособистісні? Адже, попри активну практику репатріації в той період, саме повернення як складний і вразливий процес залишався недостатньо врегульованим у міжнародному праві, яке майже не визначало, *як* саме має відбуватися реінтеграція тих, хто повертається, і *які* стандарти гарантують безпеку після повернення.

Окрім твердження, що повернення біженців є «логічним завершенням» їхнього шляху, міжнародне право насправді майже не зобов’язує ні до повернення, ні до організації репатріації. Основними міжнародними документами, що регулюють статус біженця, є Женевська конвенція про статус біженців 1951 р. і Протокол про статус біженців 1967 р., який її доповнює. У цих документах немає жодної прямої вимоги, яка б зобов’язувала біженців повертатися або ж держави – повертати їх у країни походження. Натомість ключовим і фундаментальним принципом міжнародного захисту біженців є заборона примусового повернення – так званий non-refoulement, тобто «принцип недепортації, невисилання, невидачі», який є не просто юридичною нормою, а своєрідним моральним імперативом. Цей принцип став наріжним каменем міжнародної системи захисту прав людини, оскільки біженці отримали гарантований захист від примусового повернення в небезпечні умови, що стало важливим інструментом запобігання порушенням.

Принцип невисилання також має психологічний зміст. Заборона на примусове повернення (депортацію) забезпечує базове відчуття безпеки і є передумовою відновлення ідентичності та соціальної інтеграції. Утім, справжнє

дотримання цього принципу часто опиняється під тиском реальних політичних і гуманітарних криз, що загостює питання ефективності міжнародного захисту.

Чому повернення біженців стало пріоритетним підходом у міжнародній політиці? Ця стратегія сформувалася як відповідь на кілька серйозних викликів. По-перше, багато держав, що надавали тимчасовий притулок біженцям, не мали достатніх ресурсів або політичної волі для їх повноцінної інтеграції. По-друге, програми переселення біженців до третіх країн, зокрема багатших західних держав, не могли задовольнити потреби всіх осіб, які потребували захисту, залишаючись обмеженими як за масштабом, так і за фінансуванням. Унаслідок цього повернення почали розглядати не лише як гуманітарний варіант, а і як політичний механізм, що дає змогу зменшити навантаження на країни, які приймають біженців.

Особливо це стало помітно в період після холодної війни, коли західні країни почали впроваджувати більш жорсткі міграційні режими. Так, у нових умовах політики «закритих кордонів» і стримування міграції повернення стало виглядати привабливим як дешевший, безпечніший і політично менш ризикований варіант. І навіть сьогодні, попри всі зміни, пов’язані з поширенням політики мультикультуралізму, розвитком правового захисту біженців та зростанням уваги до їхньої інтеграції в країнах, що надають притулок, ідея повернення і далі залишається домінантною в міжнародному дискурсі. Вона зберігає статус «найбільш бажаного рішення» (durable solution), яке активно просувають міжнародні організації, державні структури і, у деяких випадках, самі країни походження.

Стійкість ідеї повернення пояснюється не лише гуманітарними міркуваннями про «право людини повернутися додому», а й політичними, демографічними та економічними інтересами, що часто стоять за репатріаційними програмами. Навіть у контексті багатокультурності, що офіційно декларує підтримання різноманіття, структурні очікування повернення можуть залишатися вкоріненими в правових, політичних і громадських уявленнях про тимчасовість перебування біженців. Це створює напруження між дискурсом інтеграції і тиском на репатріацію, що особливо помітно в ставленні до тривалих ситуацій вигнання, де біженці живуть у країнах захисту десятиліттями, але не дістають повного визнання. Інакше кажучи, ідея повернення – це не завжди гуманітарна опція.

У зв’язку з цим постає питання: чи є такий підхід справді оптимальним для тих, хто втік від насильства і втратив усе? І наскільки насправді можна говорити про добровільність їхнього повернення?

Слід нагадати, що в міжнародному праві статус біженця не є постійним чи довічним, він може змінитися, якщо зміняться обставини, котрі змусили людину покинути рідну країну. Конвенція про статус біженців ґрунтується на припущенні, що конфлікти, загрози або переслідування не тривають вічно і що з часом людина може повернутися до безпечного життя на батьківщині. І якщо повернення стає можливим – міжнародне право передбачає, що його статус біженця автоматично припиняється.

Проте із психологічного погляду така логіка видається занадто спрощеною, оскільки вона не враховує, що повернення додому – це не просто питання фактичного проживання «в тій самій географічній точці», а складний процес, пов'язаний з питаннями довіри, ідентичності, безпеки, втрати й відновлення.

Право на повернення не дорівнює здатності інтегруватися знову в ту реальність, яку людина колись залишила. (Ба більше: а чи реальність є тією самою – колишньою – реальністю після тривалого збройного конфлікту?) І тут, на нашу думку, відкривається глибока прогалина між нормативною логікою міжнародного права і психологічною реальністю досвіду біженців, які, повертаючись, опиняються у внутрішньому розриві між минулим і теперішнім, між правом на повернення і емоційною нездатністю справді «повернутися».

Особливо помітною ця прогалина стає, коли йдеться про інші форми повернення, які суттєво відрізняються за ступенем добровільності та умовами реалізації. А отже, за їхнім психологічним змістом для біженців, за тією ареною боротьби мотивів, яка розгортається між прагненням безпеки, почуттям втрати, надією на відновлення і страхом повторної травматизації. Кожна з форм повернення активує різні емоційні та когнітивні реакції: від полегшення й очікування возз'єднання з минулим – до тривоги, дезорієнтації та внутрішнього конфлікту між «поверненням додому» і досвідом чужинця в знайомому ландшафті. Примусове повернення передбачає відправлення особи до країни походження без її згоди і застосовується до тих, хто не має статусу біженця або становить загрозу для національної безпеки, при цьому міжнародне право, зокрема принцип non-refoulement, забороняє повернення в небезпечні умови. Заохочуване повернення формально добровільне, але супроводжується матеріальною підтримкою або програмами реінтеграції, що ставить під сумнів повну свободу вибору. Псевдодобровільне повернення – це ситуація, коли людина начебто вирішує повернутися сама, проте змушена це зробити через погіршення життєвих умов, загрозу депортації або брак підтримки. Інша категорія охоплює тих, хто втратив тимчасовий захист після евакуації або надання притулку під час кризи і змушений повертатися без реальної альтернативи. Повернення за угодами про реадмісію здійснюється в межах міждержавних домовленостей, часто без індивідуальної оцінки обставин, що може створювати ризики для прав людини, особливо якщо країна повернення небезпечна. Отже, тип повернення визначає не лише зовнішню траєкторію руху, а й глибину психологічної трансформації, яку біженець переживає на цьому етапі свого життєвого шляху.

Щойно згадане різноманіття форм повернення показує, що повернення біженців не є унітарною або автоматично бажаною процедурою, а це складний соціально-політичний процес, що охоплює різні моделі взаємодії між особою, країною захисту і міжнародною спільнотою.

Принагідно зазначимо, що звернення лише до Конвенції про статус біженців 1951 р. не дає повної картини захисту біженців, адже вона визначає лише базові юридичні права, не охоплюючи практичних аспектів підтримки та повернення. Саме тому важливо враховувати мандат УВКБ ООН, який

передбачає не лише правове забезпечення статусу біженця, а й координацію міжнародної допомоги, сприяння добровільному та безпечному поверненню, а також інтеграції в суспільство країни-прихистку або країни походження. УВКБ ООН координує тристоронні угоди між країною походження, країною захисту і біженцями, забезпечує правовий супровід повернення, організовує логістику та моніторинг реінтеграції, приділяючи особливу увагу дотриманню принципів добровільності, безпеки та гідності (UNHCR, 2004).

Однак «на практиці» реалізація цього мандата стикається з низкою викликів. У багатьох випадках держави захисту, втомлені від тривалого перебування великої кількості переміщених осіб, можуть прагнути якнайшвидше скоротити кількість біженців на своїй території. Це іноді призводить до того, що на біженців чиниться непрямий або навіть відкритий тиск, щоб вони погоджувалися на повернення – навіть попри те, що ситуація в їхніх країнах походження залишається нестабільною або небезпечною. З іншого боку, уряди країн походження часто зацікавлені у створенні позитивного міжнародного іміджу і відновленні контролю над територіями й населенням. У зв’язку з цим вони можуть офіційно проголошувати, що умови для повернення є безпечними, добровільними та гідними, навіть якщо насправді є ризик нової хвилі насильства, утруднено доступ до базових послуг, відбуваються вибіркові репресії або дискримінація поверненців.

У такій ситуації поняття «добровільне повернення» може втрачати свій справжній зміст, адже рішення повертатися ухвалюється не стільки вільно, скільки під тиском зовнішніх обставин. Біженці нерідко опиняються перед важким вибором між тим, щоб залишитися в складних умовах у країні захисту без перспектив інтеграції, і між поверненням у середовище, яке може бути небезпечним чи ворожим.

На нашу думку, слід зупинити увагу на тому, що між правом повернення і добровільним поверненням виникає певне напруження – не лише юридичне, а й психологічне, оскільки наявність формального права на повернення ще не гарантує внутрішньої готовності або можливості реалізувати це право без психологічних втрат. У цьому сенсі напруженість між юридичною нормою і суб’єктивним досвідом полягає в тому, що навіть найсправедливіше право може вступити в конфлікт із психологічною реальністю людини, яка пережила вимушене вигнання.

Така розбіжність породжує глибоку внутрішню напруженість: повернення, яке декларується як право, стає джерелом фрустрації, екзистенційної кризи або навіть повторної травматизації. Цей розрив є важливим об’єктом психологічного аналізу, оскільки він безпосередньо впливає на відчуття контролю, автономії та довіри, а також визначає здатність особи здійснювати рефлексивний вибір, формувати цілісну життєву наративну лінію та підтримувати послідовність ідентичності. У ситуації вигнання право на повернення виконує не лише функцію правового захисту, а й стає засобом символічної стабілізації, що дає людині змогу утримувати уявлення про себе як про того, хто зберігає зв’язок із минулим, контролює своє майбутнє і не втрачає агентності.

Отже, право на повернення має досить серйозне екзистенційне і символічне навантаження в конструюванні досвіду особи, стаючи не просто юридичною нормою, а центральним елементом уявленої майбутності, яка допомагає зберегти цілісність особистості в екзилі або біженстві. Це право, часто функціонуючи як внутрішній ресурс надії, виявляється способом підтримання віри у відновлення втраченого порядку. Навіть тоді, коли реальні перспективи повернення залишаються невизначеними або проблематичними, сама можливість повернення – законодавчо закріплена і визнана – сприяє психологічній стабілізації, знижує відчуття остаточності втрати, формує орієнтири для особистого і сімейного планування.

У цьому контексті право на повернення починає впливати на рішення біженця як зовнішня гарантія, як моральне зобов'язання, як етична дилема або символічний акт. Деякі біженці можуть відчувати тиск «повернутися, бо мають на це право», навіть якщо об'єктивні умови повернення залишаються ворожими чи непередбачуваними. Для інших це право стає джерелом тривалого напруження, оскільки вибір між поверненням і залишенням перетворюється на внутрішній конфлікт між вірністю минулому і лояльністю до нового життя.

Відтак право на повернення не лише відкриває юридичну можливість, а й конструює поле ідентифікації, морального вибору та емоційної регуляції, глибоко позначаючись на процесах адаптації, інтеграції та ухвалення рішень. Крім того, воно закріплює право на зв'язок з місцем походження, з культурною і політичною спільнотою, з уявленням про «своє».

Отже, підсумуємо: упродовж тривалого часу репатріація була домінантним підходом до вирішення ситуації з біженцями, який міжнародні структури, зокрема УВКБ ООН, розглядали як оптимальне і стале рішення. Але останні десятиліття засвідчили зміщення акцентів у підходах до репатріації, що зумовлено як геополітичними, так і психосоціальними чинниками (Chimni, 2004; Easton-Calabria, & Omata, 2018; Betts, & Collier, 2017**).**

Сучасні дослідження свідчать про дедалі меншу ефективність репатріації як універсальної стратегії. Саме тому, що часто вона здійснюється в умовах, коли психологічна, соціальна і фізична безпека поверненців не гарантована, а отже, не відповідає критеріям добровільності, безпеки та гідності, визначеним міжнародними стандартами. Репатріація в цьому разі постає не як добровільне повернення до «нормального життя», а як процес, що відбувається під впливом зовнішнього тиску – економічного, політичного чи соціального – і має глибокі психологічні наслідки.

Справедливу критику статичної концепції репатріації – уявлення, згідно з яким повернення біженця до країни походження слід розглядати як автоматичне, остаточне і бажане «вирішення» проблеми біженства незалежно від обставин, контексту або суб'єктивного досвіду самого біженця – представлено в роботі Н. Омата (Omata, 2013). Його дослідження стану ліберійських біженців у Гані показало, що установи, відповідальні за політику біженців, часто зображують репатріацію як природне «повернення додому», зумовлене бажанням самих біженців. Насправді ж через тривале вигнання рішення про повернення або залишення на місці визначається складною

взаємодією соціальних, сімейних, економічних та політичних обставин, де ностальгічне прагнення повернутися на батьківщину відіграє другорядну роль. Власне, тому автор наголошує на необхідності заміни осілого, лінійного бачення репатріації більш цілісним підходом, що враховує комплексний характер ухвалення рішень біженцями.

Репатріація – це повторне переміщення, яке також (як і первинне переміщення) відбувається на тлі переживання нестабільності, втрати довіри до державних інституцій і міжнародних структур. А отже, це також гострий або хронічний стрес, травматизація і виклик для психологічної стійкості, що порушують відчуття безпеки, послаблюють почуття контролю над життям і можуть призвести до втрати ідентичності та соціальної ізоляції.

Психологічні наслідки *примусового або передчасного повернення* набувають особливої ваги тоді, коли репатріацію використовують як політичний інструмент, спрямований на демонстрацію «вирішення» проблеми біженців або на посилення державного контролю над міграційними потоками. У таких ситуаціях процес повернення часто ігнорує або недооцінює суб'єктивне сприйняття безпеки, яке формується не лише через об'єктивну ситуацію в країні походження, а й через індивідуальний досвід переслідувань, насильства чи втрати. Ігнорування цих особливостей призводить до того, що біженці змушені повертатися в середовище, яке вони психологічно сприймають як загрозливе або небезпечне.

Крім того, кожен біженець має унікальні копінги, що формувалися під впливом попередніх травматичних подій та досвіду адаптації в умовах вигнання. Примусове або передчасне повернення, ігноруючи ці індивідуальні траєкторії, ставить особу в становище, коли її психологічні ресурси виявляються недостатніми для ефективного реагування на нові виклики, поглиблюючи психологічну вразливість, ускладнюючи не лише особистісне відновлення, а й соціальну реінтеграцію й провокуючи маргіналізацію. Репатріація як політичний інструмент, до якого вдаються без належного врахування психологічного контексту повернення, – це ризик виникнення негативних соціально-психологічних наслідків, довготривалих і масштабних за своєю дією. До того ж поєднання правових, політичних, економічних, безпекових, соціокультурних, екзистенційних і морально-етичних причин переміщення створює додаткові виклики для психологічної оцінки готовності до повернення. Такий «мікс» унеможливлює застосування уніфікованого підходу до репатріації та вимагає переосмислення самої ідеї «повернення», переходу від дискурсу седентарності до мобільного, процесуального і суб'єктно орієнтованого її бачення як динамічного вибору, що формується на перетині особистого досвіду, контекстуальних умов та уявлень про майбутнє.

Самоочевидним є те, що репатріація для літньої жінки, самотньої матері, людини з інвалідністю або особи, що має фінансові проблеми, матиме різні психологічні й соціальні наслідки, навіть за однакових зовнішніх умов. Відтак повернення – не універсальна або нейтральна подія, воно має бути осмислене через індивідуалізовану, чутливу призму, що заломлює складну взаємодію структурних нерівностей, культурного контексту й особистісних ресурсів.

Готовність до повернення має оцінюватися не лише за формальними критеріями «вичерпання причин виїзду», а й з урахуванням особистісної трансформації, яка інтегрувала «досвід біженства».

Інакше кажучи, репатріацію в сучасних умовах не можна розглядати виключно як адміністративну або політичну процедуру. Як складний психосоціальний процес, вона охоплює не лише фізичне повернення, а й глибокі внутрішні трансформації, пов'язані з ідентичністю, досвідом втрати, а також очікуваннями щодо майбутнього. Ігнорування цього виміру призводитиме до знеособлення біженця, зведення його до об'єкта регулювання, тоді як повернення – це персональний акт, що здійснюється на перетині індивідуального вибору, історичної пам'яті та соціальних структур.

З цієї перспективи готовність до репатріації означає увагу до суб'єктивного досвіду біженства, уявлень про батьківщину і дім, до змін в ідентичності та ціннісних орієнтирах, а також до осмислення можливості повернення.

І, на нашу думку, є ще одне проблемне питання, яке стосується «безумовної правильності» репатріації. У політичному і гуманітарному дискурсах останню часто розглядають не лише як спосіб припинення індивідуальних страждань, відновлення прав і повернення до нормального життя, а і як процес, що має стратегічне значення для країни загалом. Такий підхід підкреслює, що репатріація може приносити соціальну, економічну та символічну користь для постконфліктних або посткризових суспільств. Насамперед тому, що повернення біженців є важливим кроком до національної стабілізації, адже воно фігурує як ознака «нормалізації», ознака того, що країна подолала загрозу і відновлюється, а це підвищує її легітимність на міжнародній арені й сприяє припливу допомоги та інвестицій. Крім того, поверненці часто привозять із собою не лише професійні навички та нові знання, а й транснаціональні мережі контактів і, в окремих випадках, фінансовий капітал. Усі ці ресурси формують значний потенціал для відновлення економіки, розвитку ринку праці та активізації громадянської участі в ухваленні рішень на локальному і національному рівнях, стимулюючи процеси соціальної та економічної реконструкції після конфлікту.

1.4. Європейська інтеграційна політика як архітектор репатріаційних рішень

У сучасних умовах репатріацію слід розглядати як багатовимірний процес, що виходить далеко за межі фізичного переміщення й відновлення політичного, безпекового, економічного, соціального, гуманітарного порядків соціальності в поствоєнному соціумі. У цьому контексті на особливу аналітичну увагу, на нашу думку, заслуговує вплив політики Європейського Союзу, яку не слід розглядати як другорядний зовнішній чинник. Ідеться не лише про демографічні потреби і структурний дефіцит робочої сили в країнах-членах ЄС, які спонукають до утримання робочої міграції, а й про нормативно-

правові рамки, соціальні гарантії, освітні та інтеграційні програми, що створюють стійкі умови для закріплення біженців у країнах перебування. Звісно, українські біженці перебувають у різних частинах світу – від Північної Америки до Австралії, і політика кожної країни, що приймає біженців, певною мірою впливає на індивідуальні рішення щодо повернення. Проте саме Європейський Союз справляє найбільш потужний і системний вплив на репатріаційні рішення, що зумовлено як географічною близькістю, так і масштабами розміщення українців на його території. Європейська політика у сфері міграції та захисту не просто реагує на потоки переміщених осіб (у тому числі з України), а активно моделює траєкторії їхнього майбутнього, значною мірою визначаючи саму логіку можливого повернення (його темпи, форми та перспективи), але також обмежуючи або, навпаки, віддаляючи перспективу добровільного повернення.

До того ж вплив ЄС на репатріаційні рішення можна розглядати не лише крізь призму політики повернення, а й у ширшому контексті інтеграції мігрантів. Саме зміни в підходах до культурної адаптації – від асиміляції до мультикультуралізму – формують умови, за яких переміщені особи можуть зберігати власну ідентичність, беручи водночас участь у житті суспільства, яке приймає, що безпосередньо впливає на їхні рішення щодо повернення і на перспективи його добровільності.

Нагадаємо, що до поширення ідей мультикультуралізму домінувала парадигма асиміляції, яка передбачала відмову мігрантів від власної культури задля повного включення в культуру країни-прихистку. Відповідно, від мігрантів очікували «розчинення» в новому соціальному середовищі, відмову від рідної мови, звичаїв, релігійних практик і культурних традицій (Berry, 1997). Проте концепція мультикультуралізму докорінно змінила це уявлення, проголошуючи інтеграцію як участь у спільному житті без втрати особистої і культурної ідентичності (Kymlicka, 2012; Schwartz, Unger, Zamboanga, & Szapocznik, 2010). У мультикультурному середовищі міграція перестає бути винятковим станом, який потребує складної адаптації чи самопожертви. Відтак зникає або суттєво послаблюється страх перед переїздом, асиміляційним тиском, культурною ізоляцією та втратою ідентичності. Натомість теперішні біженці входять у соціальні системи, де функіонують інституційні механізми підтримки, мовні курси, мультикультурні школи, а також суспільне визнання цінності культурної різноманітності, що формує більш позитивне емоційне ставлення до нової реальності й зміцнює внутрішню мотивацію до конструктивної адаптації.

Водночас, попри наявність інституційної підтримки і позитивне ставлення до мультикультурності, мігранти і біженці й далі стикаються з політичними та соціальними викликами. Антимігрантські наративи правих і крайніх правих сил намагаються впливати на громадську думку, апелюючи до страхів щодо культурної інтеграції та конкуренції на ринку праці. Адже тривалий час медіа і політична риторика позиціонували «іншого» як носія проблем – злочинності, безробіття, нестабільності; ішлося навіть про те, що мігранти поширюють інфекційні захворювання, що заявники про надання

статусу біженця часто є фальшивими і що терористи можуть потрапити до західних країн, замаскувавшись під біженців (Esses, Medianu, & Lawson, 2013). Цей образ «іншого» слугував підґрунтям для ксенофобії і, очевидно, унаслідок своєї ригідності й досі намагається продукувати цей вплив (Fiske, & Susan, 1998).

Проте сучасні демократичні механізми контролю, включно з роботою медіа і правових інститутів, обмежують поширення дискримінаційних дискурсів і формують нормативні рамки публічних дискусій про міграцію. Психологічно важливим є те, що мультикультурна політика легітимує присутність Іншого, інакшість не є аномалією чи проблемою, а прийнятною формою співіснування.

Зміна ставлення до мігрантів у межах Європейського Союзу має практичний вимір, оскільки безпосередньо позначається на ключових практиках організації соціального порядку. Визнання мультикультурності, підтримання інклюзивності та формування антидискримінаційної нормативної бази трансформують саму логіку функціонування соціальних інституцій – освіти, охорони здоров'я, ринку праці, поліції, медіа тощо. Зокрема, ідеться про трансформацію уявлень про добровільність повернення, визначення часових горизонтів цього процесу, а також про формування конкретних умов, за яких повернення стає можливим або, навпаки, менш імовірним.

Водночас вплив ЄС на соціальні практики мігрантів тісно пов'язаний з ризиками для України: заохочення біженців до участі в економічному та соціальному житті ЄС водночас ослаблює внутрішній людський капітал, створюючи перешкоди для післявоєнного відновлення та реалізації національних інтересів. Використання людського капіталу – під виглядом гуманітарного захисту – фактично призводить до довгострокового ослаблення України, яка й без того зазнає руйнівних наслідків війни. Це політика асиметричної вигоди: у той час як країни ЄС отримують трудові ресурси й знижують внутрішню соціальну напруженість, Україна стикається з ризиком незворотної втрати активного населення, що суперечить її національним інтересам і завданням післявоєнного відновлення.

Спробуймо з'ясувати, чому так відбувається. По-перше, політика ЄС останнім часом усе виразніше спрямовується на спрощений доступ українських біженців до ринку праці, створює умови для досягнення ними економічної стабільності та базового відчуття безпеки в країнах перебування. Це, зрозуміло, знижує мотивацію до швидкого повернення. Працевлаштування виконує не лише функцію джерела доходу, а й стає важливим чинником соціальної інтеграції: біженці налагоджують нові соціальні зв'язки, набувають професійного досвіду та адаптивних навичок. (Хоча у звітах різноманітних досліджень постійно зазначається, що багато українських біженців працюють на менш кваліфікованих посадах, незважаючи на наявність вищої освіти, а основними перешкодами для працевлаштування є мовний бар'єр і невизнання українських дипломів). По-друге, активне залучення українських біженців до ринку праці, систем освіти і соціального життя не лише забезпечує їхню матеріальну інтеграцію, а й сприяє формуванню нових ідентичностей, у яких

поступово поєднуються елементи українського походження і європейського соціокультурного середовища. В умовах тривалого перебування в країнах, що приймають, відбувається переосмислення особистих і колективних зв'язків, трансформуються уявлення про «дім», «належність» і «повернення». Унаслідок цього повернення стає не просто логістичним чи матеріальним викликом, а глибоко психологічною та екзистенційною дилемою. Частина біженців уже не сприймає репатріацію як бажаний або навіть доцільний сценарій майбутнього – натомість зростає їхня схильність до укорінення в новому середовищі, що ускладнює реалізацію державної політики повернення.

Слід також взяти до уваги і той факт, що деяка частина біженців можливість залишитися в Європейському Союзі після війни сприймає як щасливий шанс змінити своє життя на краще. Отже, вони від самого початку не мали наміру повертатися. З економічної і матеріальної перспективи переїзд до ЄС часто відкриває можливості для забезпечення стабільного доходу, доступу до соціальних гарантій і поліпшення житлових умов, що в багатьох випадках суттєво перевищує рівень добробуту, який був доступний до війни в Україні. У підсумку поєднання економічних можливостей, соціальної підтримки, культурної відкритості та правового захисту створює середовище, в якому для багатьох українців залишатися в країнах ЄС стає не лише реалістичним, а й стратегічно вигідним вибором, що впливає на їхні довгострокові плани та рішення щодо майбутнього.

До того ж мультикультурний дискурс створює умови, у яких біженці не змушені постійно рефлексувати над своїм статусом «чужинця», адже їхня присутність у суспільстві визнається легітимною, соціально і політично прийнятною. У психологічному вимірі це сприяє розвитку почуття належності, знижує тривожність і полегшує процес побудови нової життєвої перспективи. Щодо українських біженців це може означати не лише послаблення ностальгії за втраченим середовищем, а й формування нових орієнтирів майбутнього – орієнтирів, які дедалі менше передбачають повернення.

Це ускладнює традиційне, лінійне розуміння «я», водночас збільшуючи глибину і багатогранність самосприйняття (Hall, 1996). Якщо раніше ідентичність часто розглядали як відносно стабільну й одновимірну (наприклад, «українець», «переселенець», «жінка»), то в умовах мультикультурного середовища біженці дедалі частіше конструюють складні, ситуаційно змінні форми самоідентифікації. Останнє пов'язано не лише з новими соціальними ролями, які вони змушені виконувати в країні-прихистку, а й із глибинною психологічною потребою пояснити власну історію в умовах розриву біографічної тяглості.

Зокрема, у численних інтерв'ю українських біженців, проведених у Німеччині, Польщі та Нідерландах, респонденти часто описують, як їхнє відчуття себе змінилося: з «мати, яка втекла з дитиною» – до «активної учасниці волонтерського руху», з «інженера» – до «помічника в соціальній сфері», з «тимчасового гостя» – до «громадянина світу». Така трансформація ідентичності часто супроводжується емоційними амбівалентностями: з одного боку – гордість за нові навички й інтеграцію, з іншого – почуття провини або

втрати попередньої соціальної ролі в Україні. Деякі респонденти також наголошують, що досвід вимушеної інтеграції допоміг їм побачити себе в новому світлі – не лише як жертв обставин, а як людей, здатних адаптуватися, навчатися, конкурувати й бути почутими в новому соціокультурному середовищі. Наприклад, одна з учасниць дослідження, яка працювала вчителькою в Харкові, а після виїзду до Бельгії опанувала ІТ-фах, зазначила: «Мені здається, я тепер не просто українка – я європейка з українським корінням. І це не зрада, це новий етап». Отже, психосоціальні трансформації, що ведуть від уніфікованої ідентичності до поліфонічного, контекстуального «я», ускладнюють емоційний досвід через розрив з попереднім життям і водночас створюють потенціал для особистісного зростання, інтеграції та адаптації в умовах транснаціонального існування.

Ще одна зміна, спричинена політикою мультикультуралізму, стосується поняття «рідного дому», яке для біженців – зокрема українських – набуває нових змістів. Традиційно «дім» розуміють як стабільне фізичне місце, тісно пов'язане з дитинством, родиною, етнічною належністю і колективною пам'яттю. Проте сучасні транснаціональні умови, посилені ідеологією мультикультуралізму, створюють передумови для його переосмислення як феномену, що є радше психологічною, ніж географічною або етнічною категорією. У мультикультурному середовищі «дім» дедалі частіше сприймають не як фіксовану точку на карті, а як багатовимірний, динамічний простір, який формується через досвід безпеки, прийняття, соціальних зв'язків і самореалізації. Для українських біженців це означає, що нові країни проживання – особливо ті, які пропонують інтеграційні програми, доступ до ринку праці, освіти та соціальних послуг, – можуть із часом сприйматися як «новий дім» у психологічному сенсі. Із психологічного погляду таке розширення поняття домівки має як адаптаційні переваги, так і амбівалентні наслідки. З одного боку, здатність реконструювати відчуття дому в новому середовищі полегшує емоційну адаптацію, знижує рівень тривожності, пов'язаної з втечею, і сприяє інтеграції. З іншого – це може спричинити втрату відчуття належності до країни походження, особливо серед дітей і підлітків, які формують свої ідентичності вже у нових соціокультурних умовах. Так, в інтерв'ю з українськими матерями, які мешкають у Німеччині і Бельгії, часто звучить теза: «Мій дім тепер там, де спокійно і є майбутнє для моїх дітей». Такий зсув акцентів – від територіальної до екзистенційної безпеки – є наслідком глибоких психологічних змін, які посилюються і нормалізуються в умовах мультикультурної політики. Для багатьох це означає розрив не лише з фізичним простором попереднього життя, а й з емоційним образом «дому», якого більше немає в тому вигляді, у якому його пам'ятають. У цьому сенсі «дім» стає фрагментованим поняттям – з елементами, що розподілені між різними просторами: рідні залишились в Україні, але почуття безпеки – у новій країні; мова і спогади – українські, але соціальні контакти і щоденна рутина – уже європейські. Така психологічна багатоточковість «домівки» є характерною для досвіду сучасного біженця і має бути врахована як у дослідженнях

ідентичності, так і в практиках психологічної допомоги та політики реінтеграції.

Варто чітко наголосити, що всі позитивні аспекти мультикультуралізму, зокрема визнання багатовимірної ідентичності, зниження психологічного навантаження, пов'язаного з адаптацією, а також формування інклюзивного соціального простору, який підтримує культурне різноманіття, не призводять автоматично до відмови від ідеї повернення до країни походження. Незважаючи на значні трансформації, яких зазнає індивідуальна і колективна ідентичність у процесі інтеграції до спільноти, що надала притулок, багато біженців зберігають стійке прагнення «дороги додому». Ця потреба повернення пов'язана з глибокими внутрішніми цінностями, історією та соціальними зв'язками, що не можуть бути повністю замінені навіть тривалою інтеграцією в нове середовище.

Отже, мультикультуралізм не заперечує і не розмиває ідею повернення, але все-таки є значущою альтернативою. Це, відповідно, вимагає від політики і практик підтримки більш диференційованого підходу, який враховував би як прагнення до інтеграції в країнах перебування, так і збереження зв'язків із країною походження, а також психологічні виклики, пов'язані з подвійною належністю і вибором між різними просторами «дому».

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНІ КОНФІГУРАЦІЇ РЕПАТРІАЦІЇ ТА ПОТУЖНОСТІ ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Проблематику репатріації досліджують у різних дисциплінах – від соціальної та політичної психології до міграційних і культурологічних студій. Протягом останніх десятиліть накопичено великий банк емпіричних досліджень, що охоплюють широкий спектр контекстів, груп і країн. Проте строкатість цих даних, різні методологічні підходи і концептуальні рамки створюють серйозну складність у систематизації знань. Це утруднює формування єдиної теорії репатріації та глибокого розуміння того, як конструюються та інтерпретуються індивідуальні і колективні репатріаційні рішення. Водночас спроби інтегрувати наявні результати відкривають перспективи для створення більш комплексних підходів, здатних об'єднати різноманітні емпіричні висновки та оприявнити їх взаємозв'язки.

У цьому розділі наведено результати аналізу окремих, більш виразних у науковому пошуку, конфігурацій, що описують психологічні аспекти репатріації, задля систематизації її вивчення, виявлення чинників, що впливають на адаптацію репатріантів, та окреслення потенційних напрямів психосоціальної підтримки поверненців.

Тлумачення повернення як відновлення. Розуміння «повернення як відновлення» тлумачить репатріацію як процес повернення особи до її попереднього способу життя і соціального середовища, яке вона була змушена залишити. Центральною в цьому тлумаченні є ідея відновлення втраченої ідентичності, соціальних зв'язків та культурних практик, які формували життя особи до міграції або вигнання. Репатріант, повертаючись у колишнє середовище, прагне відновити не лише зовнішні аспекти свого життя, а й внутрішню структуру власного «я», котра була порушена під час вимушеного переміщення. «Дім» тут слід розглядати як стабільний і незмінний простір, що є не лише фізичною локацією, а й символічним осередком психологічної безпеки, соціальної підтримки та культурної ідентичності. Така концептуалізація увиразнює взаємозв'язок між просторовою стабільністю і відновленням внутрішньої цілісності особистості, демонструючи, що процес репатріації охоплює психологічні, соціальні та культурні виміри. Водночас психологічні дослідження свідчать про обмеженість такого тлумачення, позаяк воно не завжди бере до уваги динамічність змін у країні повернення, а також ігнорує психологічні виклики, пов'язані з адаптацією до цих змін. Наприклад, реінтеграція може супроводжуватися складними емоційними переживаннями, включно з відчуттям розчарування, соціальної ізоляції чи втрати. Такі переживання виникають, зокрема, коли реальність «дому» не відповідає

спогадам або очікуванням особи – уявлення про сталий, безпечний і знайомий простір розбиваються об фактичні соціальні, культурні або економічні умови, що змінилися за час відсутності репатріанта.

У психологічному вимірі це може проявлятися як напруженість між колективною пам'яттю і особистим досвідом, що створює внутрішній конфлікт, підвищує вразливість до стресу та потребує активних стратегій адаптації. Отже, повернення до «дому» – це не автоматичне відновлення, а процес складної психологічної перебудови, у якому співіснують ностальгія, очікування та реальні зміни соціального середовища.

Крім того, відновлення ідентичності передбачає не лише фізичне повернення до країни походження, а й розвиток психологічної гнучкості, здатності адаптуватися до змін в соціальному і культурному середовищі. Цей процес передбачає переосмислення власного досвіду, інтеграцію нових умов у систему цінностей і конструювання нових смислів власного «я», що відповідають реаліям сучасного «дому». Психологічна гнучкість стає ключовим ресурсом, який дає репатріантові змогу не лише відновити втрачений зв'язок з попередньою ідентичністю, а й поєднати її з новими можливостями та соціальними ролями, створюючи цілісне і стійке самосприйняття (Berry, 2005).

На нашу думку, кейс репатріації боснійських біженців після Дейтонських угод (1995) демонструє всі особливості тлумачення повернення як відновлення, що зосереджується переважно на юридичних і матеріальних аспектах повернення. Міжнародна спільнота, зокрема UNHCR і OHR, підтримувала політику повернення додому як інструмент відновлення миру, національного примирення та етнічного балансу. Основний фокус такого тлумачення полягав у відновленні довоєнного стану: поверненні майна, громадянських прав і правового статусу. Проте психологічний вимір такого тлумачення залишився недостатньо опрацьованим. Не було враховано глибину психологічної травми, спричиненої війною, насильством і розлукою, а тому багато біженців, повернувшись додому, відчували брак психологічного комфорту, безпеки та підтримки, що зумовлювало численні випадки «повернень назад» до країн захисту або тривалі періоди подвійного проживання. Отже, досвід боснійських репатріантів свідчить про необхідність комплексного підходу, який поєднував би юридичні і матеріальні умови повернення з глибинною роботою над психоемоційним станом поверненців. Ігнорування цього аспекту істотно знижує ефективність процесів репатріації та реінтеграції і створює ризики тривалого соціального відновлення. Як бачимо, керівна ідея, що фізичне повернення біженців автоматично приведе до «нормалізації» життя і післяконфліктного відновлення, зазнала критики, а ґрунтовані на ній програми виявилися доволі неефективними (Black, 2001).

Одним із суттєвих бар'єрів для психологічної адаптації репатріантів після збройного конфлікту **є** «нереалістичні очікування нормальності»**,** що нерідко формуються як у політичному дискурсі, так і в інституційних підходах до повернення біженців. Психологічний зміст цього феномену полягає в конфлікті між очікуванням швидкого відновлення соціального порядку і реальною травматичною дійсністю, з якою стикаються люди після повернення. У

міжнародних політичних колах репатріацію часто подавали як завершальний етап конфлікту, що символізує відновлення миру. Це створювало *механічне уявлення про відновлення*, за яким достатньо фізично повернути людей до їхніх домівок, щоб відбулося автоматичне відновлення громади, економіки і «нормального» способу життя. Такий підхід не враховував складність посттравматичного досвіду і психосоціальний контекст повернення. Натомість повернення вимагає не лише логістичного забезпечення, а й визнання глибоких психологічних наслідків війни та вигнання. Репатріанти часто повертаються в простори, які мають негативний символічний та емоційний заряд, що породжує хронічне почуття небезпечності, соціальної недовіри та екзистенційної тривоги й абсолютно не відповідає уявленню про «повернення до нормальності».

Ба більше: в умовах зруйнованої інфраструктури, нестабільної економіки, слабкості правових механізмів та дефіциту безпеки повернення не тільки не означає повернення до звичного способу життя, але часто сприймається як вимушене занурення в нову ворожу реальність. Це викликає повторну травматизацію, дестабілізує базові психоемоційні орієнтири та гальмує процеси інтеграції. А тому політична інструменталізація повернення є доволі небезпечною. Адже часом сам факт репатріації використовують для демонстрації «успішності» мирного процесу, ігноруючи внутрішній стан людей – їхню психологічну готовність до повернення, наявність ресурсів для адаптації та відновлення соціальної довіри. Такий дисбаланс між очікуваннями і реальністю часто призводить до емоційного вигорання, розчарування і втрати мотивації до інтеграції.

Вважаємо, що феномен «нереалістичних очікувань нормальності» відображає складний психологічний дисонанс, що виникає на перетині зовнішніх соціальних очікувань і внутрішніх психоемоційних переживань. З одного боку, суспільство, часто непомітно, нав’язує уявлення про швидке «повернення до нормального життя», відновлення рутинних ролей і функцій. З іншого боку, людина, яка пережила війну, втрату близьких, руйнування життєвих перспектив, перебуває в стані глибокої психологічної травми, де відновлення колишніх емоційних і когнітивних патернів може бути значно ускладнене. Унаслідок цього виникає внутрішній конфлікт: бажання відповідати суспільним очікуванням стикається з неможливістю швидко повернутися до «нормальності». Цей дисонанс не лише поглиблює відчуття ізоляції та самотності, а й може блокувати адаптивні процеси, перешкоджати відновленню ідентичності та формувати стійкі почуття розчарування, провини чи неспроможності. Отже, «нереалістичні очікування нормальності» слід розглядати як соціальний тиск, як суттєвий чинник, що впливає на психоемоційний стан і довгострокову психологічну адаптацію біженців війни.

Реальність повернення – це глибоко психологічний, соціальний і політичний виклик, який вимагає більше, ніж лише фізичної присутності людей у колишніх домівках.

Крім того, кейс Боснії і Герцеговини також показує, що одним із психологічно потужних аспектів процесу репатріації є реактивація травматичного досвіду в момент повернення до місць, пов’язаних із

насильством, втратою і вигнанням. Для багатьох репатріантів повернення означало не лише зміну простору, а й повернення до сцен колишнього насильства. Із психологічного погляду контакт із травматичними просторами може стати потужним тригером «перезапуску» симптоматики ПТСР. У таких випадках спостерігається наростання нічних кошмарів, пов'язаних із конкретними подіями минулого, іноді це навіть флешбеки, що транслюють переживання епізодів насильства або втрати (Handlos, Olwig, Bygbjerg, Kristiansen, & Norredam, 2015; Ellis, 2019).

Також може йтися про дещо слабші регістри виявлення ретравматизації, як-от підвищена тривожність (особливо в соціально нестабільному або ворожому середовищі) або депресивні симптоми, включно з втратою мотивації, емоційною пригніченістю та порушенням сну. Інакше кажучи, повернення до знайомого, але емоційно насиченого простору може стати травматичним нагадуванням, яке не лише не сприяє завершенню досвіду вигнання, а й посилює почуття незахищеності, дезорієнтації та безсилля (Amnesty International, 2000; Ivanisevic, 2004; Black, 2002).

У процесі репатріації одним із найглибших психологічних викликів є соціальна ізоляція та відчуження, які виникають у відповідь на зміну соціальної структури спільнот. У багатьох випадках, особливо після етнополітичних конфліктів, біженці поверталися в етнічно змінені або політично поляризовані середовища, де вони опинялися в статусі меншості або відкрито небажаної групи. Це середовище породжувало атмосферу недовіри, стигматизації і навіть прямої ворожості, що унеможливлювало соціальне прийняття. Як показує Р. Блек, (Black, 2001) на прикладі повернення боснійських біженців після Дейтонських угод (1995), типовою емоційною реакцією у багатьох з них було гостре почуття небажаності та переживання символічної «смерті» минулого «Я». Люди не впізнавали себе в нових соціальних реаліях, не могли відновити довіру до сусідів або державних структур, що мали б гарантувати безпеку і справедливість. Таке порушення базового відчуття соціальної безпеки призводило до вторинної травматизації – коли вже не тільки сам досвід вигнання, а й саме повернення поглиблювало психоемоційний дистрес. Можна висловити припущення, що в психологічному сенсі ця ситуація супроводжується хронічним страхом бути відкинутим або приниженим у знайомому середовищі, деформацією образу себе і розривом з минулим ідентичнісним досвідом, а також соціальною недовірою, що ускладнювало відновлення міжособистісних зв'язків і колективної ідентичності. Такі емоційні реакції – не просто індивідуальна відповідь, а результат структурного контексту, що не створює психологічно безпечного середовища для повернення.

Повернення репатріантів часто супроводжувалося почуттям небажаності і соціального відторгнення. Для багатьох воно означало не лише фізичний прихід додому, а й зіткнення з ворожістю або байдужістю місцевого населення. У громадах, розділених за етнічними чи політичними лініями, репатріантів часто сприймали як «чужих» або «зрадників», що супроводжувалося стигматизацією і соціальною ізоляцією. Це відчуття підривало їхнє бажання

залишатися і будувати нове життя, викликало емоційне виснаження, депресію та безнадію. Крім того, почуття небажаності мало символічний вимір: репатріанти втрачали право на належність до спільноти й відчували розрив із попереднім образом себе, що ускладнювало адаптацію і ставало ключовим чинником виникнення психологічних труднощів.

Війна і пов'язане з нею насильство мають, безперечно, глибокі психологічні наслідки, що виходять далеко за межі фізичних втрат і руйнувань. Одним із найменш видимих, але фундаментальних ефектів, є символічна смерть минулого «Я» – втрата цілісного уявлення про себе, сформованого до конфлікту. У цьому контексті повернення до рідних місць нерідко стає зустріччю не з домом, а з простором травми, де кожна вулиця, обличчя або зруйнована будівля є нагадуванням про насильство, втрати, зраду або смерть близьких. Репатріанти, стикаючись із цими тригерами, часто переживають гостре відчуття розриву з довоєнною ідентичністю. Колишній спосіб життя, соціальні ролі, очікування щодо майбутнього – усе це втрачає чинність або здається неможливим для відновлення. У таких випадках відбувається руйнування життєвого наративу, де індивід уже не може розпізнати себе в образі, який існував до вимушеного переміщення. Це породжує глибоке відчуття втрати не лише простору, а й себе самого. Символічна смерть минулого «Я» формує психологічний вакуум між попереднім і майбутнім життєвим досвідом, у якому особа втрачає внутрішні опори особистісної ідентичності. Наслідком цього стає внутрішня дезорієнтація, переживання екзистенційної втрати та утруднення у формуванні позитивного прогнозу щодо майбутнього.

Одним із значущих психологічних травм війни і примусових переміщень є феномен скорботи за собою – емоційної та екзистенційної втрати, пов'язаної з руйнуванням довоєнної ідентичності. Вона проявляється печаллю і тугою за «колишнім Я», втраченими планами й соціальними ролями, внутрішнім конфліктом між колишнім і нинішнім «Я», що може призводити до депресії, втрати мотивації та соціальної ізоляції. На рівні ідентичності відбувається розрив цілісного образу особистості, коли колишні цінності й ролі втрачають значущість і підтримку оточення, що призводить до дезорієнтації. Фізіологічно скорбота проявляється розладами сну, апетиту, психосоматичними симптомами та уникненням нагадувань про довоєнне життя. Екзистенційно вона супроводжується порожнечею і втратою сенсу, ускладнюючи інтеграцію травматичного досвіду в життєвий наратив і пошук нових опор для самовизначення.

У дослідженні Р. Блека (Black, 2001) описано, як репатріанти, повертаючись до етнічно розділених спільнот, стикалися із символічною «смертю» свого колишнього життя і ролей: «Ми повертались до міст, де люди, які колись були нашими сусідами, тепер стали чужими. Старі мрії, плани, наше місце у світі – усе це здавалося знищеним разом з війною. Було важко навіть пізнати себе в дзеркалі». Цей приклад ілюструє, як війна руйнує не лише простір, а й глибокі психологічні структури, що підтримують ідентичність. В інтерв'ю із сирійськими репатріантами також часто звучать слова про відчуття

внутрішньої втрати: «Ми повернулися додому, але вже не ми. Війна забрала наш спокій, наші мрії. Я втратив того чоловіка, яким був раніше, і тепер не знаю, хто я насправді.» (Abboud, 2024; Beaman, H. Onder, & S. Onder, 2022). Такі й подібні нарації засвідчують, що повернення як відновлення не враховує наявність *безпечного простору* для відновлення. І в цьому сенсі безпечний простір – це не лише коли немає бомбардувань, це насамперед умови, що уможливлять поступову інтеграцію травматичного досвіду і нове життя. Здебільшого через руйнування інфраструктури, соціальну нестабільність і брак підтримки репатріанти опиняються в стані психологічної «замороженості»: вони не можуть повернутися до колишнього, «нормального» способу життя, але водночас не мають ресурсів для побудови нового.

Тлумачення повернення як адаптації. Проблематика повернення як адаптації пов'язана з вивченням здатності особи ефективно інтегруватися у відновлене або трансформоване рідне суспільство, водночас опрацьовуючи наслідки травматичного досвіду під час вимушеного переселення. Це дає змогу систематизувати основні психологічні виклики, з якими стикаються біженці, та виокремити механізми, котрі сприяють успішній реінтеграції (когнітивна гнучкість, емоційна саморегуляція, соціальна підтримка тощо). Цей напрям допомагає осмислити не лише фізичне повернення, а й перебудову власного «Я» в умовах зміненого соціального і культурного середовища.

Відтак хотіли б зауважити таке: на відміну від «повернення як відновлення», про яке йшлося вище, тлумачення «повернення як адаптації» наголошує на трансформації особистості та її здатності конструювати нові смисли життя у взаємодії зі зміненим соціальним і культурним середовищем. Тобто адаптація не передбачає простого відновлення минулого, а розглядає повернення як динамічний процес інтеграції, що поєднує психологічну гнучкість, соціальні ресурси та внутрішні механізми подолання травматичних переживань.

Одним із найбільш відчутних викликів у такому тлумаченні повернення є феномен подвійної (множинної, гібридної) ідентичності і культурного конфлікту. Адже біженці, що тривалий час перебували в іншому соціокультурному середовищі, часто повертаються з «трансформованою» ідентичністю, яка поєднує елементи обох соціумів і нерідко призводить до виникнення напруження між новими ціннісними орієнтаціями і традиційними соціальними нормами, що ускладнює процес реінтеграції.

Відмітною особливістю такого тлумачення повернення є психологічна резилієнтність, тобто здатність особистості долати стресові ситуації, пов'язані з повторним пристосуванням. У цьому контексті ключового значення набувають індивідуальні копінг-стратегії, внутрішні ресурси і можливість спиратися на наявні чи відновлені механізми соціальної підтримки. Саме мережа контактів – сімейних, дружніх, громадських – а також державні і громадські програми здатні або полегшити процес адаптації, або, навпаки, його суттєво ускладнити.

На нашу думку, кейс репатріації афганських біженців із Пакистану та Ірану після падіння режиму Талібану у 2001 р. ілюструє особливості тлумачення повернення як адаптації найбільш виразно. Адже основний

дискурс, що супроводжував репатріацію, наголошував на необхідності пристосування до нових соціальних і політичних реалій, а не на простому поверненні до попереднього способу життя. Понад 5 млн афганців повернулися із сусідніх країн, зокрема Ірану і Пакистану, у межах міжнародних програм репатріації, які акцентували увагу на масовості процесу. Водночас ці програми не враховували глибокі трансформації, що відбулися як у країні походження, так і в самих біженцях, які роками жили в діаспорі (Schmeidl, & Maley, 2008). Основним викликом стало те, що повернутися до довоєнного життя було неможливо через радикальні зміни в соціальній, політичній та економічній ситуації в Афганістані. Відповідно, репатріанти були змушені конструювати нову ідентичність, а постійним джерелом напруженості в суспільстві були конфлікти між тими, хто залишався в країні, і тими, хто повернувся: досвід біженства і діаспорний досвід істотно впливав на цінності, очікування та способи виживання.

Психологічні проблеми, пов'язані з репатріацією афганських біженців, висвітлили важливість – і водночас вразливість – конструкта динамічної ідентичності та феномену «роздвоєного Я». Насамперед тому, що поверненці часто стикалися з відторгненням з боку місцевих жителів, які вважали їх «іншими», «нечистими» або навіть «зрадниками», що, відповідно, провокувало виникнення глибокого внутрішнього конфлікту: поверненці відчували себе «тутешніми» і водночас «чужими». Згадані суперечності не лише загострювали кризу ідентичності, а й формували хронічний досвід амбівалентності, ускладнюючи тим самим процес реінтеграції. У психологічному вимірі феномен «роздвоєного Я» може бути інтерпретований як прояв когнітивно-афективної дисонансності, коли внутрішнє відчуття належності не збігається із соціальними категоріями, приписуваними особі ззовні. А тому замість відновлення цілісності «Я» повернення провокує його подальшу фрагментацію.

На наш погляд, останнє є найбільшим ризиком для реалізації програм сприяння репатріації, що ґрунтуються на ідеї повернення як адаптації. Репатріація не гарантує інтеграції ідентичності, а навпаки – може стати тригером її подальшої фрагментації (навіть не роздвоєння). У ширшій перспективі це свідчить про необхідність концептуального перегляду моделей адаптації біженців: від статичного уявлення про «повернення до первісної ідентичності» – до розуміння ідентичності як процесуального і динамічного утворення, у якому поєднуються досвіди біженства, діаспорний досвід і повернення.

Успішна адаптація в такому контексті можлива лише за умови створення простору, де «роздвоєне Я» може трансформуватися в інтегровану, але багатошарову ідентичність. Проте, як показали дослідження, ідентичність таких біженців є непостійною і змінною, адже вона формується в динамічному полі взаємодії між індивідуальними наративами, колективними уявленнями і соціальними практиками. Це робить процес реінтеграції не лінійним, а циклічним і суперечливим, у якому фази відчуження, пошуку та часткової інтеграції постійно чергуються. Поверненець змушений балансувати між набутими в країні перебування цінностями та нормами і традиційними нормами

рідної культури, що створює постійний психологічний дискомфорт. Очевидно, феномен динамічної ідентичності і «роздвоєного Я» є ключовим для розуміння психологічних викликів, з якими стикаються репатріанти, і вимагає спеціалізованих підходів для підтримання їхньої адаптації і психологічного благополуччя.

Крім того, тлумачення повернення як адаптації також виводить на перший план, але під іншим кутом зору, проблематику відповідності очікувань і реальності. Здебільшого йдеться про те, що високі очікування поверненців щодо швидкого поліпшення життя, безпеки, стабільності та відновлення родинних і громадських зв'язків наражалися на фактичну ситуацію в країні, де панували хаос, бідність, відстала інфраструктура, економічна нестабільність та соціальне напруження. Особливо гостро ці розчарування переживала молодь, яка здобула освіту в країнах захисту і сформувала інші культурні очікування; зіткнення із соціальною реальністю країни повернення породжувало ефект когнітивного дисонансу і кризу очікувань. Така невідповідність призводила до зростання фрустрації, дезорієнтації, тривожності й зниження самооцінки, а також до втрати життєвих цілей, відчуття безнадійності та демотивації, що істотно ускладнювало процес їхньої реінтеграції (Tober, 2007; Houte, 2019)

Ще одна проблема, яка увиразнюється в дослідженнях повернення як адаптації, – це генераційний конфлікт, який відчувають діти, що виросли в країнах захисту, мають інші мовні, освітні та культурні звички, а після повернення наражалися на відчуження в освітньому середовищі, булінг, а в окремих випадках – навіть позбавлення права на навчання. Така ситуація створювала додаткове навантаження на родину: з одного боку, молодше покоління прагнуло зберегти нові цінності та освітні орієнтири, набуті в країні захисту, а з іншого – старші члени родини намагалися повернутися до традиційних норм і практик, що й спричинювало конфлікт цінностей та ускладнювало не лише процес індивідуальної адаптації дітей і підлітків, а й ставило під загрозу внутрішню цілісність сім'ї (Traphagan, 2000; Jaidi t al., 2025; Madhavan et al., 2024). Тобто генераційний розрив у процесі репатріації може функціонувати як латентне джерело психологічного напруження і відчуження, що має до того ж кумулятивний ефект. Ідеться не лише про різницю в ціннісних орієнтаціях, а й про різні когнітивні та комунікативні коди, вироблені в країнах захисту і перенесені в простір країни повернення. Брак спільних рамок інтерпретації досвіду зумовлює, як було показано, непорозуміння між поколіннями і загострює внутрішньосімейні конфлікти.

Тлумачення повернення як транснаціонального ефекту. Тлумачення повернення як транснаціонального ефекту сформувалося на основі критики традиційних парадигм повернення, які передбачали чітке розмежування між країною захисту і країною повернення. На противагу цій бінарності, транснаціональний підхід розглядає досвід біженців у термінах багаторівневих зв'язків, культурної гібридності і соціального переміщення, що не закінчується фізичним поверненням до країни походження (Vertovec, 2001; Levitt, & Glick-Schiller, 2004). У цьому підході репатріацію трактують не як завершення процесу переміщення, а як один з етапів транслокального життя, у якому особа

зберігає зв'язки, ідентичності, норми та емоційні інвестиції в кількох географічних і культурних контекстах. Психологічно транснаціоналізм доволі успішно пояснює амбівалентність**,** почуття втрати, а також роздвоєність ідентичності, які виникають у поверненців. Цей підхід відкриває можливості для більш гнучких політик репатріації, що визнають множинну ідентичність, руйнацію ідеї остаточного «дому», а також роль цифрових технологій і транскордонних практик у підтриманні психосоціальної стабільності репатріантів.

Отже, основний наголос у тлумаченні повернення як транснаціонального ефекту перенесено на складність підтримання біженцем соціальних, культурних, економічних та політичних зв'язків між країною перебування і країною походження. Останнє увиразнює виникнення специфічного навантаження на психічне здоров'я, що спричинюється тією чи іншою мірою «подвоєною» ідентичністю і постійною мобільністю уваги між двома соціокультурними контекстами (Roosen, Salway, & Osei-Kwasi, 2021). Досить часто дослідники описують когнітивний дисонанс, що виникає через суперечності між нормами та очікуваннями різних культур; акультураційний стрес, пов'язаний з необхідністю постійного пристосування до нових соціокультурних вимог; а також міжкультурний конфлікт, що відображається у внутрішніх переживаннях і соціальних взаємодіях під час репатріації.

Підкреслимо принагідно, що тлумачення повернення як транснаціонального ефекту не «прив'язує» біженця до однієї території, на відміну від бачень, які розглядають повернення як відновлення або як адаптацію. У цих дослідженнях виділяють низку ключових аспектів, що визначають психоемоційне функціонування особистості в умовах міжкультурного переходу: здатність підтримувати зв'язок з рідним соціокультурним контекстом і водночас інтегруватися в нове середовище, балансувати між колективними нормами обох спільнот, а також управляти суперечливими ідентичностями, емоційними вимогами та соціальними очікуваннями, що постійно формують динамічний стан «подвійного життя» біженця. Одночасне відчуття належності до двох спільнот формує особливу ідентифікаційну динаміку, що позначається на самооцінці, відчутті внутрішньої цілісності та психологічній безпеці. Така «подвоєна» ідентичність може стати як ресурсом, розширюючи соціокультурну компетентність, так і чинником внутрішніх конфліктів. Важливим аспектом є психологічна мобільність – здатність адаптивно перемикатися між різними культурними системами і контекстами, що є показником стресостійкості та гнучкості особистості. Вона сприяє подоланню культурних бар'єрів і зниженню рівня дистресу, пов'язаного з міжкультурною адаптацією, хоча деякі дослідження звертають увагу на виснажливий характер такої мобільності. Не менш важливим є збереження транснаціональних соціальних зв'язків. Підтримання емоційних, інформаційних та ресурсних контактів з країною походження і діаспорними спільнотами виконує стабілізаційну функцію для психологічного стану репатріантів. Це зменшує ризики соціальної ізоляції та емоційного вигорання, відновлює почуття належності та ідентичності, забезпечує доступ до соціальної

підтримки й практичних ресурсів, необхідних для адаптації. Регулярні контакти з родиною, спільнотами і культурними мережами створюють своєрідні психологічні «якорі», що дають змогу відчувати стабільність у періоди невизначеності, знижують тривожність і допомагають інтерпретувати складні події в когнітивно-емоційному ключі. Більшість досліджень констатують, що така мережа взаємодій є запобіжником дестабілізації психоемоційного стану і водночас відкриває можливості для поступової інтеграції нового досвіду у власну ідентичність.

Ще одним важливим явищем, на якому слід зупинитися детальніше, є дилема належності, котра виникає під час визначення себе в межах множинних культурних контекстів. Вона активізує питання «дому» і належності, що може викликати амбівалентні емоції – від втрати і ностальгії до відчуття збагачення досвідом. У відповідь на цю дилему формуються унікальні копінг-стратегії, які сприяють психологічній адаптації та інтеграції. Саме ця дилема, на наш погляд, є об'єктом найбільшої кількості емпіричних досліджень і викликає ще більшу кількість теоретичних міркувань (Shahimi, Block, & Alisic, 2024; Rekar et al., 2024; Svensson, 2024; Herslund, & Paulgaard, 2024).

З огляду на те, що дилема належності позиціонується як основне джерело психологічної і соціокультурної напруженості в процесі репатріації (або інтеграції в простір країни захисту), подальший аналіз потребує розгляду, як вона виникає. Саме тут концепція соціального поля, запропонована П. Левітт і Н. Глік-Шіллер, дає змогу пояснити, як особи та спільноти взаємодіють у транснаціональному просторі, підтримуючи мультикультурні зв'язки та формуючи ідентичності поза межами однієї національної спільноти (Levitt, & Glick-Schiller, 2004).

Соціальне поле – це простір соціальних відносин і взаємодій, який охоплює кілька національних територій, а також мережі контактів, інституції, культурні норми та символи транснаціонального простору. На відміну від традиційних уявлень про суспільство, соціальне поле є динамічним, багатошаровим простором, де особи і спільноти активно діють, підтримують зв'язки і формують ідентичності поза межами однієї національної спільноти. Цей конструкт увиразнює мережу міждержавних зв'язків – родинних, професійних, релігійних, а також інституції, які підтримують і регулюють ці зв'язки, і соціальні практики та ідентичності, що розвиваються одночасно в кількох соціальних і географічних контекстах. Основний методологічний потенціал концепту полягає в тому, що ідентичність тут розглядають як процес, що формується через взаємодію з кількома порядками соціальності.

Автори концепції виділяють два ключові складники транснаціоналізму. Перший – це «способи діяння», тобто практичні дії в межах транснаціональних зв'язків, як-от грошові перекази, поїздки, участь у двокультурних активностях, що підтримують матеріальну і соціальну інтеграцію в кількох країнах. Другим складником є «способи буття», які відображають емоційну та ідентифікаційну динаміку особистості, що дає змогу відчувати себе «вдома» в різних соціокультурних просторах і переживати належність до різних порядків соціальності навіть без повної інтеграції.

Розмежування цих двох складників, на наш погляд, уможливлює пояснення дилеми належності – того внутрішнього конфлікту, що виникає у мігрантів через подвійну або множинну належність. «Способи діяння» відображають практичні способи підтримання соціальних, економічних та матеріальних зв'язків між країною походження і країною перебування, забезпечуючи стабільність і ресурсну підтримку в повсякденному житті. Натомість «способи буття» впливають на формування ідентичності, яка є динамічною, багатовимірною і здатною поєднувати суперечливі культурні виміри. Взаємодія цих двох аспектів пояснює, чому відчуття належності може бути ресурсом психологічної стійкості і водночас джерелом внутрішніх конфліктів, відбиваючи всю складність процесів адаптації та інтеграції в транснаціональному контексті.

Важливо зауважити, що в цьому трактуванні репатріації асиміляція і транснаціональність не суперечать одна одній, оскільки глобалізаційні процеси сприяють утвердженню багатокультурної залученості як звичайного соціального стану.

У дослідницькій літературі одним із показових прикладів формування транснаціональної ідентичності серед репатріантів є кейс бурундійських біженців у Танзанії. (Після етнополітичних конфліктів у Бурунді в 1990-х роках десятки тисяч осіб були змушені рятуватися втечею до сусідньої Танзанії. Частина з них інтегрувалася в місцеві громади, зокрема в містах на кшталт Дар-ес-Салама, де вони оселялися поза межами офіційних таборів). Попри тривалу історію вимушеного вигнання, ці спільноти не втратили зв'язку з батьківщиною: вони активно підтримували стосунки з родичами в Бурунді, брали участь у політичному житті на відстані, надсилали грошові перекази й стежили за медійними подіями. Репатріація для багатьох не була остаточним поверненням, а відбувалася циклічно – через періодичні поїздки і «рух в обидва боки». Це формувало своєрідну мобільну, нелінійну траєкторію життя між двома країнами. Із психологічного погляду така ситуація сприяла утворенню подвійної ідентичності, яка, з одного боку, виконувала захисну функцію, зменшуючи гостроту травматичного розриву з оточенням, яке вже стало «домом» у країні захисту, а з іншого – цей стан викликав глибокий внутрішній конфлікт, позаяк репатріанти часто почуваються «чужими» як у Танзанії, так і в Бурунді. Ідея «дому» ставала розмитою, а відчуття належності – роздвоєним. Це особливо було помітно серед молодших поколінь, які виросли в Танзанії, але зобов'язані були «повернутися» на землю, що була для них радше уявною батьківщиною, ніж реальною (Scharpf, Kyaruzi, Landolt, & Hecker, 2019; Fransen, & Kuschminder, 2012; Schwartz, 2019).

Кейс бурундійських біженців дає змогу увиразнити низку типових психологічних наслідків, що виникають у контексті тривалого вигнання і «між-територіального існування» (in-betweenness). Такі стани не лише супроводжують транснаціональний досвід біженців, а й формують його психоемоційний контекст, впливаючи на ідентичності та здатність адаптуватися до подвійного чи багатовимірного культурного середовища. У нараціях біженців ішлося про постійний страх і гіперпильність, породжувані

тим, що більшість тих, хто мешкав у Танзанії поза межами офіційних таборів, жили в атмосфері хронічної тривоги. Основними джерелами стресу були переслідування з боку поліції, загроза депортації і неможливість правового захисту. Відчуття постійної небезпеки породжувало типову симптоматику: порушення сну, тривожність, соціальну ізоляцію та недовіру до оточення. Таке психологічне напруження перетворювало повсякденне життя на стан виживання, а не інтеграції. Крім того, хоча багато біженців і далі підтримували культурні та соціальні зв'язки з Бурунді, у Танзанії вони залишалися «іншими» – без чіткої належності чи права на повноцінне включення в суспільство. Водночас у самому Бурунді їх часто сприймали як «тих, хто втік» або як «чужих», що ще більше посилювало їхнє відчуття неповноцінної ідентичності. Цей подвійний відрив – як від країни захисту, так і від країни походження – створював глибоку психоемоційну невизначеність. Наслідком стало виникнення емоційної амбівалентності, втрата внутрішньої цілісності, відчуття, що особистий досвід не може бути повністю інтерпретований чи визнаний у жодному із двох контекстів.

І, на нашу думку, особливо значущим у цих дослідженням є виокремлення феномену, що був означений як *транслокаційна втома*. Він, власне, описує емоційне і психічне виснаження, спричинене тривалим існуванням у роздвоєному просторі між країною походження і країною перебування. Постійне балансування між цими двома контекстами потребує значних когнітивних та емоційних ресурсів, а необхідність підтримувати родинні, економічні та політичні зв'язки з країною походження і водночас прагнення адаптуватися до життя в країні захисту створюють хронічне внутрішнє напруження. Транслокальна втома, за спостереженнями дослідників, знаходить вияв у накопиченні міжособистісних конфліктів і культурних непорозумінь; внутрішньому розщепленні ідентичності; а також зниженні рівня довіри до соціального середовища – як у країні захисту, так і в разі повернення на батьківщину. Цей стан ускладнює формування базового почуття психологічної безпеки, що є критично важливим для посттравматичної стабілізації.

Отже, тлумачення транснаціонального способу існування в умовах біженства хоч і є адаптаційною стратегією, однак вона створює нагромадження психоемоційних витрат, які особливо посилюються у ворожому або байдужому середовищі. Ідея «транслокаційної втоми» описує накопичення психологічного та емоційного виснаження через постійне переміщення між соціокультурними контекстами, що ускладнює формування стабільного відчуття «дому» і посилює стресові реакції на щоденні виклики.

Тлумачення повернення як соціальної реконструкції. Тлумачення повернення як соціальної реконструкції полягає в розгляді процесу репатріації під кутом зору відновлення соціальних зв'язків, ідентичності та психологічного благополуччя. Тут на перший план виходять важливість відновлення соціальних структур, участь у громадському житті і підтримка спільноти. Акцент, отже, зроблено на тому, що повернення супроводжується необхідністю реконструювати соціальну ідентичність, яка зазнала змін за час перебування в

іншій культурі, тобто повернення – ідентифікаційний процес, що вимагає відновлення або переосмислення соціальної ідентичності. Осередком згаданих досліджень є теза, що належність до спільноти і сприйняття себе як її частини є базовими потребами особистості (Tajfel, & Turner, 1986). І справді, протягом перебування в іншому соціокультурному просторі біженці формують нові звички, уявлення про «нормальне», стиль комунікації, часто переймають частину ідентичності країни перебування. Повертаючись, вони іноді усвідомлюють, що їхнє уявлення про себе не завжди збігається з очікуваннями соціального оточення (Black, & Gent, 2006). Соціальна ідентичність репатріантів, які, на відміну від транснаціональності, усе-таки повертаються додому, залишається «між двома світами», що може викликати психологічний дистрес (Алєксєєнко, 2020).

Тлумачення повернення як соціальної реконструкції припускає, що для успішної інтеграції біженець має переосмислити свою роль у новому (старому) соціальному контексті – заново сформувати уявлення про те, ким він є в очах суспільства і ким хотів би бути. Ідеться про процеси переоцінки соціальних зв'язків (з родиною, громадою, сусідами), активне залучення до суспільного життя (через волонтерство, громадські ініціативи, працевлаштування), а також про пошук точок дотику між минулим досвідом і новою реальністю. Наголос у цих дослідженнях, отже, перенесено на припущення, що відновлення соціальної ідентичності безпосередньо впливає на рівень суб'єктивного благополуччя, психологічну стійкість та відчуття сенсу життя, а брак належності спричинює ризики виникнення депресивних та/або тривожних розладів.

У цьому контексті важливо розглянути, як соціальна участь стає не лише наслідком, а й інструментом процесу соціальної реконструкції. Адже саме через залучення до громадського життя та відновлення доступу до ключових ресурсів відкривається простір для формування нових ідентичнісних орієнтирів та переживання відчуття належності. А. Агер і Е. Стренг, наприклад, наголошують, що активна участь у громадському житті, доступ до освіти, працевлаштування та соціальних послуг істотно сприяють відновленню ідентичності та поліпшують психологічне благополуччя репатріантів. На основі цих спостережень дослідники виділяють ключові домени реінтеграції, об'єднані в чотири загальні тематичні блоки: доступ до сфер зайнятості, житла, освіти та охорони здоров'я і досягнення в цих сферах; уявлення і практики, пов'язані з громадянством і правами; процеси соціальних зв'язків як усередині груп, так і між ними в межах громади; а також структурні бар'єри, що ускладнюють формування таких зв'язків і визначаються локальними особливостями середовища (Ager, & Strang, 2008).

Показовою ілюстрацією до тлумачення повернення як соціальної реконструкції є, на наш погляд, руандійський кейс. Після геноциду 1994 р., унаслідок чого було вбито близько 800 000 представників тутсі і поміркованих хуту, перед країною постало безпрецедентне завдання – відновити соціальний порядок, зруйнований не лише фізично, а й морально і психологічно. Масові переміщення населення лише посилили виклики: мільйони осіб були змушені

залишити свої домівки, а після завершення конфлікту значна частина біженців повернулася з Уганди, Танзанії, Демократичної Республіки Конго і Бурунді (Staub, 2006). У цьому кейсі повернення висвітлюють ключову дилему: як забезпечити співіснування між людьми, що пережили насильство, стали його виконавцями чи свідками, як відновити довіру, підірвану масовими вбивствами, зрадою, колаборацією та мовчанням, і водночас створити простір для нових форм взаємодії. Отже, руандійський кейс демонструє, що соціальна реконструкція неможлива без поєднання відновлення соціальних зв'язків, переосмислення колективної пам'яті і вироблення механізмів примирення, які дають змогу суспільству рухатися вперед.

Відповіддю на виклики постгеноцидного суспільства в Руанді, власне, і стала політика соціальної реконструкції, яка робила наголос на створенні нового соціального капіталу через практики діалогу, спільну діяльність і взаємне визнання пережитого болю. Цей підхід передбачав поєднання інституційних і громадських зусиль, спрямованих на формування довіри та відновлення здатності до співжиття (Mahr, & Campbell, 2016; Nsanzabaganwa, Clarisse, & Mutesa, 2024; Weinreb et al., 2024).

У руандійському контексті соціальна реконструкція реалізовувалася за кількома ключовими напрямами. Важливу роль відігравали публічні діалоги і процеси правдування у форматі народних судів («gacaca») та громадських зборів, де розглядали не лише юридичні аспекти злочинів, а й моральні наслідки геноциду, що створювало простір для визнання провини та зцілення через спілкування. Спільна праця стала інструментом практичного відновлення довіри: колективне будівництво й відновлення сіл, шкіл і доріг було не лише питанням інфраструктури, а й символом того, що майбутнє країни потребує спільної відповідальності. Не менш важливими стали шкільні ініціативи, у межах яких діти жертв і кривдників навчалися разом, брали участь у програмах ненасильницького спілкування та отримували психологічну підтримку, а освітній простір виконував функцію «місця зустрічі», де формувалися нові міжпоколінні зв'язки, вільні від тягаря минулого.

Відновлення Руанди, отже, розглядали як тривалий і складний процес колективного зцілення, без якого було б неможливим виживання громади. Психологічна реінтеграція в цьому контексті спиралася на кілька взаємопов'язаних механізмів. Найбільш важливим елементом стали публічні обговорення пережитого горя, надання голосу жертвам і тим, хто розкаявся, що сприяло нормалізації травматичного досвіду та перетворювало мовчання на наративну активність. Крім того, значну роль відіграло зменшення соціальної стигми. Суспільні ініціативи були спрямовані на те, щоб як поверненці – з в'язниць чи еміграції, так і ті, хто вижив, – не залишалися ізольованими. Особливу увагу приділяли дітям, які часто ставали носіями колективної відповідальності своїх родин і потребували інтеграційної підтримки. Нарешті, відновлення довіри відбувалося через тривалу взаємодію, спільні цілі та контрольоване співіснування. Саме в цих практиках поступово відновлювався базовий психологічний стан безпеки, необхідний для спільного життя.

На наш погляд, саме реалізація цілеспрямованої політики повернення як соціальної реконструкції в Руанді засвідчила конкретні позитивні зміни: зменшення симптомів ПТСР серед учасників діалогів, поглиблення міжособистісної довіри між тими, хто повернувся, і тими, хто вижив, зростання громадської активності, особливо серед молоді, а також зниження рівня соціальної ізоляції серед жінок, удів і дітей воєнного часу. Інакше кажучи, мирне співіснування в постконфліктному суспільстві стало функцією відновлення інфраструктури й глибокого психологічного і морального відновлення.

Після геноциду в Руанді процеси соціальної реконструкції супроводжувалися глибокими психологічними дилемами, що відображали колективну травму і прагнення до відновлення, проявляючись як на рівні окремих осіб, так і в міжгрупових стосунках і громадській атмосфері. Розщеплене суспільство із жертвами і винуватцями, що жили поруч, переживало мовчання, підозру та стигматизацію – навіть діти відчували тягар колективної провини. Тому важливою, хоч і суперечливою стратегією стали згадані вище народні суди, де винуватці публічно визнавали провину – перший крок до миру і морального відновлення; для громади вони водночас слугували механізмом відновлення горизонтальних зв'язків, формування колективної пам'яті і нових норм співжиття, заснованих на діалозі та спільній відповідальності.

Як зазначає Е. Стауб визначальним чинником стало активне залучення людини до процесів соціальної реконструкції – через роботу, навчання, волонтерство. Ті, хто відчували почуття місії та участі в миротворенні, частіше демонстрували посттравматичне зростання. Важливу роль у цьому відігравали місцеві неурядові організації, церкви і жіночі групи. Психологічний ефект полягав у формуванні нового відчуття ідентичності та зміні наративу «жертва – ворог» на «спільно вижилі» (Staub, 2006).

Тлумачення повернення як відновлення ментального здоров'я. Відновлення ментального здоров'я і психотерапевтичні інтервенції серед біженців є сьогодні доволі потужним напрямом досліджень. Переживання насильства, втрати, вимушеного переміщення і тривалої невизначеності формують глибокі психічні наслідки, що впливають на індивідуальне і соціальне функціонування. У цьому контексті психосоціальні та психотерапевтичні програми спрямовані не лише на зменшення симптомів посттравматичного стресу, депресії чи тривожності, а й на відновлення відчуття безпеки, здатності до соціальної взаємодії та формування підтримувальних соціальних мереж.

Тлумачення повернення як відновлення ментального здоров'я біженців наголошує на важливості розуміння внутрішніх психологічних процесів, як-от деморалізація і пошук сенсу життя, що впливають на успішність (ре)адаптації. Інтервенції, спрямовані на підтримання цих процесів, можуть значно поліпшити психологічне благополуччя репатріантів і сприяти їхній інтеграції в суспільство. Це тлумачення розглядає повернення як психологічний процес, що передбачає подолання негативних ментальних станів і пошук нового сенсу

життя. Дослідження, проведене серед українських жінок-біженок в Італії, які брали участь у групових терапевтичних сесіях, показало, що багато з них переживали такі симптоми деморалізації, як-от втрата сенсу життя, безнадійність, безпорадність, відчуття невдачі, дисфорія. Ці симптоми не завжди відповідали критеріям депресії за DSM-V, але суттєво впливали на їхнє психологічне благополуччя. Однією із ключових тем, що виникали під час сесій, була «абсолютна потреба» захистити фізичне і психічне здоров'я дітей, навіть серед жінок, які не мали власних дітей, але піклувалися про інших. Важливим висновком є твердження, що активний пошук нового сенсу життя може виконувати функцію захисного механізму проти деморалізації, сприяючи відновленню психологічної стійкості та підтримуючи процес адаптації біженців під час репатріації. Водночас формування смислових орієнтирів допомагає інтегрувати травматичний досвід у власну життєву історію, зменшувати психологічний тиск і підвищувати здатність до соціальної взаємодії в громадах, куди повертаються репатріанти (Frontiers, 2023).

Увага до відновлення ментального здоров'я передбачає розгляд репатріації як потенційного тригера виникнення нових психоемоційних труднощів, акцентуючи увагу на індивідуальних переживаннях, травматичному досвіді, психологічній трансформації та складнощах адаптації; у такий спосіб визнається, що успішність повернення значною мірою залежить від відновлення психологічної стійкості та здатності знаходити новий сенс життя.

Ці теоретичні положення щодо ролі відновлення ментального здоров'я під час репатріації ілюструє кейс Південного Судану, де психоемоційні труднощі особливо виразно проявляються на тлі масового переміщення та повернення в умовах нестабільності, бідності й руйнування соціальних зв'язків. Кейс описує ситуацію після громадянської війни 2013–2015 років, коли поверненцям довелося зіткнутися з численними психологічними викликами, включно з високим рівнем ПТСР, депресії і тривожних розладів. Мільйони людей під час війни були змушені шукати прихисток у сусідніх країнах – Кенії, Уганді, Судані та Ефіопії. У періоди відносної стабілізації частина біженців почала повертатися додому – як добровільно, так і під тиском обставин (Adaku, Okello, Lowry, Kane, Alderman, & Tol, 2016). Репатріація відбувалася в умовах системної бідності, браку медичної та психосоціальної підтримки, а також руйнування родинних зв'язків. У цьому процесі значну роль відігравали робота із психологами, психоосвітні програми та підтримка громади, що допомагали опрацьовувати втрати і формувати нові стратегії подолання.

Цей кейс, на наш погляд, ілюструє те, наскільки тісно переплітаються між собою психологічні і соціальні виклики повернення. Це свідчить про необхідність застосування комплексних підходів, які поєднують індивідуальну психотерапевтичну підтримку з відновленням соціальних зв'язків і колективної довіри. Особливо вразливим аспектом процесу репатріації в цьому кейсі виявилася своєрідна психосоціальна деградація, тобто зниження якості психічного та соціального благополуччя через складні умови реінтеграції (Mugisha, Muyinda, Wandiembe, & Kinyanda, 2015). Поширеними були ексклюзії і стигматизації, особливо щодо жінок, які зазнали сексуального насильства.

Спільноти відверто не приймали «поверненців», розглядаючи їх як чужинців. Руйнування родинних зв'язків і втрата соціальних коренів посилювали почуття емоційної порожнечі, що призводило до втрати цілісності «я», емоційної ізоляції та глибокої депресії. Особливо вразливою групою виявилися діти і підлітки, які поверталися в середовище з обмеженим доступом до освіти, недостатньою безпекою та браком можливостей для гри. У них спостерігали відставання в розвитку, мовчазність, агресивну поведінку, розлади прихильності та нестачу базової емоційної безпеки. Це сформувало «покоління без майбутнього», яке втратило надію на поліпшення життя, що супроводжується тривалою емоційною дисоціацією та підвищеним ризиком радикалізації. Ускладнювали доступ до психологічної підтримки різні культурні бар'єри, оскільки в багатьох громадах проблеми психічного здоров'я розглядали як прояв слабкості. Ситуацію посилювала нестача підготовлених фахівців і брак методик, адаптованих до місцевого культурного контексту. Особливо ефективними були ініціативи, що пропонували безпечні простори («safe spaces»), групи підтримки для жінок і молоді, а також релігійно спрямовані програми. Психосоціальні стратегії передбачали колективні ритуали зцілення і наративну терапію через розповідання особистих історій. (Mugisha et al., 2015).

Одним із суттєвих здобутків, отриманих завдяки цим дослідженням, є вивчення травм, з якими стикаються біженці під час повернення. Тлумачення повернення як відновлення ментального здоров'я уможливлює систематизацію травматичних переживань та аналіз того, як вони впливають на психологічну стійкість, пошук нового сенсу життя і здатність до інтеграції (Титаренко, 2023; 2024; 2025).

Зрозуміло, що психотравми в досвіді біженства виникають через поєднання багатьох чинників, що накладаються один на одного і створюють значний психоемоційний тиск на особу. Сам процес переселення супроводжується численними тяжкими травматичними подіями, як-от свідчення насильства, втрата близьких, переслідування, голод, сексуальне насильство та інші форми екстремального досвіду, що залишають стійкі сліди в психіці; травматичні переживання накопичуються і часто залишаються невідрефлексованими через край обмежений доступ до професійної психологічної допомоги. Мало того, повернення до країни походження не гарантує відновлення безпеки або нормалізації життя. Як показав аналіз інших моделей, репатріанти часто стикаються з руйнуванням соціальних зв'язків, втратою родинних і громадських мереж, соціальною стигматизацією, ізоляцією та відторгненням з боку місцевих спільнот, і така ситуація посилює почуття самотності, втрати і загальної невизначеності. Нарешті, адаптація до змінених умов життя в країні походження часто ускладнюється через економічну нестабільність, бідність і брак базових ресурсів та соціальних послуг, що створює додатковий психосоціальний стрес і формує відчуття безвиході.

Отже, травми, пов'язані з досвідом репатріації, виникають унаслідок складної взаємодії початкових травматичних подій, соціального неприйняття та ізоляції, умов труднощів реінтеграції та культурних особливостей середовища,

що разом формують тривалий багатовимірний психологічний виклик. Цей процес не лише посилює емоційне навантаження, а й впливає на здатність репатріантів відновлювати відчуття належності, формувати нові соціальні зв'язки та адаптуватися до зміненого соціокультурного контексту.

Аналіз п'яти кейсів репатріації біженців – Боснії, Афганістану, Бурунді, Руанди і Південного Судану – засвідчує, що психологічні травми є повсякденністю досвіду біженця – навіть у разі повернення додому. Крім того, слід брати до уваги феномен кумулятивної травми, який полягає в послідовному накопиченні різних видів втрат і травматичних переживань, яких зазнають біженці протягом тривалого процесу переміщення, перебування в таборах і повернення до рідних місць. І справді, травматичний досвід не є одномоментним або ізольованим, а навпаки – має накопичувальний характер, що значно посилює негативні психологічні наслідки для особистості. Численні дослідження проблем біженців показали, що кумулятивна травма охоплює різноманітні втрати: втрату близьких, соціальних зв'язків, житла, культурної ідентичності, безпеки, а також втрату майбутніх життєвих перспектив. Вплив цих множинних втрат на психіку біженців є більш глибоким і тривалим, ніж вплив кожного окремого травматичного епізоду.

Відтак спробуймо підбити підсумки цього «спектрального аналізу» репатріаційних досліджень. Представлені нами тлумачення повернення не є чітко розрізнюваними напрямами досліджень: значна частина феноменів та їх інтерпретацій повторюються, перетинаються або накладаються один на одного, утворюючи складну мережу взаємопов'язаних психологічних, соціальних і культурних процесів, які ускладнюють однозначне розмежування форм, мотивів та наслідків репатріації. Наприклад, психологічні травми, соціальну ізоляцію, руйнування родинних і громадських зв'язків, а також потребу у відновленні сенсу життя та ідентичності розглядають як тоді, коли вивчають повернення під кутом відновлення ментального здоров'я, так і в разі тлумачення повернення як соціальної реконструкції. Інакше кажучи, реальний досвід репатріантів не піддається розчленуванню на ізольовані категорії.

Зауважимо також, що згадані дослідження репатріації (представлені в різних кейсах) суттєво різняться за масштабом, дизайном і методологією. Значна частина з них побудована на локалізованих вибірках, що ґрунтуються на включеному спостереженні та неформальних інтерв'ю, інші – базуються на структурованих опитуваннях біженців в окремих країнах. Одиничними є дослідження, побудовані на репрезентативних вибірках національного рівня.

І ця методологічна різноманітність приводить до того, що дослідження зосереджені переважно на описі специфіки окремих спільнот, де біженців розглядають як соціальні групи з неповторними траєкторіями досвіду. Унаслідок цього подібності між різними кейсами залишаються в тіні, що обмежує потенціал узагальнення та розроблення пояснювальних моделей. Останнє становить особливу проблему для психологічного аналізу, спрямованого на виявлення закономірностей у механізмах переживання, адаптації, змін ідентичності, стратегій копінгу таухвалення репатріаційних рішень.

Як бачимо, характерною рисою наукового дискурсу в цій площині досліджень є фрагментарність. У вступах до багатьох праць їхні автори звертають увагу на дефіцит літератури з репатраційних студій, хоча, як свідчить огляд, її кількість є достатньою для проведення компаративного аналізу. Системне розроблення теорії залишається перспективою. Для психології особливо актуальним є заклик до проведення міждисциплінарних компаративних досліджень, які дали б змогу виявити не лише соціально-економічні, а й психологічні спільності в досвіді реінтеграції. Саме в цій галузі – де суб'єктивні переживання, ідентичність, очікування та фрустрації перетинаються з об'єктивними структурами – є потенціал для виявлення патернів поведінки особи, яка обирає дорогу додому.

Розділ 3

МІФОЛОГІЯ ПОВЕРНЕННЯ І КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ ДОМУ

Наразі усталеним є тлумачення феномену репатріації як тривалого, складного і багатовимірного процесу, що не зводиться тільки до фізичного повернення на територію країни походження. Як засвідчили попередні дослідження, репатріація є здебільшого середньо- або довгостроковим рішенням, що вимагає повторного «вкорінення» соціальних структур, які вже зазнали значних трансформацій у період біженства (або загалом перебування за кордоном). У психологічному вимірі це означає не лише повернення до «місця», а й спробу реінтеграції в соціальне, символічне і культурне середовище, яке в період війни та масового переміщення зазнало глибоких змін. Фактично реінтеграція біженців передбачає відновлення почуття належності, безпеки і визнання, що є критично важливими для реконструкції цілісного «Я» після досвіду втрати, біженства та нової адаптації (Allen, & Morsink, 1994; Allen, 1996).

Особливо складними ці процеси є в умовах, коли повернення відбувається у спільноти (громади), які самі були травмовані війною або стали ареною суспільних розколів. У цьому разі репатріація вимагає не лише індивідуальної реадаптації, а й суспільного примирення між групами, які мали різні досвіди окупації, опору, колаборації чи переміщення. Відповідно, з погляду соціальної політики репатріація, реінтеграція і примирення – це взаємопов’язані виклики.

Для багатьох українських біженців – особливо тих, хто втратив житло, чий населений пункт зруйновано, чиї члени родини загинули, – навіть якщо репатріація сприйматиметься як бажана, вона може стати емоційно складною або ж узагалі практично неможливою. У разі масштабної руйнації, зміненої демографії або соціальної дезінтеграції рідного міста повернення втрачає не лише логістику, а й психологічну опору. За таких обставин значна частина людей, зокрема жінки з дітьми, літні особи чи постраждалі від глибоких втрат, вимушено осідають у країнах захисту на роки, «переформатовуючи» свою ідентичність і життєві плани відповідно до нової реальності.

3.1. Детериторіалізація дому і критика седентарної парадигми

Ідея повернення тісно пов’язана з уявленням про територіалізовану ідентичність, яка в межах національної держави стає нормативною – тільки у своєму «природному» просторі індивід може бути повноцінним громадянином. Для багатьох українських біженців це означає, що повернення – навіть якщо

воно поки що неможливе – утілює сподівання на відновлення втраченого порядку, політичної належності, моральної справедливості і внутрішньої цілісності.

Для багатьох біженців навіть сам акт згадування дому набуває виняткового значення: він стає не лише індивідуальним спогадом, а й одним із найпотужніших символів колективної ідентичності та об'єднання переміщених спільнот (Gupta, & Ferguson, 1997; Kibreab, 1999). Значення території – як конкретного місця на мапі, так і культурного, історичного й емоційного простору, – не зникає в умовах біженства. Навпаки, воно зберігається, передається між поколіннями та оновлюється через родинні історії, ритуали пам'яті й уявні мапи повернення. Як показує Р. Зеттер (Zetter, 1999), у дітей, народжених у діаспорі, згодом формується уявний образ країни походження навіть якщо вони і не мають безпосереднього досвіду життя на її території, тобто цим підтверджується символічне передавання права на повернення, яке часто набуває риторичного або ідеологічного наповнення і не завжди має практичне вираження.

Але в науковому дискурсі останніх десятиліть дедалі більше уваги приділяють критиці осілої (седентарної) парадигми, яка трактує дім як «природне» місце повернення для переміщених осіб. Такий підхід випливає, як ми показували, з уявлення про нерозривний зв'язок між територією, ідентичністю і належністю, зводячи досвід біженця до тимчасового відхилення від норми – тобто до проміжної фази між залишенням дому і поверненням до нього. У цій логіці міф про повернення стає не лише емоційною надією, а й очікуваним кінцем наративу біженства.

Проте постмодерністські підходи, представлені, зокрема, у працях Л. Малккі (Malkki 1995; 1997), Ф. Степпутата (Stepputat, 1994), К. Брун (Brun, 2001) і Д. Ворнера (Warner, 1994), пропонують інше бачення. Вони ставлять під сумнів уявлення про дім як фіксовану географічну категорію, наголошуючи на тому, що біженські ідентичності формуються в процесі детериторіалізації – тобто не стільки внаслідок втрати території, як через перетин політичних режимів, соціальних практик, культурних рамок та особистих біографій. У цьому сенсі дім перестає бути *місцем повернення*, натомість набуває характеристик уявного простору, який може об'єднувати в собі водночас фрагменти минулого, переживання теперішнього і проєкції майбутнього.

На наш погляд, у дослідженні досвіду біженства підходи, що деконструюють седентарне уявлення про культуру і місце, мають особливу аналітичну цінність. Тут варто згадати класичну працю А. Гупта і Д. Фергюсон (Gupta, & Ferguson, 1992), де запропоновано радикальний перегляд антропологічної традиції, що пов'язувала ідентичність із фіксованим географічним простором. Автори стверджують, що простір є не нейтральним тлом соціального життя, а політично й історично сконструйованим виміром, у межах якого відбувається ієрархізація порядків соціальності, конструювання «інших» і легітимація соціальних відмінностей.

У контексті досвіду українських біженців війни ці теоретичні рамки дають змогу поглянути на уявлення про дім і територію як на процеси

соціального виробництва, а не як на природні чи об'єктивні категорії. Простір, пов'язаний із домом або батьківщиною, постає не лише як географічна локалізація, а і як символічна конструкція, насичена емоційними, політичними та історичними смислами. У цьому сенсі біженство не стільки «розриває» зв'язок з місцем, скільки трансформує його: простір дому починає функціонувати як уявний горизонт, до якого спрямовуються ностальгія, пам'ять, сподівання і прагнення повернення. Такий підхід відкриває можливості для осмислення множинних, реляційних і контекстуально залежних ідентичностей, які виникають унаслідок переміщення.

У контексті вивчення процесів репатріації це означає, що ідентичність формується не лише в опозиції до втрати місця, а й у процесі взаємодії з новими просторовими, політичними та соціальними реаліями. Тому образ дому набуває не лише ретроспективного, а й *проєктивного змісту* – як утопічний простір, якого, можливо, більше немає в колишньому вигляді, але який і далі структурує досвід біженства та впливає на рішення про репатріацію або інтеграцію.

У цьому сенсі образ дому виконує функцію ядра, довкола якого вибудовується уявлення про себе, минуле й можливе майбутнє. Ностальгійні образи дому, укорінені в довоєнному житті, не зникають у досвіді біженства, а, навпаки, посилюються – часто ідеалізуються, перетворюючись на міфологізовану пам'ять, що підживлює прагнення повернення (Hirschon, 1989; Zetter, 1999; 2012; Taylor, 2015). Дослідження грецьких, сомалійських і кіпрських біженців показують, що навіть у тривалому вигнанні образ дому *активно реконструюється*. Він поєднує уявлення про втрачений простір з поточними умовами життя, утворюючи гібридну форму ідентичності, у якій взаємно переплітаються минуле і сучасність (Bryant, 2010; Taylor, 2015; Hirschon, 1989; Lambo, 2012). І, так само, утворюється гібридний образ дому. Тому можна очікувати, що українські біженці будуть демонструвати подібну динаміку: дім буде для них не лише втраченим місцем, а й спроєктованим горизонтом очікувань, до якого вони спрямовуватимуть прагнення, емоції та символічні інвестиції.

На думку Л. Малкі (Malkki, 1997), саме викорінення, спричинене вимушеною мобільністю, підриває седентарні моделі розуміння ідентичності, у яких місце є «природною» основою належності. Біженство радикалізує розрив між людиною і простором, що, відповідно, змінює способи осмислення себе, спільноти і часу (Lambo, 2012).

Зробимо ще одне припущення. Дім для українських біженців також не буде фіксованим пунктом на мапі – він поставатиме як проєкт, процес і пункт призначення водночас: *його образ постійно буде переозначуватися, модифікуватися і водночас слугуватиме орієнтиром для повернення*, *а також змістом фантазій про повернення.* Напруження між седентарною логікою ідентичності і транскультурною реальністю біженства проявлятиметься особливо яскраво. З одного боку, український суспільний і політичний дискурс активно відтворюватиме образ повернення як морального обов'язку і маркера патріотизму, підкріплюючи тим самим седентарну парадигму. З іншого – самі

біженці, особливо ті, хто провів тривалий час за кордоном, стикатимуться з необхідністю щоденної адаптації, побудови нових зв'язків, переформулювання професійної та особистої ідентичності в умовах багатомовного, багатокультурного середовища. Інакше кажучи, їхньою реальністю ставатиме «вростання» в інші порядки соціальності, що не може не приводити до переконструювання образу «Я» і релевантних внутрішньоособистісних феноменів.

А тому постає – майже містичне – запитання: чи є повернення насправді поверненням до себе, до колишнього «Я», і до уявлення про дім, яким воно було до досвіду біженства? Чи, можливо, воно швидше стає новою формою транслокації, коли людина переміщується не лише в просторі, а й у часі, у своїй пам'яті і в системі значень, які вже ніколи не будуть ідентичними попереднім? І чи доречно взагалі говорити про однозначний акт «повернення» тоді, коли досвід біженства докорінно змінив не тільки практичне розуміння дому, а й символічні уявлення про належність, колективну ідентичність і саму структуру особистого «Я»?

У такій перспективі, на наш погляд, «повернення» втрачає чіткі контури просторової події і набуває рис складного політичного феномену, який швидше створює нову конфігурацію буття, ніж відновлює втрачену. Тому ми вважаємо критику седентарності не лише епістемологічно виправданою, а й необхідною для осмислення складних процесів, що формують сучасний досвід українських біженців. Підтримуючи гіпотезу про те, що саме досвід біженства – з усією його розірваністю, амбівалентністю і множинністю – є точкою формування нових, потенційно продуктивних форм суб'єктності, ми звертаємо увагу на те, як ці стани концептуалізуються, нормуються і політично інструменталізуються в різних соціальних контекстах.

На нашу думку, поки що дискурс седентарності в українському суспільному і політичному житті відіграє нормативну роль. Через наративи про патріотизм, обов'язок перед батьківщиною, героїзацію повернення і сакралізацію «втраченого дому» держава – свідомо чи ні – відтворює логіку осілості, де «справжнє» життя можливе лише вдома, а будь-який інший спосіб вважається тимчасовим, ненормальним або навіть морально підозрілим. Така риторика, що активно відображається в офіційних виступах, медіа та соціальних кампаніях, спрямована на мобілізацію колективної суб'єктності навколо ідеї національної єдності, проте знецінює складність досвіду біженства як реального і тривалого способу життя.

А втім, дискурс транскультуралізму, поширений у європейських країнах, які надали захист біженцям, має власну політичну логіку. Під риторикою інтеграції, мультикультурності й відкритості до різноманіття часто приховується інструменталізація мобільного населення – зокрема біженців – як трудового ресурсу. У цьому дискурсі мобільність, адаптивність і «гнучка ідентичність» не стільки визнаються як внутрішня якість суб'єкта, скільки стають вимогою до нього. У цьому разі перехідність – з її незавершеністю і непевністю – не долається, а утилітарно закріплюється: біженець стає «ідеальним» суб'єктом не завдяки інтеграції, а завдяки своїй готовності

постійно змінюватися, працювати і не претендувати на повноправну належність.

Отже, критика седентарності означає ревізію не лише теоретичних побудов, а й політичних інтересів, які стоять за тим чи тим способом артикуляції досвіду біженця. Водночас ми припускаємо, що саме в «перехідному стані» – який не редукується ані до повернення, ані до остаточної інтеграції – відкриваються можливості для формування нелінійних, рефлексивних і багаторівневих ідентичностей. Ці ідентичності не є остаточними відповідями на травму біженства, але вони можуть бути початком нового типу суб'єктності – такої, що здатна вміщувати розрив, суперечність і водночас чинити опір інструменталізації.

Такий підхід до розуміння біженства та ідентичності більшою мірою відповідає сучасності. Очевидно, ідеологія територіального «вкорінення», яка досі домінує в багатьох політичних підходах до повернення, зокрема в українському контексті, може істотною мірою блокувати адекватне розуміння суперечливості процесів репатріації і реінтеграції. Ідея про те, що ідентичність може – і повинна – бути прив'язана до конкретного фізичного простору, що «справжнє життя» можливе лише «вдома», передбачає наявність стабільного, незмінного дому як просторової і символічної опори. Однак цей уявний дім, як слушно зазначає Д. Ворнер, часто є «ретроспективною ідеалізацією: прагнення до повернення ґрунтується на утопічному образі гармонії, якої, імовірно, ніколи не було в такій формі, як її уявляють у вигнанні» (Warner,1994, p. 168). Він також наполягає на тому, що саме соціальні зв'язки – взаємини з іншими людьми, а не прив'язаність до території – становлять основу людського буття (Warner, 1994, p. 165). Отже, «дім» перестає бути географічним центром ідентичності, а натомість стає рухомим, реляційним і відкритим поняттям, яке може змінюватися, переміщуватися і водночас зберігати значення. Останнє дає змогу краще описати досвід українських біженців, які нерідко і далі «живуть Україною» поза її межами – через мову, щоденні практики, цифрові зв'язки, культурні обміни, професійні мережі тощо.

Саме перехідний стан – у якому зруйновані або зміщені старі орієнтири, але ще не сформовані нові – відкриває простір для виникнення нових форм суб'єктності. Можна зробити припущення, що ця суб'єктність не обов'язково є наслідком остаточної інтеграції чи повернення, а швидше формується всередині «транзиту», у складному і суперечливому досвіді адаптації, втрати, переосмислення і багаторівневої належності. На наш погляд, такий підхід є більш продуктивним, ніж політизована седентарна риторика, яку активно поширюють українські медіа. А проте слід критично ставитися і до європейського дискурсу транскультурності, який, попри декларації відкритості, часто приховує економічну інструменталізацію мобільних суб'єктів. В обох випадках біженців позбавляють права *самостійно означувати свій досвід* – або зводячи його до національного обов'язку, або до функції «економічної корисності». Тому варто ставити під сумнів територіальну онтологію дому, а тому інтерпретувати агентність (і суб'єктність) у координатах відносин, досвіду та мобільності, а не виключно в межах просторової фіксації.

У психологічному вимірі прагнення повернення – це форма реконструкції себе в складному переплетінні колективної пам'яті, ідентичності і влади. Л. Малккі (Malkki, 1995), вивчаючи досвід хуту-біженців із Бурунді, переконливо демонструє, що наратив біженства конструює не тільки індивідуальні траєкторії, а й колективні образи нації, ворогів, історичної правди і легітимності. У її підході категорія «біженець» постає не як нейтральний правовий статус, а як політично навантажене означення, яке часто деполітизується – зокрема в гуманітарному дискурсі – тим самим приховуючи глибинну травматичну природу переміщення. У цьому світлі повернення – це психополітичний процес реконструювання особистої і колективної ідентичності в межах історичних травм і структурної нерівності.

Так само Ф. Степпутат (Stepputat, 1994), аналізуючи досвід повернення гватемальських біженців із Мексики, зазначає, що ідея «належності до території» є результатом політичного проєктування, а не природного зв'язку. Його концепція «політики простору» дає змогу осмислити, як простір «дому» набуває символічного навантаження через державні механізми контролю і як саме цей контроль формує уявлення біженців про можливість або неможливість повернення. У психологічному контексті ці просторові уявлення стають частиною внутрішнього ландшафту – суб'єктивної мапи безпеки, належності та надії, у якій реальні і уявні координати постійно зміщуються.

На наш погляд, така теоретична вісь аналізу є більш продуктивною саме для психологічного аналізу, оскільки дає змогу розглядати міф про повернення не як прояв ностальгії чи бажання стабільності, а як психологічний механізм опрацювання колективної травми, відновлення почуття цілісності та вписування власної наративи в значно ширші національні або політичні наративи. У цьому сенсі «дім» – це вже складна психосоціальна конструкція, конструйована в діалозі з минулим, теперішнім і майбутнім, у взаємодії з іншими біженцями і в межах владних структур, які визначають цінність повернення.

3.2. Реконструкція образу дому в умовах вимушеної міграції

Повернення додому має не лише політичну значущість, про що йшлося вище, а воно глибоко вкорінене у психологічних, соціальних і навіть екзистенційних уявленнях людей, які пережили біженство. Ключовим питанням залишається те, як саме конструюється уявлення про «дім» і «батьківщину» в умовах вимушеної міграції і як змінюється значення простору й місця в досвіді переміщених осіб.

Для таких груп численні базові потреби – у безпеці, соціальній та економічній стабільності, змістовному житті і відчутті належності – залишаються незадоволеними через стан «постійної тимчасовості», що характеризує їхню повсякденну реальність. Нестабільність і невизначеність, спричинені конфліктами, соціально-політичними змінами і взаємодією з

інституційними структурами, які регулюють переміщення, створюють високий рівень соціальної плинності та обмежують можливості для формування стабільного психологічного середовища. Ці умови безпосередньо впливають на процеси конструювання образу дому, уявлення про можливе «повернення» до місця, яке можна назвати домом, а також на саме значення концепту дому для переміщених осіб.

Дім можна сприймати як місце походження, де особа зростала і до якого зберігає сильну емоційну прив'язаність, як точку відліку для подальшого життя. Дім у цьому контексті – це не фіксоване місце, а сукупність взаємин – як з людьми, так і з неживими об'єктами. Є елементи просторової близькості, але також і дистанції, а дім може визначатися як об'єктами, які безпосередньо є, так і об'єктами, яких немає. Він може бути центральною точкою і водночас частиною гетерогенної мережі, що охоплює різні місцевості та пов'язує минуле і теперішнє. Отже, дім є територіально визначеним, але не як обмежене місце, а як розширена мережа. (Nowicka, 2007).

Дім набує значення як простір, що формується через традиції, соціальні практики, спільноту, відчуття безпеки, знайомості, можливостей, свободи, соціального статусу і включеності (Webb, & Lahiri-Roy, 2019; Лозова, 2014). Це може бути як конкретне фізичне середовище – будинок, місто чи місцевість – і водночас метафоричний простір з мінливими значеннями і символікою (Staeheli, & Nagel, 2006). Дім може бути «реальним», тобто пережитим особисто, або «міфічним» – як місце бажання чи уяви тих, хто ніколи його не бачив (Brah, 1996).

Дослідники наголошують, що дім може бути тісно пов'язаний з минулим та історичною пам'яттю, оскільки він вміщує індивідуальні і колективні наративи, спогади і символи, які укорінюють людину в певному місці. Водночас «дім» не є фіксованою категорією: його значення змінюється під впливом міграційного досвіду, втрати територіальної прив'язаності чи переосмислення власної ідентичності. У цьому сенсі дім постає швидше як процес, ніж як застиглий об'єкт, – він перебуває в стані постійної реконструкції, де минуле людина переглядає крізь призму теперішнього, а її пам'ять часто ідеалізує або трансформує попередній досвід. Саме тому образ дому не завжди відтворює те, що було реально пережито, а може набувати вигляду селективно сконструйованого простору, що поєднує мрії, ностальгію, бажання та уявлення про належність (Delanty et al., 2008).

Інша складність вивчення образу дому і впливу цього образу на репатріаційне рішення пов'язана з тим, що дім є матеріальною, соціальною і водночас психологічною категорією, значення якої трансформується під впливом вимушеного переселення, втрат, нових соціальних зв'язків та адаптаційних процесів.

На наш погляд, саме багатовимірність феномену дому проблематизує традиційні дослідницькі межі його аналізу, адже намагання інтерпретувати досвід біженців крізь призму національно-територіальних категорій, які досить тривалий час домінували в наукових практиках, породжували низку концептуальних обмежень.

Насамперед слід говорити про те, що панування в політичному та академічному дискурсах уявлення про територіально обмежені держави як нормативну форму організації суспільства зумовило появу дихотомії «тут» і «там» у дослідженнях належності біженців, їхнього переживання втрати «дому» і вибудовування (у всіх сенсах) нового житла. Така оптика виявилася непродуктивною внаслідок притаманного їй надмірного редукціонізму, оскільки звузила багатовимірний досвід біженства до бінарного вибору між залишеним і набутим простором. Інтеграцію біженців почали інтерпретувати переважно як індикатор інкультурації в новий спосіб життя, що залишало поза увагою складні, часто амбівалентні, процеси формування почуття дому та ідентичності.

Нав'язування біженцям хибного вибору між двома чи більше територіально належними домами (на батьківщині і в країні нового проживання) відтворювало, крім того, поділ на «внутрішніх» і «зовнішніх» членів спільноти: перші асоціюються з належністю до нації, другі – з відхиленням від неї. Під таким кутом зору біженці нерідко поставали (і досі ще постають, оскільки ця логіка діє і далі) як уособлення Іншого, чиє місце визначається тим, що у нього немає «справжнього» дому, а не через визнання складності їхніх зв'язків і прив'язаностей.

Таке насторожене ставлення до чужинців, зрештою їх стигматизаія, стали особливо очевидними після терактів 9/11, коли біженців і мігрантів в різноманітних дискурсах почали дедалі частіше ототожнювати з кримінальністю і тероризмом. Образ «Іншого» відтак стали сприймати не лише як соціально чи релігійно, а і як потенційно небезпечного, такого, що потребує контролю, нагляду та обмежень. Таке уявлення активно відтворювалося в медіа, політичних виступах і правових дискурсах, підкріплюючи легітимацію більш жорстких міграційних політик і посилюючи атмосферу недовіри в спільнотах, що надали притулок. У підсумку біженці опинилися в становищі подвійної вразливості: з одного боку, вони шукали захисту від насильства чи переслідувань, а з іншого – ставали об'єктом стигматизації та підозри, що ускладнювало їх інтеграцію і доступ до ресурсів.

Згаданий редукціонізм не лише сформував (і формує) суспільні упередження, а й позначається на академічних підходах, які несвідомо відтворюють поділ на «своїх» і «чужих». Але, на наш погляд, зосередженість на територіальній укоріненості як на визначальному маркері дому, спрощуючи операціоналізацію досліджуваного феномену, звужує аналітичний інструментарій і залишає поза увагою ті багатовимірні практики, через які біженці реально конструюють дім і територію відчуття ідентичності. А тому репродукування політичних і медійних наративів про «іншість» біженців блокувало певний час виявлення складної динаміки їхніх зв'язків, ідентичностей та форм прив'язаності.

Звісно, ще й сьогодні держава залишається ключовим суб'єктом в інтерпретації біженства, адже вона постає водночас і як інституція, що часто витісняє біженців із країни їхнього проживання, і як орган, який визначає умови їхнього правового статусу й можливість отримання захисту в іншій

країні. Попри привабливість концепцій, запропонованих постмодерними чи глобалізаційними підходами, які наголошують на свободі від структури національної держави, слід наголосити на тому, що їхнім фундаментальним недоліком у сфері дослідження біженства є ігнорування факту вимушеності вибору. Адже для більшості біженців *втеча з дому не є результатом вільного рішення, а це наслідок критичних загрозливих умов, коли люди втрачають можливість вибору, що й стає визначальною рисою їхнього досвіду.*

Ця примусовість переміщення формує специфічну динаміку відчуття дому і належності, адже біженці змушені одночасно залишати знайомі простори й шукати нові, часто в умовах соціальної, політичної та економічної невизначеності. Неможливість вибору визначає не лише траєкторії їхньої мобільності, а й способи конструювання ідентичності, підтримання соціальних зв'язків та формування психологічного відчуття безпеки. З цієї перспективи дослідження образу дому серед біженців потребують урахування вимушеної природи їхніх рішень, складності адаптаційних процесів і багатовимірності прив'язаностей, що формуються між «залишеним» і «новим» простором.

Ще один «розкол», який сформувався під впливом редукціонізму, це питання про те, чи зберігають біженці уявлення про дім і «залишену» націю, чи переносять свою лояльність на нове місце, формуючи уявлення про нову належність. Тобто тут ми знову бачимо «або – або».

Відхід від поляризацій, який ми сьогодні спостерігаємо, дає змогу враховувати значення простору, місця та походження у формуванні уявлень про дім, водночас виходячи за межі бінарної моделі, що ототожнює його виключно з «географією», з місцем народження. Або ж із перебуванням поза ним. Як зауважує С. Ахмед (Ahmed, 1999), треба розробляти аналітичні стратегії, здатні виявляти багатоманітність уявлень про дім та уникати його редукції до статичного буття чи фіксованої географічної локалізації.

Ідеться не лише про відмову від територіального детермінізму, а й про розуміння дому як процесу і реляційної конструкції, що постійно відтворюється у взаємодії з іншими людьми, об'єктами, соціальними практиками і культурними контекстами. У цьому сенсі дім не може бути зведений до географічного місця чи матеріальної споруди, оскільки він охоплює емоційні зв'язки, уявні проєкції та символічні ресурси, які формуються в досвіді біженства, втрати і відновлення. Такі підходи відкривають можливості для аналізу дому як динамічного соціально-психологічного феномену, що поєднує різні масштаби – від інтимного простору щоденних практик до уявлення про колективну належність і політичну спільноту.

Отже, розуміння дому як процесу і реляційної конструкції природно підводить до ширшого питання про його співвідношення з категорією «місця». Адже саме у взаємодії цих понять стає можливим розкрити, як у досвіді вимушеної міграції трансформуються уявлення про належність, ідентичність та укоріненість.

«Дім» і «місце» є складними і взаємопов'язаними концептами, до яких досвід вимушеної міграції доєднує додатковий вимір у питаннях належності та ідентичності. Вони не є фіксованою точкою, а конструюються через взаємодію

соціальних відносин, поширених за межі одного територіального локусу. Для сучасної людини місце є конкретною артикуляцією цих відносин, інтегруючи фізичні, соціальні, економічні та культурні реалії. У цьому сенсі дім можна визначити як особливо значуще місце, з яким і всередині якого люди відчувають стійкі соціальні, психологічні та емоційні зв'язки.

Останні соціальні дослідження в площині теорії дому та процесів його створення надали додаткову глибину розумінню цього феномену. Так, А. Блант і Р. Даулінг (Blunt, & Dowling, 2006) наголошують на взаємозв'язку місця, простору, масштабу, ідентичності та влади, пропонуючи концептуалізацію дому як двоелементної структури: дім існує одночасно як конкретне місце і як уявлення, наповнене почуттями. Згідно з їхньою позицією, дім – це просторове уявлення, сукупність перетинів і змінних ідей та почуттів, які формуються в контексті, поширюються через простори й масштаби та інтегрують різні локації.

Зростання інтересу до образу дому в соціальних науках і гуманітаристиці привело до критичного переосмислення ідеалізованого сприйняття дому як безпечного і стабільного захисту. Його межі залишаються відкритими й формуються у взаємозв'язку із ширшими соціальними та політичними контекстами, де проявляються різні виміри влади – від гендерних та етнічних до класових і поколіннєвих.

К. Брун наголошує, що в контексті довготривалого переміщення часто спостерігається розмежування іманентності і трансценденції: люди підтримують циклічні дії з догляду за тимчасовим житлом, яке стає «домом», настільки, наскільки це можливо, зосереджуючись на поточних потребах і виживанні. Однак для багатьох майбутнє залишається настільки невизначеним, що вони не здатні долучитися до дій, які могли б інвестувати в перспективу, і, відповідно, формувати проєкції дому на майбутнє. Натомість уявлення про дім базується на минулому. Така ситуація часто призводить до відчуття «застрягання в теперішньому», коли люди обмежені в можливостях планувати і проєктувати своє життя. Зокрема, поняття «agency-in-waiting» (потенціал дії в умовах очікування), яким оперує К. Брун, дає змогу аналізувати, як особи підтримують буденне життя під час переміщення, переживають «пастку теперішнього» й активно співвідносять себе з альтернативними уявленнями про майбутнє. Цей концепт і перспективи майбутнього забезпечують важливі аналітичні й політичні виміри, які дають змогу більш глибоко осмислити і практично врахувати феномен тривалого переміщення (Brun, 2015).

Д. Гайндман і В. Джайлз зазначають, що це «застрягання» посилюється правовою невизначеністю, перебуванням у таборах та іншими стратегіями сек'юритизації, які обмежують пересування біженців у довгостроковій перспективі. У соціально-політичному дискурсі його часто пов'язують з феноменом «feminization of refugees». Як зауважують дослідники, мільйони біженців залишаються в таборах і міських центрах Глобального Півдня без постійного легального статусу. Вони перебувають у стані невизначеності, їхній статус не врегульований, що ООН визначає як «тривалі біженські ситуації» (protracted refugee situations, PRS). Матеріальні умови та уявлення про таких

біженців як малорухомих і пасивних призводять до «фемінізації» статусу захисту в цих просторах. Натомість біженців, які рухаються до країн Глобальної Півночі, сприймають як загрозу і розглядають як частину маскуліністської геополітичної програми, яка контролює і сек'юритизує їхні переміщення. Політика «екстерналізації» захисту, спрямована на те, щоб потенційні біженці не потрапляли до заможних країн Півночі, де вони могли б отримати легальний статус, є однією зі стратегій політичної ексклюзії (Hyndman, & Giles, 2011).

М. Есмонд наголошує, що образ дому найбільш чітко проявляється через його втрату і його заперечення. Найбільш відчутним стає дефіцит соціальних відносин і практик, які можна здійснювати в знайомому середовищі, що визначає концепт «дому». Це відчуття дому як його втрати може залишатися надзвичайно інтенсивним навіть після багатьох років переміщення, що ще раз підтверджує думку, що дім – не лише фізичне місце, а й сукупність соціальних і реляційних практик. Але якщо дім – це не лише фізичне місце, а й простір соціальних взаємин і значень, то він може простягатися на кілька локацій, кожна з яких має власні специфічні зв'язки та сенси для конкретної особи. Отже, дослідниця робить висновок, що трансконтинентальний вимір дому створює виклик для традиційних уявлень про «репатріацію» або «реінтегарцію» в простому їх розумінні. Як показує її дослідження, «відновлений дім» може бути транслокальним, де кожна локація стає частиною нового дому (Eastmond, 2006).

Водночас ностальгія як прагнення до минулого, або втраченої домівки, не обов'язково призводить до пасивності. С. Дадлі показує, що «довготривалі біженці» активно створюють відчуття дому, реконструюючи елементи минулого дому для організації повсякденного життя під час переміщення. У цьому сенсі ностальгія стає продуктивною силою, що підтримує формування дому в теперішньому, перетворюючи минулий досвід на ресурс для психосоціальної стабільності та адаптації в нових умовах (Dudley, 2011). А тому якщо ностальгія може бути ресурсом для відтворення дому в нових умовах, то й самі уявлення про дім потребують переосмислення. Адже територіально обмежені і статичні концепції нездатні повною мірою пояснити досвід переміщених осіб, що актуалізує пошук більш плинних і динамічних підходів. Хоча такі концепції і далі впливають на розуміння переміщення, дослідження в площині вимушеної міграції сприяли розвитку більш плинного й динамічного осмислення дому через аналіз практик його створення під час переміщення. Такі підходи ставлять під сумнів есенціалістські концепти «дім – не дім» і дають змогу розглядати дім як *множинний, екстериторіальний процес належності*.

3.3. Конструювання дому в закордонні: від фізичної оселі до символічного значення

У просторі соціальної психології давно усталилося тлумачення особистісної ідентичності, для якої дім є не лише фізичним простором, а й ключовим компонентом конструювання і підтримання самоідентичності. Втрата житла під час міграції здатна спричинити суттєвий дисбаланс у структурі особистісної ідентичності, оскільки звичні простори, пов'язані з рутинними практиками, соціальними зв'язками та емоційними асоціаціями, перестають виконувати роль опори для самосприйняття. У таких умовах мігранти часто відчувають себе «ніде не належними» або переживають стан подвійної належності, розірваності між минулим і теперішнім, між колишнім домом і новим соціокультурним середовищем. Цей феномен відображає не лише емоційний стрес втрати, а й порушення когнітивних та афективних схем, що забезпечують цілісність і стабільність особистісної ідентичності. Відновлення відчуття дому в новому контексті стає, отже, критичною умовою для стабілізації самоідентичності та психологічного благополуччя мігрантів, оскільки новий простір може стати платформою для інтеграції минулого досвіду і формування нових соціальних і культурних зв'язків.

Досвід дому у мігрантів досліджував П. Бокканьї. Він ще раз підтвердив, що після переїзду до іншої країни люди часто переживають послаблення почуття належності та безпеки порівняно з аналогічними відчуттями в країні походження (Boccagni, 2014).

Переміщення демонструє, що дім – це процес, який охоплює постійні практики «створення дому», що потребують усвідомлення, рефлексування та емоційного залучення. Цю тезу підтверджують дослідження, які показують, що прагнення мігрантів підтримувати контакти з країною перебування є важливою умовою поступового формування психологічного дому. Таке прагнення не зводиться лише до поверхневого засвоєння норм і практик країни-прихистку, а передбачає більш глибокий процес вростання в культурний контекст, що уможливлює емоційне і символічне укорінення в новому середовищі. У цьому процесі важливу роль відіграють взаємні очікування: з одного боку – прагнення самої особи знайти баланс між інтеграцією і збереженням власної культурної ідентичності, а з іншого – уявлення і вимоги спільнот, що надають притулок, щодо ступеня, темпів та форм інтеграції. Саме ця динаміка визначає, у який спосіб вибудовується дім – як простір діалогу й відкритості або ж як поле напруження, що ускладнює процеси формування належності та самовизначення.

Розвиток емоційних зв'язків з новим місцем проживання є неодмінною передумовою для формування відчуття належності. У цьому контексті дім набуває не лише функціонального значення простору для життя, а й символічного образу, що поєднує досвід стабільності, безпеки та прийняття. Саме через емоційне укорінення в новому середовищі місце поступово

трансформується в «дім», який не лише забезпечує фізичний притулок для людини, а й дає їй психологічну опору. Отже, образ дому стає результатом інтеграції зовнішніх умов і внутрішніх переживань, що надає новому простору якості «свого» і відкриває шлях до формування більш стійкої ідентичності в умовах міграції (Lewicka, 2008).

Формування ідентичності серед мігрантів передбачає постійне узгодження як фізичної, так і психологічної дистанції між країною походження і країною перебування. З одного боку, фізична дистанція означає просторовий розрив, пов'язаний із втратою безпосереднього доступу до звичного культурного і соціального середовища; з іншого – психологічна дистанція відображає складні процеси емоційного і символічного віддалення або, навпаки, збереження тісних зв'язків із «домом минулого». Це узгодження виявляється в практиках підтримання культурної спадщини, родинних і транскордонних контактів, а також у процесі поступового прийняття нових норм і цінностей. Завдяки цьому ідентичність особи формується як динамічна структура, що інтегрує водночас елементи обох контекстів, створюючи гібридний образ дому і нові форми належності (Tummala-Narra, 2019).

Біженці іноді стикаються з досвідом втрати соціальних мереж і культурних основ, що ускладнює формування у них відчуття укоріненості. Унаслідок цього виникає специфічний екзистенційний стан «ніде неналежності», коли індивід дистанціюється від країни походження і водночас ще не відчуває себе повністю прийнятим у країні перебування. Такий стан можна описати як перебування «між двома світами», що характеризується подвійною втратою: втратою відчуття дому в минулому і відчуттям браку повноцінного дому в теперішньому. Ця проміжна позиція часто супроводжується внутрішніми суперечностями, амбівалентними емоціями і почуттям культурної роздвоєності, що безпосередньо впливає на процеси ідентифікації, формування належності та психологічного благополуччя мігрантів. С. Фаліков показує дилеми особистісних, сімейних та соціальних трансформацій, з якими стикаються мігранти, а також аналізує їхню здатність знаходити рішення за принципом «і/і», а не «або/або» у контексті культурних змін (Falicov, 2003). Водночас фактичне володіння житлом або стабільне проживання сприяє формуванню відчуття безперервності, безпеки і довіри в новому соціальному і культурному середовищі. Дослідження Т. Кейн, К. Міреса і К. Ріда показують, що афективні виміри створення дому у трудових мігрантів проявляються як у межах фізичного простору обраного житла та його локації, так і поза ними. Пам'ять у цьому процесі стає своєрідним містком між усіма перехідними переживаннями, пронизуючи повсякденне життя мігрантів та сприяючи усвідомленню, осмисленню й узгодженню афективного «тут і зараз» у контексті афективного минулого (Cain, Meares, & Read, 2015).

Цікавим видається одне з досліджень, де акультураційний досвід китайських мігрантів концептуалізовано як формування відчуття дому в новій країні, а особливу увагу приділено тому, як старші особи розвивають ідентичність та відчуття належності через процес створення «дому». Для них, як зазначають автори, цей процес ускладнюється подвійним викликом –

міжкультурною адаптацією і старінням у чужому середовищі. Результатом тематичного аналізу даних стало виокремлення трьох ключових тем, які характеризують концепт дому: по-перше, дім як простір, де формується багаторівневе відчуття належності; по-друге, дім як простір, де розвивається гібридна («дефісна») ідентичність; по-третє, дім як простір, де підтримуються культурні і соціальні зв'язки. Основним висновком дослідників стало підтвердження припущення, що, хоча фізичне місце проживання визначає географічну локалізацію дому, а проте відчуття «бути вдома» формується передусім через ідентичність і належність, що виникають у сімейних і соціальних взаємодіях та підтримуються дотриманням культурних традицій (Liu, Maher, & Sheer, 2019).

Наразі ми пропонуємо концепцію «множинності домів», яка трактує дім не як оселю, не як єдину статичну або фіксовану категорію, а як складний, багатовимірний феномен, що постійно перебуває у взаємодії з досвідом людини. Такий підхід допомагає пояснити фрагментарність і суперечливість результатів численних емпіричних досліджень біженців: різні виміри дому проявляються несинхронно і залежать від умов переміщення, соціальної підтримки, правового статусу та індивідуального досвіду. Концепція «множинності домів» також відкриває можливості для комплексного аналізу практик належності, адаптації та підтримання зв'язку з минулим, теперішнім і уявним майбутнім, поєднуючи різні часові, просторові та соціальні масштаби. І, на наш погляд, це допоможе зрозуміти, чому біженці можуть відчувати себе «вдома» і водночас «поза домом», як вони конструюють нові простори належності і як поєднують минулі спогади з теперішньою і майбутньою мобільністю.

Матеріальний дім. Почнімо опис множинності домів у досвіді біженця з матеріального виміру дому, що охоплює фізичні, відчутні аспекти простору, з якими людина безпосередньо контактує. Цей вимір здається найбільш очевидним і найбільш однозначним: стіни, дах, меблі, побутові речі – усе це можна побачити, помацати, оцінити. Матеріальний дім дає відчуття безпосередньої дотиковості і присутності, створюючи конкретну основу для повсякденного життя. Утім, навіть цей, на перший погляд «незмінний», аспект дому стає пластичним у контексті переміщення: зміна житла, тимчасові притулки або обмежений доступ до приватного простору можуть кардинально трансформувати сприйняття дому і впливати на взаємодію з іншими його вимірами. Розгляньмо відтак, як це відбувається.

Матеріальний дім охоплює фізичні характеристики житлового простору – архітектуру, облаштування, предмети побуту та умови проживання. До нього належать розташування житла, доступ до базових ресурсів (води, електроенергії, опалення), меблі, особисті речі, а також просторові параметри, що визначають зручність і безпеку. Під матеріальним мається на увазі не лише фізичне житло, а й природні конфігурації ландшафту – гори, водойми, ліси, а також способи, якими люди обробляють землю для задоволення економічних, харчових, соціальних та естетичних потреб, – садіння садів, городів, городніх культур, облаштування площ чи дворів. Дерева, квіти, ґрунт і вирощена їжа

формують контекст життя та забезпечують матеріал для підтримання життєдіяльності. Саме матеріальний вимір формує основу для інших складників досвіду дому, оскільки без мінімальної стабільності і комфорту неможливо повною мірою реалізувати соціальні, символічні чи психологічні аспекти належності.

У стані біженства матеріальний вимір дому є одним із найбільш уразливих і водночас найбільш виразних, помітних. Цей вимір – пряме нагадування про втрату, адже пов'язаний не лише з архітектурними спорудами, а й із предметами повсякденності, які формують матеріальну тканину життя: меблями, посудом, тканинами, фотографіями, запахами їжі тощо. Такі елементи, що на перший погляд можуть видаватися другорядними, у досвіді біженців набувають особливого значення, оскільки втілюють стабільність, звичність і тілесно відчуту «присутність дому». Втрата цих речей означає не лише матеріальне зубожіння, а й руйнування сенсорного та емоційного «укорінення», яке забезпечує відчуття безпеки й належності. Матеріальний дім у цьому сенсі набуває великого значення: він уособлює втрату і водночас утримує зв'язки з минулим.

Матеріальний вимір дому постає не лише у вигляді архітектурних структур чи предметів побуту, а й у щоденних утілених практиках, серед яких особливу значущість має харчування. Їжа функціонує як один із центральних маркерів матеріального дому, адже вона репрезентує зв'язок людини з простором проживання, виражає культурну ідентичність і водночас засвідчує соціальну належність. Інтегрована в релігійні та соціальні практики, вона є засобом міжпоколінної передачі традицій і потужним тригером пам'яті: знайомий смак здатний відтворювати атмосферу рідного дому. У закордонні доступ до традиційних продуктів і приготування звичних страв допомагає підтримувати зв'язок з батьківщиною і відтворювати відчуття дому в нових умовах. Саме тому серед біженців такі популярні зазвичай спеціалізовані «національні» магазини, що свідчить про прагнення відтворити знайомі кулінарні практики, котрі функціонують як механізм культурної реплікації та підтримання колективної пам'яті. Спільні трапези, святкові ритуали та особливі способи приготування страв наділяють їжу символічним значенням, перетворюючи її на засіб відтворення минулого

Можна назвати ще кілька форм матеріального дому. Наприклад, садівництво, догляд за побутовими предметами та облаштування простору виконують подвійний функціональний і символічний сенс у контексті матеріального дому. Садівництво дає змогу не лише забезпечувати фізичні потреби – продукти харчування або декоративні елементи середовища, а й підтримує емоційний і культурний зв'язок з минулим: вирощені рослини, городні культури або дерева часто асоціюються з рідними місцями, родинними традиціями і сезонними ритуалами, які були частиною життя на батьківщині. Цей процес дає біженцям змогу відтворити знайомі практики і ритми життя, створюючи відчуття сталості в новому середовищі. Догляд за побутовими предметами – меблями, посудом, текстилем, інструментами – виконує схожу функцію: регулярне підтримування речей у належному стані забезпечує

відчуття порядку і передбачуваності, а також зберігає зв'язок з минулим, оскільки ці предмети часто несуть пам'ять про родинні історії, особисті події чи культурні традиції. Сам акт догляду перетворюється на ритуал, який підтримує психоемоційний баланс і зміцнює відчуття власної компетентності в новому середовищі (Калагін, & Шанідзе, 2023). Облаштування простору – розташування меблів, організація робочих і житлових зон, декоративне оформлення – дає біженцям змогу відновити контроль над оточенням і створити передбачувану і безпечну атмосферу, що сприяє відчуттю «своєї території». Через ці практики фізичне середовище набуває значення «дому», а рутинні дії інтегруються в щоденний ритм життя, допомагаючи формувати стабільність і структурованість побуту.

Сукупно ці втілені практики підтримують емоційний зв'язок з минулим, дають змогу зберігати культурні та родинні традиції, водночас створюючи відчуття контролю і належності в новому середовищі. Саме завдяки таким діям матеріальний дім інтегрує тілесний, психологічний і соціальний досвід життя в умовах біженства.

Просторовий дім. Цей вимір у міграційних дослідженнях, на наш погляд, є площиною найбільших дискусій. Седентарний дискурс, як ми показували, блокував обговорення сконструйованої природи простору і людського ставлення до нього. Натомість «політично зручною» була теза про те, що між людиною і місцем немає «природного» зв'язку, оскільки в такому разі втрати, пов'язані з переселенням, можна витлумачити як незначні, оскільки біженці можуть адаптуватися і знайти новий дім в іншому середовищі. Або навпаки.

Н. Глік-Шіллер і А. Віммер свого часу проаналізували, як саме методологічний націоналізм переконливо формує дослідницьку перспективу, поділяючи світ на дискретні просторові сегменти, де соціальна організація суспільства тлумачиться як «прив'язана» до конкретної території, а зв'язок людей з простором натуралізується. У такій перспективі кожна особа «культурно належить» до певного місця, тоді як біженці опиняються поза цим «природним» порядком, відчужені від культури і соціальних норм. А останнє, як зазначалося, породжує ставлення до іммігрантів як «природних ворогів» політичного світу, поділеного на культурно однорідні і територіально обмежені нації, кожна з яких представлена суверенною державою (Wimmer, & Schiller, 2002). Можна погодитися з тим, що це уявлення вплинуло на теоретичні і методологічні підходи в соціальних науках, а також на дискурс щодо імміграції та інтеграції, де іммігрантів часто характеризували як політично ненадійних, культурно відмінних, соціально маргіналізованих і біографічно аномальних осіб. Дослідження міграції в соціальних науках, отже, часто є прикладом впливу ось такого методологічного націоналізму: досі панувало припущення, що суспільство національної держави є природною соціальною і політичною формою сучасного світу. Сучасна критика «седентаристського» мислення, яке трактує територіальне вигнання як патологію, значно послабила його позиції, запропонувавши натомість фокус історичності та соціальної зумовленості, тобто процесу, що є ніколи не завершуваним проєктом.

Історія багатьох регіонів демонструє, що простір тієї чи тієї країни формувався по-різному в різні історичні періоди під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, що приводило до переміщення населення, переосмислення кордонів, зміни етнічного складу і реконструкції державних і локальних реалій. І поважне ставлення до історичних фактів наводить на висновок, що ідея «природного» зв'язку між особою і територією не знаходить переконливої аргументації, – утім, як і концепція вільного і номадного руху не дає змоги адекватно описати ситуації вимушеного переселення.

Хоча сам простір не є сталим, особа, що покидає звичне місце проживання, неминуче переживає почуття втрати і несправедливості. Процес втрати того, що сприймалося як дім, насамперед горювання як найбільш глибинна форма емоційного досвіду, як найбільш інтенсивна і водночас структуротвірна форма досвіду «позбавленості», може ще більше підкріпити в особи віру в наявність «природного» зв'язку або в її історичне «право» перебувати в цьому місці (Лазаренко, 2018). Як зазначає К. Каплан «парадигма вигнання вимагає цілісної, визнаної ідентичності або точки походження» (Kaplan, 1996, p. 34).

Тут важливо, на наш погляд, зазначити: у кризові моменти віра в можливість сталого просторового дому може навіть посилюватися. Біженці часто висловлюють смуток і тугу за помешканнями і місцями, які вони залишили багато років тому. Минуле, яке з часом ідеалізується, стає джерелом символічної стабільності та ідентичності в умовах теперішньої невизначеності. У цьому сенсі тугу за конкретними просторами можна розглядати не лише як реакцію на особисту втрату, а і як форму культурного та політичного опору, яка утверджує уявлення про історичне «право на місце». Тобто фізичні локації *можуть* в окремих випадках набувати глибокого сенсу для окремих осіб і спільнот. Це не заперечує ідеї конструйованості простору. Найімовірніше, подеколи відбувається конструювання його як «природного».

Важливо розуміти, як формуються такі зв'язки і чому вони підтримуються з такою емоційною і символічною інтенсивністю. У процесі формування ідентичності людина неминуче налагоджує емоційні зв'язки з іншими людьми і предметним світом. Особисто значущі речі, житло чи знайомі простори стають символічними опорами власного «я» і виконують роль носіїв пам'яті та безперервності. Їх втрату чи відчуження людина сприймає не лише як зміну зовнішніх умов, а і як глибинне порушення відчуття цілісності та належності. А отже, інвестування особою енергії та емоцій у приписування власного відчуття себе місцям і речам навколо неї можна розглядати як фундаментальний механізм підтримання психологічної стабільності і тяглості ідентичності. Такі зв'язки забезпечують відчуття впорядкованості світу і дають змогу утримувати досвід у координатах зрозумілого й передбачуваного. У разі вимушеного переселення саме розрив цих наративних та емоційних опор спричинює відчуття дезорієнтації, екзистенційної непевності й часто веде до ідеалізації «втраченого дому» як єдиного простору автентичної належності.

Д. Масне, наприклад, пропонує розглядати простір «як продукт взаємозв'язків», як сферу «співнаявної різнорідності», що «завжди перебуває в

процесі конструювання». Простір набуває значення через взаємодії людей між собою і з навколишніми локаціями, а його сенси є множинними, динамічними і контекстуально залежними, відображаючи як повсякденні практики, так і більш широкі соціальні та культурні процеси (Massey, 2005). Це набуття значення вона описує як «throwntogetherness» – «змушене поєднання» різнорідних елементів місця. Цей процес підкреслює неминучість тимчасовості і неповторності просторових конфігурацій: історичні події, людські стосунки та фізичне середовище ніколи не повторюються і не можуть бути відтворені в ідентичній формі.

Зробимо акцент: для біженців, очевидно, така динаміка посилює відчуття втрати – навіть у разі можливого повернення до попереднього місця проживання або відновлення власності специфічна комбінація людей, практик і матеріальних умов, що надавала місцю його унікального сенсу, уже втрачається. Наприклад, родина, яка була змушена покинути рідне місто, може повернутися до власного будинку через кілька років. Фізична структура дому збереглася (або її відновлено), проте сусіди змінилися, колишні соціальні практики розпалися, улюблені кафе для зустрічей більше не функціонують, а певних звичних маршрутів і просторових орієнтирів уже більше немає. У таких умовах будинок залишається лише оболонкою, а справжнє відчуття дому формуватиметься заново через поступове відновлення соціальних зв'язків, повторне освоєння простору та реінтеграцію родини в оновлену міську тканину. А отже, повернення не відновлює колишньої цілісності простору, а лише підкреслює – скористаємся терміном Д. Масне – непоправну втрату його колишньої «throwntogetherness».

На наш погляд, уявлення про динамічність і специфічність «місця», а також концепція Д. Масне про «змушене поєднання» мають важливі наслідки для дослідження психології біженців. По-перше, вони наголошують, що досвід дому і місця не можна редукувати до статичних категорій, як-от власність чи фізичні об'єкти. Психологічне переживання дому вміщує в собі взаємодію з людьми, культурними практиками, пам'яттю і фізичним середовищем, які формуються лише в певний історичний і соціальний контекст. По-друге, для біженців втрата дому стає більш комплексною: вона не обмежується матеріальними аспектами, а відбивається в руйнуванні соціальних зв'язків, змінах у культурному середовищі та неможливості відтворити «змушене поєднання» компонентів місця. Це пояснює, чому навіть після повернення або відновлення майна люди відчувають ностальгію, тугу або психологічний дискомфорт – вони переживають не лише втрату матеріального простору, а й втрату унікальної комбінації, яка надавала сенсу цьому простору.

Концепція «змушеного поєднання», на наш погляд, також допомагає зрозуміти амбівалентність ставлення біженців до повернення, адже навіть фізичне відновлення простору не гарантує відновлення його психологічного сенсу. Приміром, у психологічному інтерв'ю біженець може розповідати про те, що навіть після повернення до рідного міста він не відчуває себе «дома», оскільки сусіди змінилися, ритуали і щоденні практики зникли, а природне середовище змінилося. Останнє можна інтерпретувати як висновок, що втрати

біженців є багатовимірними і глибоко пов'язаними з контекстом часу та простору.

Уявлення про дім часто пов'язують із фізичним будинком або іншим типом житла в межах села чи міста. Для біженців будинок є не лише фізичним об'єктом, а й символом втраченої домівки, центром розмов про повернення, компенсацію чи репарації. Просторовий дім охоплює як приватні, так і громадські будівлі, вулиці, земельні ділянки, сусідні села і великі міста, формуючи мережу місць, що забезпечує соціальне та економічне життя родини. Значення будинку, отже, визначається не його матеріальною або фінансовою вартістю, а тим, що він символізує: економічний успіх, сімейну історію, щоденну рутину і накопичені спогади. Навіть якщо будинок був «скромним», він усе одно є фізичним носієм пам'яті та ідентичності, підтримує зв'язок із втраченим простором і фіксує намір повернення.

Отже, значення дому в досвіді біженства зумовлюється історичною і соціальною пам'яттю, а не економічною вартістю (яка, проте, набуває значущості під час обговорення компенсацій і репарацій, пов'язаних із примусовим переселенням).

Темпоральний дім. Поняття «темпорального дому» дає змогу розглядати дім як часово-орієнтований феномен, що формується через практики, мрії, спогади, очікування та переживання. Інакше кажучи, дім перебуває в континуумі часу: у минулому він відображає спогади про рідне місце, у теперішньому – переживання щоденних практик і соціальних взаємодій, а в майбутньому – проєкції повернення чи плани на нове житло (Діброва, 2021a; 2021b).

Позиціонування темпоральних властивостей дому виводить на передній план той факт, що його значення тісно пов'язане з плинністю життя людини і різними часовими ритмами. Цикли життя і супутні події – народження, підлітковий вік, старість, смерть, а також щоденні рутини, плин календарного часу, дні народження, релігійні свята, політичні пам'ятні дати і зміна сезонів – темпорально окреслюють і структурують досвід дому, надаючи йому відчуття лінійної впорядкованості та передбачуваності, навіть якщо зовнішні умови змінюються. Несподівані події, як-от війна, біженство, технічна або природна катастрофа, можуть дестабілізувати лінійну траєкторію життя.

Цікаву концепцію пропонує Р. Зеттер, трактуючи темпоральний дім як «трикутний набір взаємовідносин, що виражає безперервність між минулим і майбутнім, посередником між якими є теперішнє». Для біженців відчуття безперервності часто порушується через розрив із фізичними і символічними представленнями минулого – домівками, землями, селами і почуттям належності до місця. Адже люди орієнтуються в просторі-часі, який є соціально сконструйованим; у цьому контексті вимушене відокремлення від соціально сконструйованого часу, простору та соціальних зв'язків, що формують втрачений дім, може поставити під сумнів розуміння власного місця у світі та стабільності особистої ідентичності. А тому, зазначає Р. Зеттер, виникає ризик сприйняття біженців як осіб, повністю відокремлених від власного минулого й втраченої домівки і для яких переживання теперішнього часу нібито позбавлене

сенсу. Інакше кажучи, надмірне зосередження на темпоральному вимірі дому провокує презентацію теперішнього як «втраченої цілісності», а переміщеної особи – як своєрідного «соціального небуття». Така перспектива може зміщувати увагу досліджень з комплексного бачення темпорального виміру дому, зосереджуючи її або на ідеалізованому минулому, або на майбутньому, коли дім буде відновлено (Zetter, 1998).

Зробімо тут одну методологічного ремарку. Рух у часі – це природний плин життя від минулого через теперішнє до майбутнього, що містить у собі спогади, щоденні практики та очікування. Переміщення в просторі – це фактичне переселення між «країною дому» і «країною перебування». Змішування темпорального і просторового вимірів досвіду біженців є суттєвою методологічною проблемою. Часто психологічні переживання минулого та очікування майбутнього інтерпретують як пряме відображення фактичного фізичного переміщення, тоді як насправді ці процеси функціонують у різних вимірах: один – пов'язаний із пам'яттю, ідентичністю і соціальними практиками, інший – із фізичною мобільністю та географічною зміною контексту. Така помилка знецінює значення індивідуальних і колективних практик відтворення дому в досвіді біженства, зводячи багатовимірний досвід до лінійної моделі «переміщення = зміна дому». Вона також створює ризик знецінення біженців, представляючи їх як соціально або психологічно «меншовартісних». Наслідком є обмежене розуміння темпорального дому і того, як люди підтримують відчуття стабільності, належності та ідентичності навіть у нових просторових умовах, що, безумовно, може впливати на політичні й соціальні практики підтримки та інтеграції.

Справді, темпоральний вимір дому вміщує в собі минуле, накопичене на батьківщині, іноді – дещо з того, що відбулося в країні (тимчасового?) перебування, але також він завжди містить теперішнє, що формується щоденними практиками й життєвим досвідом у новому середовищі, і майбутнє, яке охоплює очікування та плани щодо можливого повернення або зміни умов життя.

Варто також зазначити, що центратор досвіду біженства – плани щодо повернення додому – за змістом та емоційним навантаженням «не застигають» у часі. Навпаки, ці плани постійно перебувають у процесі реконструкції та переосмислення, змінюючись під впливом нових обставин, особистого досвіду, політичних змін, економічних умов та соціальних взаємодій. Емоційне навантаження, пов'язане з очікуванням повернення, також динамічне: воно коливається між надією, страхом, ностальгією і сумнівом, формуючи складний психологічний і соціальний контекст життя у вигнанні. У такому сенсі плани повернення є не лише про проєкцію майбутнього, а й про постійне переплетення минулого, теперішнього й майбутнього досвіду дому, що відображає темпоральну складність біженства та процеси реконструкції ідентичності.

Зрозуміло, втрачений дім, а точніше – його образ, певною мірою підтримується через пам'ять і ретроспективні наративи біженців. Вони мобілізують ностальгічні спогади про минулі простори як про місця ідилічної

краси, продуктивності та спільності, сприймаючи їх не лише як фізичні локації, а і як символи цілісності, стабільності та соціальної взаємодії. Ці уявні реконструкції дому виконують функцію психосоціальної опори: вони дають біженцям змогу відтворювати відчуття належності та ідентичності, зберігати зв'язок з минулим і водночас конструювати сенси для теперішнього і майбутнього існування в умовах вигнання. Ностальгія може активно впливати на психологічний стан біженців, оскільки відображає спосіб, у який відбулися втрата і переміщення, але водночас виконує захисну функцію, відтворюючи втрачений дім. На наш погляд, є ще одна важлива функція ностальгії: вона створює смислові рамки, які поєднують минуле і теперішнє, відновлюючи час, місце і самого суб'єкта в контексті простору і часу.

Водночас «колишній» дім, згадуваний біженцем з позиції «сьогодення», із перспективи теперішнього, репрезентує лише ті його аспекти, які вибірково зберігаються в пам'яті, відповідно до конкретних історичних та соціальних обставин. Пам'ять, отже, відображає не лише реалії втраченої домівки, а й сучасну ситуацію, демонструючи, що спогади формують уявлення про минуле і водночас модулюють переживання теперішнього.

Важливо також наголосити на тому, що в досвіді біженця пам'ять функціонує не лише на індивідуальному, а й на колективному і трансгенераційному рівнях. Колективна пам'ять охоплює спільні наративи родини, громади чи етнічної групи, що зберігають знання про втрачений дім, культурні практики, соціальні зв'язки та історичні події. Трансгенераційна пам'ять передається від старших поколінь до молодших через розповіді, ритуали і символічні практики, формуючи відчуття історичної безперервності і належності. Врахування цих вимірів важливе для розуміння темпорального дому, оскільки вони пояснюють, чому досвід втрати дому і переміщення виходить за межі особистого переживання: він впливає на соціальні ідентичності, колективні стратегії виживання і реконструкції дому, а також на формування очікувань і прагнень майбутніх поколінь.

У колективному вимірі спогади про минуле – і дім зокрема – не просто зберігаються, а активно конструюються, обговорюються та адаптуються з часом, перетворюючись на спільний наратив про дім і біженство. Такі колективні наративи формують своєрідну «соціальну пам'ять», що дає змогу членам спільноти орієнтуватися у власному досвіді втрати і переміщення. Наприклад, у групі греків-кіпріотів, переміщених під час конфлікту 1974 р., дорослі члени громади регулярно збираються на культурні і релігійні заходи, обговорюючи минулі свята, місцеві традиції та сусідські взаємини. Ці колективні наративи дають змогу кожному з них відчути зв'язок із втраченим домом, порівнювати власний досвід втрати з досвідом інших і відтворювати символічні аспекти дому в сучасному контексті. Ці дії стають також містком між особистим і політичним: вони пов'язують індивідуальний досвід втрати з більш широкою соціальною та політичною проблематикою, включно з питаннями справедливості, відновлення прав і репарацій, демонструючи, що колективна пам'ять має не лише психологічне, а й соціально-політичне значення. (Peristianis, 2023).

У трансгенераційному вимірі передавання «образу дому» наступним поколінням є важливим механізмом підтримання міжпоколіннєвого зв'язку: діти й онуки «успадковують» не лише конкретні спогади та уявлення батьків про фізичний простір, а й емоційні наративи, цінності та смисли, пов'язані з домом (у цьому разі як країною походження також), формуючи власне розуміння того, що становило його сутність, навіть якщо вони не пережили цього безпосередньо.

Ностальгія і колективна пам'ять у цьому контексті можуть додатково зміцнюватися через політичні та культурні проєкти, у межах яких минуле переосмислюється, репрезентується та адаптується до сучасних соціальних, культурних і політичних реалій. Так, колективні спогади про втрачений дім часто зазнають впливу з боку державних і соціальних метанаративів. А саме: офіційні наративи можуть заохочувати (стимулювати) позитивні уявлення про минуле і структурувати сприйняття причин втрат, відокремлюючи зовнішні чинники насильства від локальних спільнот. Такі наративи, відповідно, можуть впливати на політику репатріації і реінтеграції. Водночас можуть бути й альтернативні наративи, які використовують для легітимізації певних політичних чи соціальних проєктів і закріплення колективної пам'яті про конфлікти, переміщення та втрати. У тут може йтися про явний соціальний і політичний тиск, що визначає способи осмислення минулого та конструювання колективної ідентичності.

Неможливість повернення до минулого стає особливо помітною для біженців, які змушені визнавати, що дім існує і далі, хоч уже без них. «Додому» не залишилося застиглим у часі лише через їхню відсутність; життя на батьківщині триває, змінюється і трансформується, що суттєво впливає на ставлення до ідеї повернення. Зміни в соціальному, економічному та фізичному середовищі протягом десятиліть роблять образ дому, збережений у пам'яті, несумісним із сучасною реальністю. А тому ставлення до повернення часто залишається амбівалентним: уявна мрія про повернення сусідить із прагматичним усвідомленням того, що життя, ресурси та соціальні зв'язки здебільшого сконцентровані в країні перебування. Право на повернення відображає прагнення до політичної справедливості і можливість відновити контроль над власним життям, але для багатьох біженців відновлення цього права не обов'язково означає фізичне повернення, а швидше гарантує свободу вибору – право вирішувати, повертатися чи залишатися.

Отже, досвід неможливості фізичного повернення робить особливо помітним часовий складник дому. Уявлення про «додому» змінюється під впливом тривалого віддалення, трансформацій на батьківщині та амбівалентності ставлення до повернення. Саме ця динаміка відкриває перспективу розглядати дім як багатовимірну темпоральну архітектоніку, де переплітаються минуле, теперішнє і майбутнє, а переходи між ними не завжди прямолінійні. У досвіді біженства тимчасовість і нестабільність проживання ускладнюють ці переходи: минуле може сприйматися ідеалізовано, теперішнє часто відчувається як застигле, а майбутнє – як невизначене.

Цю складну архітектоніку темпорального дому досить ефективно описує Р. Зеттер (Zetter, 1994). Він запропонував дві аналітичні категорії – «майбутнє в минулому» і «майбутнє без минулого», які дають змогу збагнути, осмислити амбівалентні й суперечливі настрої щодо повернення з тривалого біженства. Вони дають змогу інтерпретувати глибоко емоційні і водночас раціональні коливання між ностальгією і прагматизмом, між ідеалізованим образом довоєнного життя і усвідомленням того, що реальність на батьківщині вже не збігається з цим образом. Категорія «майбутнє в минулому» виявляється в прагненні повернутися до втраченої нормальності – до того, що сприймається як «домашній порядок», звична структура буття, часто ідеалізована в умовах біженства. Натомість «майбутнє без минулого» описує ситуацію, коли людина змушена уявляти нове життя, що не має тяглості з попереднім, або ж не бажає відновлювати зв'язок із довоєнною реальністю, відчуваючи її зруйнованість чи зраду.

Очевидно, що українські біженці – як і інші категорії людей, що опинилися з різних причин поза батьківщиною – прагнуть у тій чи іншій формі зберегти соціальні риси довоєнного минулого, водночас адаптуючись до реалій біженства і перспектив майбутнього – як у країні тимчасового захисту, так і в можливому сценарії повернення. Це складне співвідношення між минулим, теперішнім і майбутнім опосередковується контекстом переміщення: гуманітарними програмами, політичними дискусіями щодо реінтеграції, ставленням країн, що приймають біженців, до України і міркуваннями про безпеку. Але оскільки багато українських біженців відірвані від багатьох маркерів попереднього життя – дому, мови середовища, професійної ролі, соціального статусу – минуле починає реконструюватися в міфологізованій формі, яка стає емоційною опорою, структурою пам'яті та основою для побудови нових стратегій адаптації.

Можна зробити припущення, що коли йдеться про біженців війни, то стислий часовий горизонт і надзвичайний тиск, спричинені війною і масовим переміщенням, радикально ускладнюють типові процеси конструювання образу дому, які в більш стабільних умовах – наприклад, у трудових мігрантів – зазвичай розгортаються поступово і мають вищий рівень адаптивності. Вимушене біженство зумовлює ситуації, коли традиційні етапи пристосування перебігають хаотично, із частими регресіями і повторними кризами, що ускладнює побудову послідовної життєвої стратегії та її окремих тактик

У цьому контексті інтеграція «міфу про повернення» – з його орієнтацією на збереження зв'язку з минулим і прагненням відновити «втрачений дім» – та процесів адаптації, спрямованих на прийняття змін і формування нових соціальних позицій, дає змогу побачити, що біженці нібито живуть між минулим і майбутнім, підтримуючи міфи і традиції, котрі дають сенс і надію, водночас пристосовуючись до нових реалій і будуючи нові життєві проєкти.

Посередником між минулим і майбутнім у досвіді біженців стає реальний світ теперішнього – передусім соціально-економічне середовище країни захисту та інституційні структури, у яких опиняються біженці. Саме через них особа формує нові стратегії виживання, підтримуючи тією чи іншою мірою

уявлення про можливе повернення. У цьому сенсі теперішнє функціонує як концептуальний посередник, адже, на відміну від минулого (яке часто ідеалізується) і майбутнього (яке проєктується через непрогнозованість, надії або страхи), теперішнє є менш суб'єктивно контрольованим і конструйованим, а тому «образ теперішнього» меншою мірою потрапляє під вплив уяви біженців, адже його задають зовнішні умови, як-от правовий статус, ринок праці, політика країни захисту, масштаб підтримки або неможливість її отримувати.

Минуле, теперішнє і майбутнє формують аналітичну тріаду, що дає змогу осмислити напруження, що виникає між рішенням повернутися і рішенням залишитися (у країні захисту). Якщо уявити їх як вершини трикутника, то втрата або деформація будь-якого з елементів – наприклад, розрив із минулим, спричинений неможливістю фізичного повернення додому або втратою рідних і майна, – порушує тяглість усього контуру. Окрім втрати тяглості з минулим, інші два можливі «розриви» в цій тріаді – *неможливість формування уявного майбутнього* і *деформація теперішнього* – також мають серйозні наслідки для психологічного стану, соціальної інтеграції та стратегій прийняття біженцями відповідних рішень. Якщо майбутнє не сприймається як реальна перспектива – через невизначеність війни, страх перед нестабільністю або брак можливостей у країні перебування, біженці можуть опинитися в стані *екзистенційної зупинки*. Це виражається у відкладанні життєвих рішень (щодо освіти, кар'єри, народження дітей), у постійному «режимі очікування» або тривожному зависанні між реальностями. Втрата майбутнього означає втрату цілей і мотивацій, що, відповідно, блокує адаптацію, обмежує участь у новому суспільстві і може призводити до депресивних станів та апатії. Якщо ж теперішнє наповнене хронічною нестабільністю – від бюрократичних обмежень, економічної залежності чи дискримінації (стигматизації) й блокування практик життєзабезпечення, біженці можуть втратити здатність діяти активно у своїй ситуації. У такому разі теперішнє перетворюється не на місток між минулим і майбутнім, а на *тривале виживання*. Люди живуть у «тимчасовому постійному стані», не маючи ресурсів для осмислення минулого (через щоденні труднощі) і не в змозі проєктувати майбутнє. У психологічному плані це може породжувати фрустрацію, втрату автономії, зниження самооцінки, а в соціальному – посилення ізоляції, втрату довіри до інституцій та гальмування інтеграційних процесів. Як бачимо, розриви в будь-якій точці цього трикутника – минулому, теперішньому чи майбутньому – обмежують стратегії біженців, структурно змінюють їхню здатність ухвалювати рішення про репатріацію або про залишення.

Концепт «розірваного трикутника» набуває аналітичної сили, оскільки саме така ситуація – зламаний зв'язок з минулим, невизначене майбутнє та обмежене маневрування в теперішньому – є характерною для досвіду мільйонів українців. (І, очевидно, не лише біженців чи внутрішньо переміщених осіб). Зламаний зв'язок з минулим, невизначене майбутнє та обмежене маневрування в теперішньому створюють, на наш погляд, *трикомпонентний блокувальний ефект*, який суттєво ускладнює для українських біженців ухвалення чіткого

рішення щодо повернення (або залишення за кордоном). Ці три порушені часові координати – кожна окремо й особливо у взаємодії – знижують передбачуваність, унеможливлюють стратегічне планування і формують емоційну й когнітивну невизначеність.

Так, зламаний зв'язок з минулим через втрату домівки, родинних мереж, соціального статусу, місця в спільноті, а іноді й особистої історії (через руйнування ідентичних середовищ) спричиняє відчуття *втраченої цілісності*. Тому особа не може уявити повернення як повернення до чогось цілісного. Унаслідок цього вона часто нездатна сприймати повернення як реальну, завершену подію, а розглядає його як *болісне зіткнення з втратою*. Таке сприйняття послаблює емоційну мотивацію до репатріації, особливо серед тих, хто не бачить, *куди* саме вони можуть повернутись.

Нестабільність геополітичної ситуації, негарантованість безпеки в Україні, непрогнозованість подальших атак або політичних змін – тобто невизначене майбутнє – усе це позбавляє репатріаційне рішення *раціонального обґрунтування*. Багато біженців відкладають будь-яке остаточне рішення, перебуваючи в *стані відкладеного повернення* або *стратегічного очікування*. У таких умовах майбутнє не є дороговказом – воно паралізує вибір, бо не має чітких контурів. Цей стан *відкладеного повернення* або *стратегічного очікування* формує унікальний психологічний і соціальний режим існування, що визначається перманентною тимчасовістю. У такому режимі біженці не стільки уникають ухвалення рішень, скільки опиняються в ситуації, де сам акт вибору втрачає практичну досяжність через хронічну нестачу стабільних координат. Їхнє майбутнє перетворюється з простору для планування на відкрите, але розмите очікування, що психологічно нагадує стан тривалої невизначеності або навіть контрольованої тривоги. За таких обставин майбутнє втрачає свою функцію психологічного орієнтира. Воно не проєктується як бажаний стан або мета, до якої варто рухатися, а сприймається радше як абстрактна перспектива, яку неможливо ні наблизити, ні оформити у вигляді конкретного сценарію. Це породжує *вторинну тимчасовість*, у якій усі поточні дії – навчання, працевлаштування, інтеграційні зусилля – сприймаються як проміжні або умовні. Саме тому стратегічне очікування рідко є «пасивним» у буквальному сенсі – здебільшого це адаптивна форма паузи, у якій особа ніби живе «на паузі», підтримуючи функціонування без ухвалення ідентифікаційних або екзистенційних рішень.

Для українських біженців така ситуація ускладнюється тим, що майбутнє в Україні (військова, політична, економічна ситуація) і майбутнє в країні захисту (зміна статусу, ринок праці, мовна інтеграція) є непередбачуваними. А отже, репатріаційне рішення відкладається не лише через невпевненість, а й тому, що часове вимірювання самої ситуації стає розмитим – майбутнє не поділене на фази, і це унеможливлює навіть гіпотетично структурувати життєвий план. У такому стані «відкладене повернення» перетворюється на рекурсивний цикл, у якому біженець раз у раз обмірковує ті самі дилеми, не наближаючись до остаточного рішення. Цей цикл може затягуватися на роки, підживлюючи емоційну втомленість, фрустрацію або роздвоєння лояльностей,

що в подальшому ускладнює як процес репатріації, так і повноцінну інтеграцію.

І, нарешті, кілька слів про *деформацію теперішнього*. Як зазначалося вище, теперішнє життя біженців визначається значною кількістю структурних обмежень – тимчасовим або неврегульованим статусом, залежністю від допомоги, труднощами з працевлаштуванням, мовним бар'єром, розривом у професійній самореалізації тощо, що трансформує досвід вимушеної міграції на перебування між – між ухваленням рішення і його неухваленням, між двома соціальними просторами, між двома ідентичностями. У такій ситуації особа частково втрачає відчуття контролю над власною траєкторією, а її здатність до агентного (тобто внутрішньо мотивованого і стратегічного) вибору знижується.

Тимчасовість, яка на початковому етапі сприймається як перехідний стан, з часом може інституціоналізуватись у повсякденність, стаючи фоновим режимом життя. У цій новій «нормальності» відбувається поступове стискання горизонту планування: люди уникають довгострокових зобов'язань, не ухвалюють остаточних рішень щодо професійного, освітнього чи житлового майбутнього. Вони можуть відкладати навчання дітей у новій системі, відмовлятися від перекваліфікації, не інвестувати в житло або соціальний капітал – не через брак мотивації, а через обмежений доступ до стабільного бачення майбутнього. У такому стані ресурсів – психічних (здатність ухвалювати рішення без постійної тривоги), фінансових (накопичення, інвестиції), інформаційних (доступ до реалістичних сценаріїв) – не просто бракує, а вони не актуалізуються. Людина або родина може ніби «вибувати» з поля впливу на власну долю, сподіваючись на зовнішні обставини (завершення війни, нові політичні сигнали, програми повернення), замість того, щоб діяти проактивно. Унаслідок цього питання повернення або залишення не вирішується – воно зникає як питання, і це може призводити до стану глибокої життєвої амбівалентності.

Коли йдеться про біженців, то підтримання уявлень про дім – зокрема через його ідеалізовані образи – стає одним із найпростіших і водночас найпотужніших способів відновлення відчуття тяглості із втраченим минулим. Це зберігає психологічну цілісність навіть тоді, коли об'єктивні ознаки інтеграції, як-от економічна стабільність, нове житло або локальна залученість, свідчать про поступову адаптацію до країни захисту. Проте сьогодні, поки триває війна, українські біженці не можуть повернутися у свої «первинні» домівки – здебільшого або через фізичну руйнацію, або через небезпеку чи окупацію. Відтак фокус поступово зміщується на ті виміри майбутнього, які сприймаються як більш підконтрольні.

Водночас біженці активно підтримують і символічні елементи тяглості, які забезпечують зв'язок з розпорошеною українською спільнотою. Навіть якщо ці практики втрачають свою локальну «прив'язку» до конкретного простору (наприклад, до рідного села), вони залишаються значущими як маркери соціальної спадковості та належності. Ключову роль у цьому процесі, звісно, відіграє «зовнішній світ теперішнього» – тобто соціальні, економічні та інституційні структури країни перебування. Він не лише забезпечує ресурси

для виживання, а й опосередковує взаємодію між минулим і майбутнім. Проте ця медіація далеко не нейтральна: суперечливі уявлення про статус українців у країнах перебування – водночас «гостей», «інших», але і «своїх» у культурному чи релігійному сенсі, на відміну від біженців з мусульманських країн – формують неоднорідне поле інтеграційних можливостей. Для різних осіб, звісно, значущість цих елементів – минулого, теперішнього і майбутнього – варіює, як і інтенсивність потреби підтримувати мрію про повернення чи, навпаки, акцентувати зусилля на адаптації. Те, наскільки центральним для кожної людини є той чи той «кут» цього трикутника, залежить від низки незліченних і різноманітних та рівнорівневих чинників.

Реляційний вимір дому. Реляційний дім конструюється через мережу соціальних зв'язків, звичних практик і накопичених ресурсів, що виникають у процесі взаємодій. Відчуття дому переживається щоденно як серія соціальних контактів, переговорів, близьких взаємодій та обмінів з родиною, розширеною сім'єю, сусідами та знайомими. Ці взаємодії не лише підтримують відчуття належності, а й конструюють соціальні смисли простору. Ексклюзія біженця із цих соціальних структур призводить до втрати підтримки, соціальної участі в знайомому середовищі та соціального капіталу, необхідного для функціонування спільнот. Це явище описують як «соціальну дезартикуляцію», тобто розпад структур соціальної організації спільноти та розсіювання неформальних і формальних мереж, що становить значну, але часто невраховану втрату соціального капіталу. Зазначимо, що соціальна дезартикуляція означає не лише втрату контактів і зв'язків, а й зникнення колективних практик, які забезпечували взаємодопомогу, обмін ресурсами та підтримання ідентичності. Наприклад, якщо в тісно пов'язаних громадах до біженства практикувалися регулярні колективні заходи – спільні роботи, святкування релігійних чи культурних обрядів, взаємодопомога в побутових справах, – то вимушене переміщення призводить, як правило, до того, що ці практики унеможливлюються, а взаємозалежні соціальні ролі руйнуються. Зрозуміло, що соціальна дезартикуляція не є абсолютною, її слід тлумачити як напрям змін, які відбуваються з контактами особи внаслідок переміщення. Біженці сьогодні відновлюють соціальні мережі й контакти за допомогою цифрових засобів, підтримують контакти з колишніми членами спільноти через месенджери та онлайн-платформи, а також формують їх у новому середовищі (чому сприяє концепція мультикультуралізму).

Однак тут важливо зважати на те, що уявлення про спільноту часто формується як інтеграція близьких родичів, розширеної сім'ї та сусідів, що створює відчуття взаєморозуміння, безпеки і належності. Зрозуміло, що в такий спосіб спільнота постає як певне уявне конструктування – образ комфортного і передбачуваного середовища, де люди «добре розуміють одне одного» і немає чужинців. Навряд чи отриманий образ утримує багато об'єктивних характеристик, більше того – образ може бути віддалений від реальності і зовсім нерефлексований, але суб'єктивно привабливий. І саме ця привабливість забезпечує відчуття належності.

Отже, реляційний дім походить від особливостей проживання в знайомому соціальному середовищі. Щоб зрозуміти, як формується реляційний дім на рівні індивідуальної і соціальної практики, звернімося до П. Бурдьє. Він визначає габітус як соціалізовану суб'єктивність, тобто систему стійких схильностей, переконань, смаків, цінностей і моделей поведінки, яка формується через соціальний досвід і водночас структурно впливає на спосіб взаємодії із соціальним і фізичним середовищем. Інакше кажучи, габітус – це «внутрішня структура», що організовує дії, сприйняття і репрезентації людини відповідно до її соціального становища та історичного досвіду; він охоплює як автоматизовані, «інстинктивні» моделі поведінки, так і більш усвідомлені соціальні практики. Вони ж, на наш погляд, тісно пов'язані з функціонуванням соціальних мереж, адже одна з їхніх ключових ролей полягає в накопиченні та розподілі ресурсів для родини або спільноти. Тому «солідаризуємося» тут з П. Бурдьє, який виокремлює економічний, культурний та соціальний капітал як ресурси, що є своєрідною «валютою» в повсякденному житті.

Соціальний капітал, який визначають як сукупність фактичних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання, допомагає пояснити часто невимірну втрату, яку переживають біженці, відокремлені від власного соціального середовища. Очевидно, що накопичений протягом власного життя (а іноді кількох поколінь) соціальний капітал біженці часто втрачають, принаймні на початковому етапі переміщення, коли соціальна мережа розпадається, а індивідуальні і колективні стратегії інвестування, що раніше забезпечували фактичні або потенційні ресурси, стають частково або повністю неефективними. Це підтверджує ще раз, що реляційний дім нерозривно пов'язаний зі збереженням соціальних мереж і ресурсів, а порушення цих структур безпосередньо впливає на можливість підтримувати відчуття належності і стабільності.

Втрата соціального капіталу, якщо знову ж таки звернутися до П. Бурдьє, проявляється як в економічних, так і в соціальних обмеженнях. Навички і ресурси, які мали значення у звичному середовищі, можуть втратити свою ефективність у новому контексті через мовні бар'єри, відмінності в культурних практиках або обмежений доступ до локальних ресурсів. Наслідки такої втрати можуть відчуватися й у наступних поколіннях, оскільки спадковий соціальний капітал може бути частково підірваний, що проявляється в постійній невпевненості чи обмеженій соціальній мобільності.

З іншого боку, соціальні мережі біженців можуть бути доволі стійкими, зокрема завдяки підтриманню «до-переселенських» контактів, активному залученню до комунікації з «колишніми» друзями тощо. У цьому сенсі соціальний капітал у досвіді біженства може відтворюватися через різноманітні форми діяльності: організацію економічних ініціатив, пошук та облаштування житла, освітні і культурні проєкти, а також через створення нових інституцій і спільнот, які частково відтворюють структури втраченого дому.

Психологчіний дім. Психологічний дім – це суб'єктивне, внутрішнє відчуття «належності» до певного простору, що охоплює емоційні, когнітивні

та соціальні аспекти життя людини. Його можна уявити як внутрішній простір, у якому відбувається постійна взаємодія пам'яті, емоцій і соціальних зв'язків. Він є особистісною «архітектурою» належності, де формуються відчуття безпеки, стабільності та ідентичності. Цей внутрішній простір не статичний: він динамічно змінюється під впливом життєвого досвіду, взаємодії з оточенням та уявлень про минуле, теперішнє і майбутнє, формуючи стійку внутрішню опору, яка допомагає організовувати повсякденне життя та ухвалювати життєві рішення (Cardinali et al., 2022).

Вивчення психологічного дому в досвіді біженців видається особливо доцільним, оскільки вимушене переміщення радикально порушує звичне середовище та соціальні мережі, що зазвичай підтримують відчуття дому. Біженці втрачають не лише матеріальні об'єкти і простір, а й стабільні емоційні та когнітивні орієнтири. Аналіз психологічного дому дає змогу зрозуміти, як люди відтворюють відчуття належності і безпеки в нових умовах, які механізми допомагають зберігати зв'язок із втраченим минулим, а також як ностальгія, пам'ять і соціальні взаємодії підтримують психологічну цілісність у період вигнання. Такий підхід робить видимими невидимі, але життєво важливі аспекти досвіду біженців, які неможливо оцінити лише через фізичний або матеріальний вимір дому.

У досвіді біженців психологічний вимір дому дає змогу аналізувати, як люди, відірвані від свого фізичного дому, зберігають або відтворюють психологічні відчуття дому в нових умовах. Психологічний дім стає інструментом для розуміння того, як особистість інтегрує досвід втрати, ностальгії та адаптації до нового середовища, а також як через когнітивні, емоційні та поведінкові практики формується відчуття стабільності та контролю в досвіді біженства. Він є значущим предиктором суб'єктивного благополуччя і задоволеності життям. Емпіричні дослідження свідчать, що особи з високим рівнем розвиненості психологічного дому повідомляють про більшу задоволеність життям, значно сильніше відчуття належності до спільноти і нижчий рівень негативних емоцій (Crum, & Ferrari, 2019; Roster, Ferrari, & Jurkat, 2016).

У досвіді біженства психологічний дім набуває особливого значення, оскільки біженці зазнають радикальної трансформації свого життєвого простору, коли переміщуються з однієї країни до іншої. Цей процес передбачає реконструкцію відчуття дому в новому культурному і соціальному середовищі, що передбачає адаптацію до нових способів життя, соціальних норм і практик. «Новий дім» у країні захисту стає фундаментом для психологічного відчуття стабільності й безпеки, сприяючи формуванню соціальної інтеграції та адаптації до нового соціокультурного контексту. У цьому сенсі відчуття психологічного дому розглядають як критичний індикатор успішності адаптаційних процесів мігрантів (Fozdar, & Hartley, 2014; Ager, & Strang, 2008; Tasleem et al., 2020).

Наразі спробуймо виокремити визначальні характеристики психологічного дому, які змогли б пояснити, як саме біженці (і загалом переміщені особи) конструюють відчуття дому в нових порядках соціальності.

Огляд джерел дає підстави стверджувати, що основними складниками психологічного дому слід вважати почуття, поведінку та когніції. Кожен із цих вимірів відображає різні аспекти переживання дому: емоційні переживання та афективне закріплення, конкретні дії і практики, пов'язані зі створенням і підтриманням простору, а також значення, атрибуції та переконання, що формують зв'язок між простором, досвідом і самоідентичністю.

Перший вимір психологічного дому – почуття – охоплює емоційні переживання, пов'язані з домом. У багатьох дослідженнях, про які ми вже згадували вище, біженці наголошують на важливості відчуття комфорту, безпеки та можливості усамітнитися. Значну роль відіграє емоційне «прив'язування» до дому – навіть якщо його фізично і немає. Важливим аспектом є також відчуття власності щодо простору і речей, яке забезпечувало контроль, стабільність і безпеку.

Другий вимір – поведінка – охоплює дії, спрямовані на створення, підтримання і персоналізацію дому. До таких дій належать не лише базові побутові практики – облаштування простору, управління домашніми справами і підтримання порядку, а й вибудовування унікальної атмосфери, що відповідає особистим уподобанням і культурному бекграунду мігрантів. Наявність предметів культури походження, елементів інтер'єру, декоративних деталей чи рослин, які асоціюються з батьківщиною, дає змогу створювати унікальний психологічний простір, що відображає ідентичність, спогади й цінності особи. На наш погляд, така персоналізація дому є найважливішим чинником конструювання психологічного дому з його забезпеченням відчуття стабільності та належності. Адже вона, крім того, дає мешканцям контроль над своїм середовищем і можливість організовувати простір відповідно до власних потреб і ритмів життя. Через такі практики житловий простір перетворюється на середовище, що підтримує емоційний комфорт, автономію та інтеграцію минулого досвіду в сучасне життя. Важливо зауважити: поведінковий вимір психологічного дому не обмежується утилітарними діями з облаштування житла, а є активним механізмом формування і підтримання психологічної стабільності, культурної ідентичності та почуття належності в новому соціокультурному середовищі. Персоналізація дає особі змогу інтегрувати минулі практики і досвід у повсякденне життя, створюючи водночас нові звички та символи, що конструюють психологічний дім.

Третій вимір психологічного дому – когніції – охоплює атрибуції, значення та переконання, пов'язані з домом і власним «Я». До цього виміру належать як спогади про минуле, так і оцінки та уявлення про роль дому в житті особи. Адже дім доволі часто сприймають як спадщину для наступних поколінь, що відображає прагнення забезпечити житлову стабільність і ресурс для дітей. Водночас когнітивний вимір акцентує увагу на важливості особистого простору для навчання, роботи, творчої діяльності та приватності, що забезпечувало автономію та підтримання самоідентичності. Зрозуміло, що когнітивний аспект психолочгіного дому частково перетинається з темпоральним домом, про який ішлося вище, адже когніції також охоплюють елементи ностальгії та пам'яті. Тобто когнітивний вимір психологічного дому

поєднує рефлексію над минулим, оцінку теперішніх умов і планування майбутніх можливостей, слугуючи фундаментом для стабільності, усвідомленості та внутрішньої цілісності в умовах міграції.

Однією з важливих рис психологічного дому біженців є його *двоплановість*. Для них дім не обмежується одним фізичним місцем – він водночас охоплює зв'язки з країною походження і зв'язки з країною перебування, що створює двостороннє, або навіть багатопланове, відчуття дому. Такий подвійний просторовий контекст відображає складність психологічної адаптації: минуле, закорінене в країні походження, зберігає культурні, соціальні та емоційні значення, які підтримують ідентичність, а теперішнє середовище перебування формує нові практики, соціальні зв'язки та відчуття безпеки.

У повсякденному житті ця двоплановість знаходить вираження в повторенні знайомих ритуалів і традицій, наприклад у приготуванні національних страв, святкуванні річних сімейних або культурних подій, а також у підтриманні контактів з родиною і соціальними мережами на батьківщині. Водночас біженці формують нові соціальні практики, що відповідають умовам життя в країні перебування; це, наприклад, участь у місцевих спільнотах, освітніх чи волонтерських проєктах, налагодження нових дружніх зв'язків або адаптація побутових звичок до нового середовища.

Окремо треба звернути увагу на бар'єри і ресурси, що впливають на конструювання психологічного дому. До чинників, що ускладнюють цей процес, очевидно, належать часті зміни місця проживання, відчуття самотності в новому суспільстві, переживання статусу «гостя», труднощі інтеграції, мовні бар'єри, дискримінаційні практики тощо. Але є також чинники, які сприяють побудові психологічного дому і підтримують його стійкість. Серед них – хоч це звучатиме банально – тривале перебування в одному місці, участь у спільних сімейних і професійних проєктах, а також позитивне прийняття в новій спільноті.

Особливої продуктивності в пояснювальних схемах конструювання психологічного дому набуває вивчення практик, які дають змогу персоналізувати простір. До таких практик, крім згадуваної персоналізації, належать і соціальні практики, як-от (відносно) регулярні зустрічі із сусідами або іншими мігрантами, організація сімейних традицій у новому середовищі, а також участь у громадських чи волонтерських проєктах, що сприяють відчуттю належності до місцевої спільноти. Приготування національних страв, відтворення ритуалів і святкування традиційних свят, створення домашніх куточків для духовної практики або медитації – тобто ритуальні практики – стають важливим ресурсом становлення психологічного дому біженців, позаяк не лише підтримують зв'язок із культурним минулим, а й структурно організовують повсякденне життя, а ритуали, зокрема, роблять потужний внесок у конструювання символічно насиченого простору. Окрему групу становлять повсякденні практики автономії, як-от планування розпорядку дня або організація домашніх обов'язків за власними пріоритетами, функцією яких

є організація простору, що відповідає індивідуальним потребам і життєвим ритмам.

Цілеспрямована ідентифікація цих практик (бар'єрів і ресурсів), оцінка їхньої значущості для формування психологічного дому, а також виявлення механізмів їхнього впливу є окремим самостійним науковим завданням, оскільки такі процеси характеризуються високою контекстуальною мінливістю та індивідуальною специфікою переживань, що, відповідно, викликає труднощі операціоналізації важливих змінних (наприклад, відчуття ідентичності, безпеки або благополуччя). Проте можна зробити припущення, що ретельне дослідження цих чинників уможливить більш глибоке розуміння не лише динаміки побудови психологічного дому, що є суто теоретичною метою, а й розроблення цілеспрямованих інтервенцій та підтримувальних практик для біженців, а також, можливо, політики сприяння репатріації. У підсумку зазначимо, що успішне конструювання психологічного дому (тобто збалансоване поєднання індивідуальних рішень, соціальної взаємодії та культурних зв'язків) часто інтерпретують як критичний складник адаптації в новому соціокультурному середовищі.

Символічний дім. Символічний дім можна розглядати як соціально-психологічний конструкт, який поєднує суб'єктивні смисли, цінності та ідеали, що формуються під впливом культурних, історичних і міжособистісних контекстів. Він є простором репрезентації значущих уявлень про належність, ідентичність та безпеку, де переживання індивіда інтегруються з колективними наративами, культурними символами та соціальними практиками (Васютинський, 2024).

Очевидно, що це найменш емпірично досліджений аспект. Насамперед тому, що цей вимір дому існує переважно у внутрішньому світі особи, у когнітивних уявленнях та емоційних переживаннях, що ускладнює його пряму фіксацію за допомогою стандартних методик. До того ж його зміст значною мірою залежить від особистісного досвіду, культурного контексту та індивідуальних смислів, які важко стандартизувати чи порівняти між різними респондентами (Слюсаревський, 2021). Нарешті, символічний дім охоплює уявлення, які не завжди піддаються вербалізації або точному опису.

Проте є ще одна складність. Зміст символічного дому важко відокремити від інших вимірів дому, про які вже йшлося – матеріального, просторового, темпорального, реляційного і психологічного. Він тісно переплітається з фізичним простором, оскільки навіть уявлення про дім часто прив'язане до конкретного місця або об'єкта, наприклад до квартири, будинку чи рідного міста. Символічний дім пов'язаний з темпоральним виміром, адже формується через спогади про минуле та уявлення про майбутнє; наприклад, у біженців відчуття дому часто пов'язане з пам'яттю про втрачене житло і мрією про можливе повернення. Він також переплітається з реляційним виміром, адже охоплює взаємини з близькими людьми, соціальними спільнотами та культурними групами, які підтримують відчуття належності. Нарешті, символічний дім невіддільний від психологічного виміру, бо містить цінності, смисли та ідеали, що визначають внутрішнє відчуття безпеки й цілісності

особистості. Отже, символічний дім існує не ізольовано, а як інтегративний конструкт, що поєднує матеріальне, соціальне і внутрішньопсихологічне.

Хоча зміст символічного дому тісно пов'язаний з іншими вимірами, він, однак, не зводиться до них і може бути виокремлений як окремий аналітичний конструкт. Основний агрумент – символічний дім відображає суб'єктивні смисли, цінності та ідеали, які людина надає своєму відчуттю дому; ці смисли можуть існувати незалежно від фізичного простору або конкретних стосунків. Або він охоплює уявлення і наративи, що не завжди прямо пов'язані з реальними об'єктами або подіями: наприклад, біженець може відчувати «дім» у спогадах, культурних традиціях чи ідеях повернення, навіть якщо фізичне житло втрачено. Тому символічний дім є також динамічним та інтегративним феноменом, що об'єднує минуле, теперішнє і майбутнє в єдине психологічне переживання; він надає внутрішньої цілісності і відчуття сенсу, які не зводяться до окремих просторових або реляційних вимірів.

Виділення символічного дому дає змогу зосередитися на тих його вимірах, які відображають суб'єктивні смисли, культурні ідеали та внутрішню ідентичність, особливо значущі в досвіді біженців. У цьому контексті природним є перехід до розгляду одного з чільних проявів символічного дому – уявлень про ідеальний дім, які найбільш виразно відображають його символічний потенціал.

У ситуації вимушеного переміщення ідеальний дім часто стає об'єктом мрій і прагнень. Уявлення про нього формуються через досвід втрати попередніх домів, ностальгію за рідним місцем та сподівання на майбутні простори, які могли б стати домом. Під час довготривалого переміщення ідеальний дім набуває більш загального, символічного значення, інтегруючи соціокультурний контекст і впливаючи на практики облаштування тимчасового житла. Можна стверджувати, що з уявлень про ідеальний дім походять і матеріальні стандарти житла, необхідні для придатності його для проживання. Хоча деякі мінімальні стандарти є універсальними, такі аспекти, як приватність, значно різняться залежно від культурного середовища. Для вимушено переміщених осіб ідеальний дім проявляється не лише в уявленнях щодо фізичного житла, а й на різних соціальних і психологічних рівнях.

Більше того, дослідження показують, як саме ностальгія і туга за «батьківщиною» формують уявлення про ідеальний дім. Наприклад, це показує дослідження біженців у Гані, в якому описано складні відносини між уявною «ліберальною батьківщиною» і США як транзитним пунктом до дому; зокрема, дослідники аналізують тимчасові житлові приміщення, які біженці вважають «уже Америкою» (Ahani, Andersson, Martinello, Teytelboym, & Trapp, 2021) Дж. Чапо Жмегач зіставляє власне етнографічне дослідження дому і повернення серед хорватів із Сербії з дослідженнями сербів із Хорватії і хорватів із Боснії, показуючи розрив між повсякденними уявленнями людей про дім і політизованими наративами, які домінують у балканській літературі (Čapo Žmegač, 2007).

Ці приклади демонструють, що уявлення про дім у досвіді біженців формуються не лише на основі особистих спогадів і ностальгії, а й через

взаємодію зі значно ширшими соціальними, політичними та історичними контекстами. Хоча поняття «батьківщина» для вимушено переміщених осіб залишається політизованим, акцент на ідеальному домі дає змогу розглянути ширший контекст, у якому формуються ці уявлення, включно з історичними, соціальними та політичними чинниками. Інакше кажучи, ідеальний дім не існує лише у свідомості біженця як внутрішнє уявлення про безпеку, належність і комфорт. Він формується у взаємодії із зовнішніми соціальними та політичними процесами, тобто з тими обставинами, які впливають на життя переміщених осіб. Так, соціальні процеси можуть торкатися таких феноменів, як-от ставлення місцевих спільнот, сімейні і колективні практики, мережі підтримки, норми і традиції, які допомагають або обмежують можливості біженця інтегруватися в нове середовище. Політичні процеси охоплюють державні політики щодо біженців та переселенців: закони про надання статусу, права на житло, освіту, роботу, програми інтеграції, а також обмеження через бюрократію чи контроль над переселенцями. Тобто ідеальний дім є динамічним конструктом, що залежить не лише від внутрішніх прагнень людини, а й від того, наскільки соціальні і політичні умови уможливлюють реалізацію цих прагнень. Наприклад, біженець може уявляти дім у вигляді безпечного і стабільного житла, але реальні політичні і соціальні обмеження (наприклад, якщо він позбавлений права на роботу чи житло) впливають на те, наскільки цей ідеал можна втілити на практиці. Для переміщених осіб ідеальний дім, очевидно, стає внутрішнім ресурсом, який допомагає переживати втрату попереднього житла і водночас конструювати відчуття дому в нових умовах, навіть у ситуаціях нестабільності та невизначеності.

Спробуймо відтак підбити підсумки. Множинний дім постає як концепція, що виходить за межі традиційного розуміння простору проживання, поєднуючи матеріальні, просторові, темпоральні, реляційні, психологічні та символічні виміри. Він охоплює особистісні відчуття належності, символічні й культурні сенси, а також взаємодію з колективними наративами, державними інституціями та глобальними структурами влади. За такого підходу дім розглядають як динамічний процес, у якому минуле, теперішнє і майбутнє переплітаються, а матеріальні та символічні аспекти співіснують із соціальними практиками і політичними реаліями. Концепція множинного дому дає змогу поєднати внутрішній досвід людини із зовнішніми умовами її життя, відображаючи складність, контекстуальність та амбівалентність феномену дому, особливо в умовах переміщення і біженства.

Множинний дім також бере до уваги політичний та історичний контексти біженства і глобальні й національні структури влади. Його інтерпретації мають спиратися також на політику національної ідентичності і територіальні межі, статус переміщених осіб у правовому та адміністративному аспектах, державні і гуманітарні політики щодо інтеграції, повернення і переселення, а також механізми інклюзії та ексклюзії тощо.

Важливо зауважити, що ці виміри не стоять ізольовано, а постійно взаємодіють. Наприклад, фізичне облаштування простору впливає на ритуальні практики і соціальні взаємодії; пам’ять про минуле життя в країні походження

(темпоральний дім) формує емоційне прив'язування до конкретного простору (матеріальний дім) та визначає зміст психологічного дому. Реляційні зв'язки водночас модифікують спосіб персоналізації простору та інтерпретацію часу і подій у новому середовищі.

Ресурс концепції множинних домів набуває особливої значущості для аналізу репатріаційних рішень біженців. Формування множинного дому дає особі змогу оцінювати не лише матеріальні і соціокультурні умови, а й власні емоційні, когнітивні та реляційні «прив'язки». Можна зробити припущення, що, якщо множинний дім у країні перебування успішно інтегрує минулі і теперішні досвіди, формує відчуття належності та спроможності щодо реалізації індивідуальних і соціальних стратегій, біженець може ухвалити рішення залишитися, навіть за наявності емоційного зв'язку з батьківщиною. І навпаки, якщо відчуття нової належності ослаблене, а реляційні чи культурні зв'язки з минулим досвідом переважають, рішення на користь репатріації може бути більш імовірним.

Отже, концепція множинних домів дасть змогу аналітично відстежувати баланс «прив'язаностей», їхню взаємодію та динаміку, і загалом – виявляти нові закономірності в міграційних студіях.

3.4 Психологічна функція міфу про повернення в досвіді біженства

У міжнародному політичному дискурсі повернення, як було показано, часто розглядають як завершення циклу біженства. Однак, попри політичні декларації, досвід самого біженця свідчить про значно складнішу картину. Те, що в офіційних документах подають як «природне» повернення, у внутрішньому світі людини набуває форми багатошарового переживання, пов'язаного з уявленнями про дім і бажанням (міфологією) повернення. Саме ці психологічні конструкти дають змогу повною мірою осягнути, як біженці осмислюють власну втрату, ідентичність та можливість відновлення цілісності у вигнанні.

Образ дому в психологічному сенсі можна тлумачити як інтегральний когнітивно-афективний конструкт, що поєднує спогади, емоційні резонанси, сенсорні враження і соціальні значення, пов'язані з певним простором. Це не лише уявлення про конкретне місце проживання, а й символічна матриця безпеки, стабільності та належності, яка відіграє фундаментальну роль у формуванні ідентичності. Для біженця образ дому часто стає ідеалізованим і частково відчуженим, адже він живе швидше у внутрішній реальності, ніж у безпосередньо доступному досвіді. *Міф про повернення* можна визначити як психологічний і соціальний наратив, що структурує уявлення біженця про майбутнє, пропонуючи символічний сценарій відновлення втраченої цілісності через повернення до «центру» – місця походження. Він функціонує як механізм психологічної стабілізації: навіть якщо фактичне повернення залишається

малоймовірним, сама наявність міфу підтримує відчуття безперервності життєвої історії та зменшує травматичний розрив між минулим і теперішнім.

Дослідження досвіду біженства послідовно засвідчують продуктивність міфу про повернення як соціального механізму мобілізації пам'яті, ідентичності та емоційної прихильності до батьківщини (Dahya, 1973; Anwar, 1979; Voutira, 1991; Al-Rasheed, 1994; Warner, 1994, Žíla, 2015; Cakmak, 2021; Lloyd, Kargin, Kurtoglu, & Sirkeci, 2025).

Коли говорити про українських біженців, то символічна фігура повернення може функціонувати як противага структурним процесам адаптації та інтеграції в країнах, що приймають, а також як форма внутрішнього спротиву або очікування відновлення політичного та екзистенційного суверенітету. Тому міф про повернення слід розглядати насамперед як динамічний наративний ресурс, що формує соціальні уявлення про належність, майбутнє і втрату. Крім того, міф про повернення, на наш погляд, дає змогу не тлумачити адаптацію та інтеграцію, які неминуче відбуваються тією чи іншою мірою в будь-якому разі (особливо якщо біженство пролонгується в часі), як незворотні процеси.

Говорячи про співвідношення між образом дому і міфом про повернення слід звернути увагу на те, що міф про повернення завжди спирається на образ дому, перетворюючи його з індивідуального спогаду на колективний символ ідентичності та надії; натомість образ дому забезпечує емоційно-смислову «сировину» для формування міфу, тоді як міф надає цьому образові телеологічного виміру – спрямованості в майбутнє.

Проте за цим «першим поглядом» криється більш глибока динаміка, яка полягає в постійному взаємному переплетенні цих конструктів. Образ дому не лише живить міф, а й сам трансформується під його впливом: уявлення про те, що повернення можливе й бажане, змінює спосіб переживання пам'яті про дім, посилює його ідеалізацію та витісняє суперечливі або травматичні аспекти минулого. Водночас міф про повернення набуває своєї життєздатності саме завдяки здатності образу дому викликати сильні емоційні відгуки і підтримувати почуття зв'язку із втраченим простором.

Для будь-якої особи образ дому відіграє надзвичайно важливу роль: незалежно від культурних або регіональних відмінностей, дім постає як універсальний символ, що матеріалізує почуття безпеки, належності та цілісності. Саме через це ідея повернення часто набуває сакралізованого виміру. Переконання щодо глибокого «вкорінення» особистості у власний простір підтримує уявлення про територіальну ідентичність – концепт, який фіксує нерозривний зв'язок між людиною, певною територією, культурною спадщиною і колективною пам'яттю.

Попри наведену вище критику седентарного тлумачення, зазначимо, що воно має певну пояснювальну спроможність. Ідентичність у цьому розумінні тісно прив'язується до фізичного простору, в якому ці елементи набувають утілення. Простір тут не є нейтральним тлом для соціального життя – він стає носієм смислів, символічних значень та емоційних зв'язків, що створюють ґрунт для відчуття «буття вдома». Що ж до українських біженців, то ця функція

ідентичності особливо актуалізується, оскільки вимушене переміщення руйнує саму матеріальну і символічну основу територіального зв'язку. Втрата домівки, рідного міста чи села, знайомих ландшафтів і соціального оточення – це не лише побутова чи економічна втрата, а переживання викорінення, яке зачіпає базові уявлення про себе і світ. Саме тому в наративах біженців часто фіксується ностальгійна прив'язаність до «місця, з якого вони родом», навіть якщо об'єктивні умови повернення залишаються вкрай складними або небезпечними. Отже, специфіка взаємозв'язків між образом дому і міфом про повернення в досвіді біженців полягає в тому, що вони формуються в умовах вимушеного розриву з простором, де пам'ять і міфотворення набувають компенсаторного характеру. Образ дому в цьому разі все більше віддаляється від реальності, а міф про повернення стає інструментом збереження психологічної цілісності та підтримання ідентичності в умовах невизначеності і втрати. Саме ця взаємозалежність робить феномен важливим для дослідження: вона дає змогу зрозуміти, як біженці конструюють внутрішній порядок у ситуації біженства і як колективні уявлення про повернення впливають на особисті стратегії адаптації, вибір між інтеграцією і репатріацією, а також на процеси відновлення соціальних зв'язків у новому середовищі.

Як показують дослідження в інших постконфліктних контекстах (наприклад, у Кіпрі та Боснії і Герцеговині), втрата дому як будинку (житла) часто стає основою для формування вимог реституції або компенсації – не лише як правового механізму, а як способу повернути втрачену контрольовану реальність (Zetter, 2011; Bryant, 2010). У досвіді українських біженців такі механізми втілюються в різних формах – від прагнення зберегти власність в Україні та сподівання на повернення до активного спротиву ідеї інтеграції в нове середовище як формі остаточної втрати колишнього дому.

У цьому контексті образ дому в уяві українських біженців може поступово трансформуватися і в кінцевому підсумку він може стати ідеалізованим, майже міфологізованим уявленням про минуле життя, яке з кожним роком біженства все більше віддаляється від актуальної реальності. Особливо це стосується тих, хто тривалий час перебуває в умовах тимчасового захисту або з невизначеним правовим статусом. Для них прагнення повернутися нерідко означає не лише повернення до фізичного місця, а й відновлення цілісності ідентичності – як громадянина, як члена української спільноти, як суб'єкта історії, якому повертається суб'єктність через просторове «вкорінення».

Інакше кажучи, індивідуальний досвід повернення та пошук втраченої цілісності ідентичності безпосередньо пов'язані зі значно ширшими питаннями – а що, власне, означає «дім» у психологічному і символічному вимірі. Саме тут відкривається перспектива для більш глибокого аналізу співвідношення матеріальних і нематеріальних складників цього поняття. З одного боку, дім – це конкретне фізичне місце, з якого особа змушена була рятуватися втечею через загрозу своєму життю, безпеку чи політичне переслідування. З іншого – це глибоко насичений когнітивно-афективний конструкт, у якому поєднуються просторові, часові, історичні, політичні й соціальні чинники із сенсорними

враженнями, емоційними резонансами, колективною пам'яттю та суб'єктивними уявленнями про втрату і відновлення. Такий підхід дає змогу осмислювати дім як внутрішній простір, що постійно актуалізується й трансформується в досвіді біженства (Colson, 1971; Lambo, 2012).

Ідея множинності домів, яку ми щойно презентували, увиразнює той факт, що досвід біженства неминуче виходить за межі суто матеріальної чи просторової втрати. Біженство, особливо тривале, стає також чинником глибинних змін у способі переживання світу. Втрата знайомих ландшафтів, ритуалів і близьких зв'язків співіснує з процесами адаптації, символічного переозначення й переприсвоєння елементів повсякденності та простору життя. У цьому сенсі міф про повернення є не виявом ностальгії, а інструментом реконструкції ідентичності: прагненням відновити уявний порядок через повернення до уявного центру, хоча тривале перебування за кордоном може радикально змінити цей центр. За спостереженнями Е. Колсон (Colson, 1971), соціальна інволюція в таких умовах не обов'язково означає занепад; навпаки – вона може сприяти формуванню нової ідентичності, що ґрунтується на критичному переосмисленні традицій і зв'язків. Їжа, музика, мова, обряди, мистецтво – усе це перетворюється на психосоціальні ресурси, які підтримують почуття належності та спадкової тяглості незалежно від фактичної просторової локалізації.

Емпіричні дослідження підтверджують цю складну динаміку. Р. Зеттер (Zetter, 2011), аналізуючи досвід грецько-кіпрських біженців, показує, як початкове уявлення про дім як матеріальний простір (земля, дім, власність) з часом трансформувалося в символ втрати справедливості, права і визнання. Аналізуючи звернення цих біженців до Європейського суду з прав людини та інших правових інстанцій, дослідник доводить, шо в цьому зверненні відображено прагнення до повернення не як фізичної дії, а як акту відновлення правового і морального статусу. Повернення, отже, стає політичним: спробою відновити не лише місце, а й себе як повноправного суб'єкта історії. Така інтерпретація повернення як більш широкого, ніж просторовий рух, процесу дає змогу побачити його актуальність і для сучасного українського досвіду. Адже для українців, як і загалом для всіх біженців, повернення виходить далеко за межі фізичного переміщення і пов'язане з відновленням почуття безпеки.

Почуття безпеки для українців сьогодні від'єдналося від образу дому, адже російські атаки на цивільні об'єкти знищили уявлення про те, що дім – це захист. Для біженців з України це також напружена змінюваність: образ дому втрачає стабільність і стає ареною суперечливих емоційних. У цьому сенсі міф про повернення – це не лише емоційна потреба, а психологічна стратегія впорядкування втрати, створення внутрішнього наративу, що допомагає втримати відчуття цілісності в умовах радикального розриву з минулим.

Нам здається, що радикально відкидати значення дому і території, як це іноді роблять Д. Ворнер (Warner, 1994) чи Л. Малккі (Malkki, 1995), – поговоримо про це далі, – було б неефективним засобом у нашому аналізі. Мабуть, мало б ітися про інше: *про конструктивістську природу цих понять; про те, що дім, місце і простір є соціальними, політично забарвленими і*

глибоко емоційно насиченими конструктами. Ці конструкти не лише зберігаються в пам'яті біженців, а й переживаються у вигнанні як форми зв'язку із втраченим минулим і майбутнім. Так, Й. Ламбо (Lambo, 2012) зазначає, що простір – це не фіксована сутність, а динамічний соціально-психологічний процес, який конструюється, переосмислюється і зберігається як на колективному, так і на індивідуальному рівні. Формування та актуалізація образу дому значною мірою опосередковуються ширшими політичними, інституційними та геополітичними чинниками. Як показують дослідження (Harild, Christensen, & Zetter, 2015; Forced Migration Review, 2019), уявлення про дім конструюються не лише в особистісному світі переміщених осіб, а й у межах політик і практик, що регламентують умови повернення. Тому психологічне осмислення дому в контексті повернення тісно пов'язане з дискурсом влади, нормалізаційними інституційними процесами і зовнішніми соціальними очікуваннями. *Ці зовнішні рамки взаємодіють із внутрішнім досвідом особистості, особливо тоді, коли війна радикально втручається в повсякденність. Якщо політичні та інституційні чинники формують умови можливого повернення, то воєнне насильство підриває саму основу уявлення про дім, перетворюючи його з фізичного простору на багатовимірний психологічний конструкт.*

Війна, як руйнівне втручання в життєвий континуум особистості, не лише руйнує фізичний простір її проживання – будинки, вулиці, міста, а й підважує самі основи того, що називається «дім». У ситуації вимушеного переміщення дім перестає бути лише географічним або матеріальним об'єктом – він, втрачаючи зовнішню стабільність, набуває глибинної психологічної значущості. У сприйнятті людини «дім» – це не лише будинок, дах над головою, а насамперед простір екзистенційної безпеки, соціальної належності, емоційної впізнаваності і символічного порядку. Шок війни руйнує цю множинну тканину значень. Втрата дому – це втрата не тільки майна, а й етичної, часової і тілесної впорядкованості світу. Порушується звична логіка присутності – «я живу тут – отже, я належу». Після евакуації – особливо за кордон – дім стає недосяжною віссю координат, від якої відштовхується кожне нове рішення, кожне тимчасове «тут».

Трансформація уявлення про дім у досвіді біженця війни – це також трансформація уявлення про себе, про інших, про власне майбутнє. Дім, власне, перестає бути тлом життя – він стає внутрішньою втратою, чутливою точкою пам'яті, яку неможливо повністю відновити, навіть якщо колись знову переступиш знайомий поріг. Саме тому в дискурсі біженства дім поступово переходить із матеріального плану в символічний, міфічний та екзистенційний виміри. Він стає тим, що утримує людину в часі й просторі, коли все інше – змінне, незрозуміле, тимчасове. І водночас – джерелом болю, ідеалізації, а іноді й неможливості повернення.

У таких умовах зростає значущість образу дому не тільки як психологічного ресурсу, а і як міфу – особливо міфу про повернення, що формує особливий тип очікування і напруження в досвіді біженства. Образ дому перестає бути просто спогадом про стіни, речі чи краєвиди, а стає

«внутрішнім притулком», місцем, де зберігається незруйнована частка «я», яке війна не змогла стерти. Для багатьох українських біженців дім перетворюється на *міфічний простір повернення*, який утримує їхню емоційну рівновагу в новій реальності, де все – мова, правила, запахи – чуже й тимчасове. Цей міф, очевидно, формує особливу напруженість очікування, що сплітається з тугою, провиною, надією, а іноді й страхом: чи буде до кого й куди повертатися? чи залишиться той дім, який пам'ятаєш? чи впізнає тебе він, а ти – його?

У досвіді біженства міф про повернення, на нашу думку, виконує дві суперечливі функції: він і підтримує, і стримує. З одного боку, він дає змогу зберігати внутрішній зв'язок з минулим, із собою «до війни», із близькими, яких втрачено або залишено. З іншого – може паралізувати, закарбувавши людину в очікуванні «ідеального моменту повернення», що постійно відкладається. Усе життя на чужині тоді обертається навколо уявного горизонту, за яким – повернення в дім, який живе лише в серці. Саме тому розуміння психологічного статусу дому як символічного ядра є критично важливим для більш глибокого аналізу досвіду українських біженців.

Найбільшу цікавість, як нам видається, викликають ті процеси, у яких досвід втрати дому активізує символічні структури – пам'яті, ідентичності, колективної міфології – і те, як ці структури впливають на рішення щодо повернення чи залишення. Адже прагнення, наміри, очікування щодо повернення, а також сам міф про повернення в контексті війни набувають амбівалентного статусу: вони стають джерелом надії і водночас тривоги, орієнтиром для планування майбутнього і нагадуванням про втрати, що вже сталися. Міф про повернення в цій ситуації стає своєрідним психологічним інструментом упорядкування переживань, підтримання ідентичності та збереження внутрішнього відчуття цілісності в умовах невизначеності та ризику. Отже, ідеться не про ностальгію, щемну і меланхолійну тугу, а про аналітичну реконструкцію «дому» в психологічному вимірі біженця як простору втрати, як проєкції повернення і майбутніх дій.

Вивчаючи досвід біженців, доцільно розрізняти дві умовні стратегії символічного поводження з образом дому – стратегію «відтворення» і стратегію «заміщення». *Стратегія відтворення* ґрунтується на вірі в неминучість повернення, передбачає збереження зв'язку з минулим через ностальгійні наративи, рідну мову, побутові звички, культурні практики, а також через символічне відтворення «домашності» у вигнанні. У цьому разі дім сприймається як уявна незмінна точка, до якої слід повернутися і яка легітимує відмову від глибокої інтеграції в нове середовище. Така стратегія часто підсилюється внутрішньою етикою лояльності до Батьківщини і відчуттям тимчасовості біженства. Натомість *стратегія заміщення* спирається на надію, яка, однак, визнає амбівалентність майбутнього і допускає неможливість або відтермінованість повернення. Ця стратегія передбачає поступову трансформацію ідентичності, що поєднує елементи нового середовища, прийняття змін у собі і своєму способі життя. Отже, вона спрямована на побудову нового «дому» в умовах біженства, іноді – шляхом свідомого дистанціювання від атрибутів довоєнного минулого. Наприклад, біженець може

освоювати нову мову, брати участь у місцевих професійних практиках чи дозвіллєвих розвагах, змінювати побутові звички відповідно до умов спільноти, що приймає. Звісно, ці стратегії не є взаємовиключними – вони можуть переплітатися, а міра їхньої переплетеності може варіювати в часі, залежно від контексту, особистісних ресурсів, соціального оточення та політичної ситуації. Однак важливими є психологічні і соціальні наслідки задіяння цих стратегій – зокрема, як вони впливають на ідентичність, міжпоколіннєве передавання досвіду, готовність до репатріації або тривалої інтеграції, а також на трансформацію образу дому і міфу про повернення.

Розгляд стратегій відтворення і заміщення дає змогу краще зрозуміти, як у свідомості біженця формуються образи дому та очікування повернення. Ці психологічні механізми слугують містком між реаліями минулого, адаптацією в новому середовищі та уявленням про майбутнє, створюючи основу для міфу про повернення, де конкретні спогади про дім переплітаються з уявними сценаріями відновлення.

У міфі про повернення конкретні образи знайомого дому – села, квартири, вулиці тощо, які довелося покинути через війну, – накладаються на абстрактні уявлення або навіть утопічні проєкти майбутнього відновлення. Як показують дослідження (Al-Rasheed, 1994), концепт міфу про повернення втілює не лише уявлення про ідеалізоване минуле, а й конструює вигадане майбутнє, яке на практиці може бути все менш досяжним через масштабні соціальні, економічні та політичні зміни. В умовах війни і довготривалого біженства перспектива повернення багатьох українців залишається невизначеною, що породжує напруження між ностальгією і реальністю. Це означає, що виникають складні взаємодії між образами минулого і майбутнього, а отже – образами власного біженства й очікування на повернення. Водночас конструювання міфу про повернення допомагає зрозуміти, як біженські спільноти підтримують соціальну згуртованість і зберігають ідентичність навіть у вигнанні, попри численні виклики часу, обмеження допомоги і тривалість переміщення. Репатріація постає для багатьох не лише як реальна мета, а і як символічний ідеал – спроба відновлення зруйнованого війною минулого і пережитого досвіду діаспори.

Але поки що відкритим – через нечисленні дослідження – залишається питання про те, якою саме є взаємодія між *міфом про повернення і реальними перспективами такого повернення,* адже невідомою змінною для українського кейсу залишається брак перспектив близького завершення війни. Це ускладнює формування чітких планів щодо повернення і впливає на трансформацію уявлень про «дім», змушуючи біженців пристосовуватися до тривалого біженства, конструювати нові ідентичності, «вбудовуватися» в інші порядки соціальності. І хоча численні опитування фіксують збільшення кількості українців, які планують залишатися навіть після завершення війни за кордоном, а проте значна частка біженців зберігає переконання – різною мірою і попри об’єктивні виклики – що їхнє біженство є тимчасовим і що зрештою вони повернуться до України (UNHCR, 2023; DTM Ukraine, 2023; Research by Razumkov Centre (2022–2024)).

Аналіз взаємодії між наміром повернення і міфом про повернення дає змогу зрозуміти, як саме українські біженці будуть (можуть) інтегруватися в нові спільноти і водночас зберігати віру в можливість повернення додому. Як змінюються переконання щодо повернення в міру того, як українці пристосовуються до життя за кордоном? За яких умов образи «дому» й уявлення про повернення посилюються – як колективна надія, а коли, навпаки, знецінюються або стають джерелом фрустрації? Наскільки ці уявлення сприяють адаптації, надаючи сенс досвіду втрати й розлуки, зміцнюючи відчуття неперервності особистої і колективної історії?

Залишається відкритим питання: чи не стане міфологізація повернення чинником психологічного блокування, тобто такої ситуації, коли життя частини біженців «застигатиме» в часі війни, а майбутнє залишатиметься неактуалізованим?

Звісно, у цьому дослідженні ми спробуємо знайти відповіді. Однак ці відповіді поки що навряд чи можуть бути остаточними чи універсальними. Така невизначеність пояснюється як специфікою поточного історичного моменту, так і аналітичними обмеженнями. По-перше, війна триває, а отже, ситуація залишається нестабільною. Переконання біженців щодо повернення постійно змінюються під впливом безпекових умов, інформаційного середовища, політичної риторики й досвіду адаптації в спільнотах, що приймають. За умови невизначеного майбутнього репатріаційне рішення є радше ситуаційним, ніж остаточним. По-друге, спільнота українських біженців є глибоко гетерогенною – за віком, регіональним походженням, професійним і соціальним статусом, сімейною структурою, а також досвідом втрат і травматизації. Ця різнорідність створює різні горизонти сподівань і сценарії майбутнього. Для одних повернення – це обов'язкова умова відновлення цілісності, для інших – ідеалізований наратив, що виконує більше символічну функцію, а ще для когось – джерело фрустрації чи блокування процесу інтеграції. По-третє, наразі бракує досліджень, які б фіксували динаміку змін у сприйнятті міфу про повернення на часовій шкалі. Більшість емпіричних матеріалів ґрунтується на одномоментних соціологічних зрізах громадської думки або вивченні конкретних випадків, що не дає змоги узагальнити закономірності трансформації ставлень. Тому певна частина наших висновків нині будується лише «за аналогією» – як екстраполяція з інших біженецьких спільнот, які наразі краще досліджені.

І, зрештою, сам міф про повернення виконує амбівалентну функцію: він може бути засобом збереження ідентичності, подолання травми та символічного відновлення втраченої цілісності, але водночас – чинником дезадаптації і «затримування» життєвого досвіду. Ця подвійність свідчить про складність і багатовимірність самого феномену повернення в умовах вимушеного біженства.

Отже, на сучасному етапі війни та переміщення українських громадян надання остаточних відповідей на поставлені питання видається передчасним. Однак вивчення того, як циркулює міф про повернення в біженських спільнотах, може відігравати ключову роль у формуванні обґрунтованих прогнозів щодо намірів повернення, а також у розробленні ефективних програм реінтеграції. Зокрема, аналіз змісту й емоційного навантаження цього міфу –

через медіа, релігійні і культурні практики, спілкування в громадах або освітні ініціативи – дає змогу зрозуміти, у яких саме формах повернення видається можливим, бажаним чи необхідним. Таке розуміння є особливо значущим для державних і міжнародних структур, які займаються політикою добровільного повернення. Так, український уряд відкрив перший центр у Берліні, щоб надавати консультації щодо роботи, житла, освіти і добровільного повернення. Центри називають «unity hubs»; мета таких центрів – підтримати як тих, хто планує залишитися, так і тих, хто хотів би повернутися (Ukraine launches 'unity hubs'**....**). А в січні 2025 р. Міністерство економіки України і UNHCR підписали меморандум про створення онлайн-платформи «Ukraine is Home», яка надає інформацію про можливості для повернення: роботу, житло, проєкти, гранти і навчання (UNHCR, 2025). Знання про те, які уявлення підтримують надію на повернення, а які – навпаки, блокують реалістичне планування, уможливить ефективну діяльність таких програм. Адже політика повернення має ґрунтуватися не лише на матеріальних чинниках (як-от житло, робота, безпека), а й на врахуванні символічних вимірів повернення, що сьогодні радше виняток, ніж правило. Врахування цих символічних вимірів, на нашу думку, дасть змогу: сформувати реалістичні повідомлення в публічному дискурсі, які не руйнуватимуть надію, а допомагатимуть уникнути дезінформації й необґрунтованих очікувань щодо війни; ідентифікувати групи, у яких міф про повернення виконує адаптивну функцію (і які, відповідно, більш мотивовані до повернення), і ті, у яких він може бути джерелом фрустрації або внутрішнього конфлікту; нарешті, упроваджувати в програми з підтримки повернення блоки, які братимуть до уваги не лише «фактичне» повернення до країни, а й «символічне» – відновлення відчуття належності, сенсу, історичної тяглості.

Як зазначає Д. Аль-Рашід (Al-Rashid, 1994), міф про повернення – це зовнішній конструкт; він не є раціоналізацією, створеною самими біженцями, для яких повернення і дім – це не міфи, а наміри й переконання. Крім того, у їхньому сьогоденні наявні символічні, міфологічні та фізичні риси, невідповідність яких можна пояснити лише через зв'язок з минулим. Отже, взаємозв'язок або напруженість між тяглістю і змінами є важливими елементами в побудові міфу, які потрібно розглядати з перспективи самих біженців.

Концепція множинності домів допомагає зрозуміти цю динаміку: біженець не повертається до єдиного фізичного чи реляційного дому, а взаємодіє з багатовимірним образом дому, що охоплює матеріальний, просторовий, темпоральний, реляційний, психологічний та символічний виміри. Водночас саме поєднання цих вимірів зумовлює внутрішню напруженість та амбівалентність – усвідомлення, що повернення не завжди відновлює минуле або забезпечує безпеку, але водночас може стати важливим етапом у відновленні особистої і соціальної ідентичності. Тому амбівалентність дому є критичним чинником, який модулює як психологічну готовність до повернення, так і часові рамки ухвалення репатріаційного рішення – рішення, яке не є одномоментним і лінійним; воно формується через постійний баланс між прагненням відновити втрачений зв'язок з батьківщиною і потребою зберегти психічне благополуччя в умовах нової реальності.

Розділ 4

ПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕРАТОРИ РЕПАТРІАЦІЇ: ОЧІКУВАННЯ І РЕАЛЬНІСТЬ, ПРАГНЕННЯ І СПРОМОЖНОСТІ

У процесі репатріації психологічні чинники не завжди є прямими детермінантами рішення про повернення. Часто їх роль полягає в тому, щоб опосередковувати взаємодію між зовнішніми обставинами (політичними, економічними, соціальними умовами) і внутрішніми станами людини. У цьому сенсі доцільним видається використання поняття «модератори», що дає змогу окреслити психологічні змінні як такі, що посилюють, послаблюють або змінюють вплив інших чинників на рішення про повернення.

Так, уявлення про майбутнє, добробут і якісне життя функціонують як когнітивні конструкти, що визначають привабливість повернення. Вони створюють символічний горизонт очікувань, який може або мотивувати повернення, або, навпаки, викликати розчарування через невідповідність реальності. Наявність суперечливих і багаторівневих мотивацій робить процес репатріації внутрішньо нестійким. Репатріанти можуть прагнути повернутися заради «відновлення коренів» і водночас уникати повернення через страх перед нестабільністю. У такому разі мотиваційна структура стає модератором, бо вона регулює, чи трансформуються зовнішні стимули (наприклад, сприятлива політична ситуація) у конкретну дію (повернення), чи, навпаки, нівелюються внутрішньою амбівалентністю. Прагнення повернутися можуть поєднуватися з побоюваннями і сумнівами, що створює амбівалентність. Ця амбівалентність сама по собі стає модератором: вона уповільнює або відтерміновує рішення про повернення, надаючи йому риси «відкладеного» чи умовного.

Прагнення і спроможності є ключовими модераторами, що визначають, чи перетворюється намір повернутися на реальний акт. Їхній модераторний характер полягає в тому, що навіть сильне прагнення не завжди веде до повернення без наявних спроможностей (наприклад, фінансових засобів, соціальних мереж підтримки, документального забезпечення). Водночас достатні спроможності можуть залишатися нереалізованими, якщо бракує емоційного й ціннісного прагнення повернутися. Саме взаємодія цих двох чинників – прагнення і спроможності – опосередковує перехід від абстрактного наміру до реальної дії, визначаючи ймовірність, час і форму репатріації.

Отже, психологічні модератори – це не просто «психологічне тло», а динамічні механізми, що визначають, у який спосіб вимушені мігранти співвідносять очікування і реальність, інтегрують амбівалентні мотиви та узгоджують прагнення зі спроможностями. Саме коли дивитися крізь цю призму, стає зрозумілим, чому процес репатріації виявляється настільки неоднорідним і контекстуально залежним.

4.1. Суб'єктивні горизонти майбутнього як чинник репатріаційних рішень

Повернення додому можна уявити як спробу відновити власну «карту майбутнього», на якій кожна людина позначає свої орієнтири: безпеку, стабільність, добробут, щастя. Така карта не завжди збігається з «офіційними» дороговказами – правовими чи економічними умовами. Вона прокладається через особисті уявлення про те, що таке гідне життя, і водночас вбирає в себе соціальні очікування й норми. Тому прогнозування репатріаційних рішень потребує уважного прочитання цих життєвих карт, а не лише статистичного підрахунку ризиків чи вигод.

Повернення виходить за межі формальних правових чи практичних умов і постає як процес «вибудовування майбутнього», у якому біженці активно формують власне життя. Воно відображає те, як вони переосмислюють минуле, інтегрують досвід переміщення і визначають сенси «якості життя», поєднуючи особистісні прагнення із соціальними вимірами. У цьому розумінні повернення стає процесом реконструкції життєвого простору, де майбутнє стає визначальним, а суб'єктивні уявлення конструюють нові горизонти існування.

Розуміння повернення як процесу «вибудовування майбутнього» безпосередньо підводить до аналізу того, як репатріаційні рішення конструюються через уявлення біженців про бажане майбутнє, добробут і якісне життя (Dibrova, 2023; Діброва, 2023; Каліщук, & Токарева, 2024; Остапенко, & Соснюк, 2023). Те, що вони визначають як «нормальність», стабільність чи щастя, глибоко індивідуалізоване і водночас соціально зумовлене, і саме через це такі уявлення стають ключовим чинником в оцінюванні перспектив і ризиків повернення. Тобто уявлення біженців і глибоко індивідуалізовані, і соціально зумовлені водночас. Здійснюючи потужний вплив на те, як людина оцінює свої шанси на реалізацію життєвих планів у тій чи іншій країні, вони, проте, можуть не збігатися з раціональними оцінками ризику або вигоди. Саме тому прогнозування репатріаційних рішень вимагає включення цих уявлень у дослідницьке поле.

Звісно, має йтися не лише про зміст життєвих прагнень, позаяк їх реалізація не відбувається у вакуумі, а завжди вкорінена в конкретний особистісний і соціальний контексти; тому ракурсом аналізу має бути взаємодія цих прагнень з індивідуальними психологічними особливостями особи (мотивацією, емоційним станом, ідентичністю, досвідом травми), а також із соціально-структурними умовами, що формують або обмежують поле можливостей.

Теоретичний огляд дає підстави для висновку, що *життєві прагнення* є не лише метою, а й оптикою, через яку індивід інтерпретує ситуацію та ухвалює рішення (Carling, 2014; Ryan, & Deci, 2018; Emmons, 1986; Sheldon, & Elliot, 1999; Титаренко та ін., 2007; Титаренко, 2012). Вони стають своєрідним «містком» між внутрішнім світом особи і зовнішніми умовами, впливаючи на

те, як вона сприймає повернення – як засіб реалізації життєвого плану чи як його заперечення. У цьому сенсі повернення – це перегрупування життєвих смислів, оцінювання того, чи відповідає ситуація в країні походження уявленням людини про майбутнє. Саме тому один і той самий набір об'єктивних обставин (наприклад, стабілізація безпеки, відбудова інфраструктури) може по-різному впливати на рішення різних осіб – залежно від того, якою мірою вони бачать у поверненні шлях до досягнення власного бачення «хорошого життя», життєвої реалізації чи внутрішньої рівноваги.

Особи з різними соціально-економічними характеристиками, минулим досвідом і психологічними ресурсами схильні до формування різних життєвих і, відповідно, репатріаційних прагнень. Це допомагає пояснити, чому люди, що перебувають у схожих зовнішніх умовах, ухвалюють протилежні рішення щодо мобільності. Крім того, життєві прагнення не є фіксованими – вони динамічні, змінюються впродовж життєвого циклу, під впливом особистих обставин, соціальних трансформацій, досвіду переміщення та інтеракції з інституціями. А тому й репатріаційні прагнення не слід тлумачити як стабільну ознаку. Вони – пластичне, контекстно залежне утворення, що змінюється разом із трансформацією уявлень про майбутнє, безпеку, належність та можливість реалізувати бажане життя.

Про наявність вираженого репатріаційного прагнення, очевидно, можна говорити тоді, коли особа щиро переконана, що повернення для неї є кращим варіантом порівняно з тим, щоб залишитися в країні захисту або переміститися до третьої країни. Такого роду прагнення можуть значно варіюватися за ступенем інтенсивності, стабільності і балансом між добровільністю й примусом; вони різняться за темпоральними властивосями (наближені, віддалені) і можуть виконувати як практичну, так і психологічну функцію – від конкретного плану дій до символічної стратегії збереження надії або внутрішньої узгодженості.

Однак, крім індивідуального виміру смислів і прагнень, значущим чинником є також і темпоральний вимір. Дослідження демонструють критичну роль часу у формуванні прагнень до повернення, що дає підстави розрізняти наближені і віддалені в часі прагнення як дві окремі аналітичні категорії. Зокрема, встановлено, що віддалені в часі прагнення до повернення тісно пов'язані з більш широкими життєвими орієнтаціями, зокрема політичного плану. Ці прагнення швидше функціонують як психологічна стратегія підтримання надії та впорядкування уявлень про майбутнє, аніж як конкретні наміри до дії. До того ж їх наявність фіксується в різних соціально-економічних групах. Часом такі прагнення функціонують як ментальна стратегія подолання, що дає особі змогу підтримувати психологічну стабільність у ситуації невизначеності. Вони є уявною формою контролю над майбутнім, у якому особа зберігає за собою право на повернення, навіть якщо наразі не має ані ресурсів, ані конкретного плану для цього. У цьому сенсі «віддалені» прагнення виконують функцію внутрішнього «психологічного резерву» – вони допомагають уникати відчуття остаточної втрати батьківщини, зменшують екзистенційний вакуум і слугують компенсаторним механізмом у ситуації

втрати, вигнання чи тривалої нестабільності. Ці прагнення дають змогу утримувати зв'язок з домом як з ідеєю, а не з конкретним місцем чи часом, перетворюючи повернення на символ відновлення цілісності, гідності або справедливості. Завдяки своїй відтермінованості вони також дають змогу уникнути необхідності ухвалювати складні рішення вже зараз, «негайно», залишаючи відкритим уявний сценарій, у якому можлива реінтеграція у втрачений простір.

Натомість наближені в часі репатріаційні прагнення мають більш чітку соціальну стратифікацію: особи з доступом до фінансового, соціального і політичного капіталу демонструють більшу схильність до повернення найближчим часом, що можна інтерпретувати як прояв агентності. Для економічно вразливих осіб повернення найближчим часом натомість постає швидше як стратегія виживання, ніж реалізація глибинних прагнень (Müller-Funk, & Fransen, 2022.)

Цей темпоральний вимір прагнень до повернення відображає не лише індивідуальні та соціально-економічні умови, а й формує основу для розуміння того, як біженці переживають своє минуле, теперішнє і уявне майбутнє. Згаданий зв'язок між часовою перспективою і внутрішніми сенсами відкриває шлях для дослідження афективних і психологічних аспектів репатріаційних рішень, які доповнюють традиційний фокус на структурних детермінантах. І справді, значна частка репатріаційних досліджень зосереджується на структурних детермінантах цього процесу, як-от безпека в країні походження, доступ до житла, освіти, медичних та соціальних послуг, а також можливість працевлаштування як у країнах, що приймають, так і після повернення. Проте останнім часом у науковому дискурсі посилюється інтерес до афективних вимірів рішень про повернення, що виходять за межі раціонально-інституційної логіки. У цьому контексті дослідження Л. Перес Мурсія (Perez Murcia, 2019) є показовим: воно демонструє, як спогади про дім, згенеровані в період вимушеного переміщення, формують складну афективну топографію, у якій простір дому постає як поляризація між «тут», «там» або навіть як варіант без визначеного місця («ніде»). Такий підхід корелює із ширшими тенденціями в міграційних студіях, що звертають увагу на емоції, ностальгію, відчуття втрати і належності як важливі чинники ухвалення рішень (Collins, 2017). З погляду психології це дає змогу розглядати прагнення до повернення не лише як реакцію на зовнішні умови, а і як результат внутрішньої динаміки, пов'язаної з переживанням дому, втрати, ідентичності та майбутнього.

Домінування структурного підходу в репатріаційних студіях значною мірою відображає вплив теоретичних рамок, які історично формувалися переважно на прикладах трудової міграції. Ці підходи – включно з неокласичними теоріями, моделлю економіки трудової міграції, теорією соціальних мереж, транскордонністю і структурною перспективою – зосереджуються передусім на матеріальних мотивах і можливостях повернення (Cassarino, 2004; Hagan, & Wassink, 2020). У межах такого підходу значну увагу приділяли ролі держав та інституцій у регулюванні процесів повернення, особливо в контексті так званого «організованого», або «примусового»,

повернення (Kalir, 2016) і «підтримуваного добровільного» повернення (Alpes, 2021; Cleton, & Schweitzer, 2021). Водночас окремі дослідження розширюють географічні межі, розглядаючи політику повернення в країнах Глобального Півдня, зокрема сусідніх країнах, що приймають біженців (Fakhoury, & Ozkul, 2019; Içduygu, & Nimer, 2020; Şahin Mencütek, 2019).

Однак із психологічного погляду такий структурний акцент залишає в тіні внутрішній, суб'єктивний вимір повернення – емоції, уявлення, ідентичності, мотивації та міжособистісні зв'язки, які формують сприйняття можливого повернення або його неможливості. Це особливо актуально для дослідження вимушеного повернення або повернення після тривалого вигнання, де рішення не обов'язково корелює із зовнішніми умовами, але вкорінене в складних психосоціальних процесах.

Проблематика внутрішніх спонукань до повернення біженців залишається доволі дискутабельною і складною в соціальних дослідженнях. Це зумовлено тим, що репатріаційне рішення рідко визначається лише об'єктивними умовами в країні походження чи в країні, що надає притулок, а значною мірою формується під впливом суб'єктивних мотивів і психологічних чинників. У науковій літературі до таких спонукань зазвичай відносять почуття ностальгії та емоційного зв'язку з домом, потребу у відновленні втраченого відчуття ідентичності та належності, прагнення повернути контроль над власною біографією, а також бажання відновити соціальні зв'язки чи сімейні традиції. Їх вивчення важливе, адже вони не лише пояснюють індивідуальну логіку рішень, а й висвітлюють значно ширші колективні процеси – від реконструювання пам'яті та уявлень про «батьківщину» до конструювання майбутніх життєвих перспектив. Саме ця багатовимірність і амбівалентність роблять внутрішні спонуки до повернення предметом постійних наукових дискусій.

Слід зазначити, що навіть попри тривалий період біженства частина осіб зберігає прагнення до повернення на батьківщину, навіть тоді, коли вони на перший погляд виглядають успішно інтегрованими в нове суспільство. Це свідчить, що інтеграція не обов'язково означає розрив з минулим або відмову від ідеї повернення. Навпаки, ностальгія за «втраченим домом», емоційний зв'язок з рідними місцями, потреба у відновленні відчуття тяглості власної біографії чи символічне прагнення «завершити коло» життя можуть залишатися потужними внутрішніми мотивами.

Однак це прагнення не можна розглядати як однозначний чи універсальний феномен. Воно часто має амбівалентну природу: бажання повернутися може співіснувати зі страхом перед повторним насильством, із сумнівами щодо можливості відновити колишнє життя чи інтегруватися в змінене середовище. Крім того, прагнення повернення не завжди відображає реальні наміри, виконуючи радше роль символічного ресурсу для підтримання ідентичності, колективної пам'яті чи відчуття життєвої тяглості. Збереження цього бажання залежить від низки чинників – від тривалості вигнання і рівня інтеграції в спільноту, що приймає, до міжпоколіннєвої трансмісії спогадів та уявлень про «втрачений дім». Усе ускладнюється ще більше, якщо реалізація

цих намірів наражається на неможливість стабільного політичного врегулювання, незрозумілі перспективи безпеки і наявність структурних бар'єрів.

У ситуації затяжного переміщення надії на повернення можуть поступово згасати, оскільки перепони не зникають, натомість зростають емоційні і матеріальні інвестиції в нове життя в країнах, що приймають (Rottmann, & Kaya, 2021). Це створює поле напруженості між прагненням до повернення і реальністю інтеграції, яке вимагає більш глибокого теоретичного осмислення та емпіричного дослідження.

Цікаві дані стосуються сирійських біженців. Звіти УВКБ ООН показують, що прагнення повернутися є особливо вираженим серед тих сирійських біженців, які мешкають у країнах Близького Сходу, тобто там, де соціокультурні і географічні контексти залишаються частково знайомими. Так, одне з досліджень, проведене в Єгипті, Лівані, Йорданії та Іраку, виявило, що 75% сирійських біженців висловлювали бажання повернутися додому після завершення конфлікту, і цей показник демонстрував тенденцію до зростання (UNHCR, 2019). Натомість серед біженців у європейських країнах частка тих, хто прагне повернення, значно нижча. Зокрема, дослідження в Німеччині засвідчило, що лише 55% опитаних сирійців мали намір «колись» повернутися до Сирії (Husein, & Wagner, 2020), а в Нідерландах лише близько 20% сирійців із тимчасовим притулком повідомили про таку можливість у майбутньому (Dagevos et al., 2018).

Тут можна, як нам здається, дати два пояснення. Так, нижчий рівень прагнення до повернення серед сирійських біженців у європейських країнах значною мірою пояснюється тим, що вони здійснюють більше «внутрішніх інвестицій» у процес інкультурації та інтеграції в нове суспільство, а отже, нове життя має вищу «внутрішню вартість». Другою важливою причиною, очевидно, є наявність більш розвинених систем соціальних виплат, які створюють відчуття вищої стабільності і безпеки, ніж у країнах Близького Сходу.

Падіння режиму Б. Асада в грудні 2024 р. очікувано вплинуло на повернення сирійських біженців. За даними УВКБ ООН, протягом перших шести тижнів після зміни режиму понад 115 000 сирійців повернулися до країни з Туреччини, Лівану та Йорданії. Загальна кількість повернень у цей період оцінюється на рівні 195 200 осіб (UNHCR, 2025). Цей зсув сигналізує про зміну як політичних, так і психологічних умов для повернення. До середини 2025 р. кількість осіб, які повернулися (включно з біженцями і внутрішньо переміщеними особами), перевищила 2 млн, з них близько 600 000 – це особи, які проживали за межами Сирії. Зокрема, з Туреччини повернулося понад 133 000 осіб (DW, 2025), а з Йорданії – щонайменше 75 500 (UNHCR, 2025). Слід зауважити, що точність наведених кількісних даних не може бути абсолютною. Дані про повернення біженців ґрунтуються на різнорідних джерелах – реєстраціях на пунктах перетину кордону, повідомленнях державних структур, моніторингу міжнародних організацій та вибіркових соціологічних опитуваннях. Частина повернень може бути тимчасовою або неофіційною, що ускладнює достовірну верифікацію масштабів явища. Також

статистика часто не враховує повторних переміщень або неофіційних повернень до прикордонних зон. Та навіть визнаючи велику похибку в показниках, ми можемо бачити неоднорідність репатріаційних стратегій сирійців, що значною мірою залежать від контексту країни перебування.

Повернення постає не лише як реакція на зміну політичного режиму, адже великою залишається кількість тих сирійців, хто не має репатріаційних намірів. Зрозуміло, значну роль відіграють також умови в еміграції: досвід маргіналізації, дискримінації, втрата соціального статусу або, навпаки, успішна інтеграція можуть або посилювати, або послаблювати прагнення до повернення. Тому мотивація до повернення формується як багаторівнева й амбівалентна взаємодія між надією на відновлення нормальності, почуттям обов'язку перед країною походження, тугою за втраченим життям і прагненням до безпеки й стабільності.

Розгляд мотиваційних і контекстуальних чинників повернення дає змогу порушити питання про його ймовірні масштаби і реальні перспективи. Порівняльний аналіз з іншими постконфліктними ситуаціями, зокрема сирійським і боснійським кейсами, дає підстави очікувати, що в довготривалій перспективі повернеться лише обмежена частка українських біженців. У Сирії частка тих, хто повернувся після інтенсивної фази конфлікту, як було показано вище, коливається на рівні 20–25%, навіть попри активні політичні зусилля щодо реінтеграції. Так само після війни 1992–1995 років, за офіційними даними, на батьківщину повернулося лише близько 25–30% боснійських біженців (Stefansson, 2004).

Коли ж говорити про українських біженців, то, незважаючи на те, що соціологічні опитування спочатку фіксували високий рівень задекларованого наміру повернення (часто понад 70%), сьогодні ці показники значно нижчі. І це йдеться лише про задекларовані наміри. А мотивація до повернення може істотно змінюватися з часом, адже наміри щодо повернення зазнають впливів низки політичних, економічних, безпекових та психологічних чинників: тривале перебування за кордоном, налагодження побуту, доступ до стабільної роботи й освіти для дітей, розвиток нових соціальних зв'язків – усе це сприяє формуванню нової. «тутешньої» ідентичності. Як показують попередні дослідження (Black, & Gent, 2006), тривалість біженства прямо корелює з імовірністю неповернення: що довше люди залишаються в еміграції, то менш імовірним стає їхнє повернення, навіть у разі політичної нормалізації.

Доречно поставити запитання: як саме формуються прагнення до повернення – чи то як когнітивні очікування, емоційні реакції на втрату дому, чи як елементи особистісної або колективної ідентичності? Очевидно, відповідь слід шукати в складній динаміці між внутрішніми психологічними потребами – потребою контролю, безпеки, належності – і зовнішніми обставинами, які формують реалістичність або ілюзорність повернення.

Аналізуючи феномен повернення біженців, важливо розрізняти рівень прагнень і рівень реальних можливостей їх здійснення. Адже задекларованe бажання повернутися далеко не завжди трансформується в практичну дію, оскільки воно залежить не лише від внутрішніх мотивацій, а й від структурних

обмежень та умов у країні походження і перебування. Саме тому в науковій літературі дедалі більшої ваги набуває аналітичний аспект «прагнення – спроможності» (*aspirations – capabilities*), який дає змогу поєднати психологічні, соціальні і матеріальні виміри повернення (Carling, 2014; 2018; Schewel, 2019; UNHCR, 2020).

Пояснення різниці між прагненням і можливістю повернення природно підводить до аналізу «вимушеної іммобільності». Це ситуація, коли бажання повернутися загалом є, але об'єктивні обмеження – брак ресурсів, безпекові чи адміністративні бар'єри – унеможливлюють його реалізацію, створюючи своєрідну «застиглість» життя на місці перебування (Carling, 2002). Аналогічно С. Лубкеманн, досліджуючи вимушене переміщення в Мозамбіку, показує, що війна породжує феномен «переміщення на місці», коли люди змушені залишатися на територіях, які хочуть покинути, через прямі загрози чи обмеження руху (Lubkemann, 2008).

Ці феномени слугують цінною ілюстрацією для розуміння складностей, з якими стикаються біженці, а саме: між бажанням і його реалізацією часто виникає значний розрив, який зумовлюється браком матеріальних ресурсів, політичними, безпековими чи соціальними обмеженнями. Така «вимушена неможливість» переміщення (і повернення зокрема) не лише впливає на поведінкові рішення, а й формує психологічний досвід вигнання, підтримуючи почуття фрустрації, втрати контролю та амбівалентності щодо власного майбутнього. Аналіз цього феномену допомагає краще зрозуміти, чому прагнення до повернення не завжди перетворюється на реальні дії, навіть за умови значної мотивації і сильного емоційного зв'язку з батьківщиною. Що ж до українських біженців, то тут ідеться передусім про недостатній рівень підтримки від держави чи міжнародних організацій, проблеми із житлом, брак робочих місць або страх перед дискримінацією і стигматизацією в громадах. Ці чинники можуть призводити до ситуації, коли біженці змушені залишатися в країнах транзиту або тимчасового проживання, відчуваючи безвихідь, незважаючи на внутрішнє бажання повернутися додому. Вимушена іммобільність стає формою втрати свободи вибору, коли зовнішні обставини і структурні бар'єри фактично унеможливлюють реалізацію права на повернення, блокують або серйозно обмежують його.

4.2. Багатошаровість і суперечливість мотивацій повернення

Мотивація повернення біженців є складним і багатошаровим феноменом, який не піддається однозначному аналізу. З одного боку, вона охоплює широкий спектр чинників – від особистісних і сімейних до соціальних, економічних та політичних. З іншого – ці чинники перебувають у динамічній взаємодії, змінюючись залежно від контексту, фази конфлікту та умов сільноти, що приймає. Додаткову складність становить те, що заявлені мотиви повернення часто не збігаються з реальними внутрішніми спонуками, адже

наративи респондентів можуть бути зумовлені соціальними очікуваннями, бажанням легітимізувати власний вибір чи адаптуватися до панівних дискурсів. Тому аналіз мотивації повернення вимагає особливої чутливості до неоднозначності та багаторівневості цього процесу.

Аналізуючи мотивацію повернення, важливо розрізняти поняття «мотив» і «прагнення». Мотив постає як глибинна, відносно стійка спонука, що коріниться в базових потребах та ціннісних орієнтаціях особи, тоді як прагнення є конкретним, ситуативним вираженням цієї спонуки у формі наміру або бажання. Наприклад, мотивом може бути потреба у відновленні почуття належності і безпеки. На рівні прагнень це виявляється як бажання повернутися до «батьківського дому» (свого житла) або відновити контакт із друзями і знайомими, тобто колишнім колом спілкування. Тобто мотив задає загальний напрям дії, тоді як прагнення конкретизує його у вигляді чітко артикульованого наміру. Це розрізнення має аналітичне значення, оскільки дає змогу пояснити, чому одні й ті самі прагнення (наприклад, повернутися на батьківщину) можуть випливати з різних мотивів – ностальгії, економічної необхідності чи прагнення до колективної реінтеграції.

Але спроба дати відповідь на запитання, що саме визначає репатріаційну мотивацію біженців, залишається – з погляду доказовості і прогностичної спроможності – однією з найбільш вразливих. (Hear van, Bakewell, & Long, 2017). Процес ухвалення рішення щодо повернення не має лінійного чи одномірного характеру. Він конституюється в багатовекторному полі взаємодії макрорівневих структурних детермінант, інституційно-нормативного середовища, мережевих соціальних ресурсів та індивідуально-особистісних диспозицій. Саме така багаторівнева і гетерогенна конфігурація чинників значно ускладнює можливість його систематизованого наукового аналізу.

По-перше, мотивація до повернення – як і будь-яка мотивація загалом – характеризується часовою мінливістю та амбівалентністю. Інтенції повернутися можуть співіснувати з афективними станами страху, втрати, провини або, навпаки, надії та очікування. Вона формується не стільки через раціональне зважування аргументів «за» і «проти», скільки як результат складних внутрішньопсихічних процесів, що охоплюють уявлення про дім, почуття ідентичності, досвід травми та уявлення про майбутнє. Така психологічна динаміка суттєво ускладнює її вимір і прогнозування.

По-друге, структурні детермінанти – рівень безпеки, доступність житла, наявність інституційних гарантій – хоч і постають як неодмінні умови повернення, проте вони водночас не є достатніми. Їхній вплив опосередковується індивідуальною когнітивною інтерпретацією і психоемоційними механізмами – довірою до джерел інформації, відчуттям контролю над життям, суб’єктивною оцінкою ризиків, що зумовлює розрив між «об’єктивною» можливістю повернення і «суб’єктивною» готовністю здійснити цей крок.

По-третє, аналітичні категорії, які традиційно застосовують у дослідженнях, – «прагнення», «спроможність», «емоційна готовність», «почуття дому», – залишаються недостатньо операціоналізованими в

психологічній дослідницькій практиці, також доволі часто вони не піддаються чіткій класифікації або не мають кількісних вимірювань, що знижує валідність емпіричних моделей. Додатковим обмеженням є також схильність респондентів до соціально бажаних відповідей або уникання відвертості через високу емоційну чутливість теми.

Нарешті, темпоральний горизонт повернення залишається невизначеним: значна частина біженців формулює наміри повернення у віддаленій перспективі без конкретних термінів, перебуваючи в стані «тимчасової постійності». Така розмитість ще більше ускладнює аналітичні зусилля і вимагає використання гнучких, багатометодних дослідницьких стратегій. Так, подовження режиму тимчасового захисту для українських біженців у країнах Європейського Союзу спочатку до 2025 р., потім – до 2026 р., а тепер уже йдеться про 2027 р., додатково впливає на часові рамки ухвалення рішення і пов'язані з ними психологічні процеси. Увиразнімо той факт, що продовження війни і перенесення термінів тимчасового захисту фактично призводить до відтермінування рішень про повернення, через що українські біженці опиняються в ситуації «подвійної невизначеності» і в специфічному стані «відкладеного рішення». Або іноді цей стан маркують як «тимчасова постійність». Така розмитість послаблює мотивацію до повернення і відкладає ухвалення остаточного рішення, що посилює «ентропійний коефіцієнт»

Наявні джерела подають досить різнобарвну палітру чинників репатріаційної поведінки. Але нагадаємо, що більшу частину цього спектру становлять висновки, отримані на «добровільних мігрантах», а отже, мотивація ухвалення репатріаційного рішення відрізняється від того, яким він є у біженців війни. З іншого боку, низка досліджень, зосереджених на макрорівневих чинниках, як-от безпека, доступ до житла, правова ситуація або рівень економічного відновлення в країні походження, може бути доволі релевантною для українського кейсу.

Спираючись, зокрема, на модель «прагнення і спроможності» (aspiration-capability framework), концепції «виштовхування-притягування» (push-pull), а також теоретичні розробки із психології міграційної поведінки, спробуємо виявити деякі закономірності того, як зовнішні умови (структурні та інституційні) і внутрішні чинники (емоційні, когнітивні, ідентичнісні тощо) разом конструюють рішення про повернення. І тут, як нам здається, доречно говорити не лише про детермінанти повернення, а й про те, чому багато біженців залишаються в ситуації «проміжного стану» – між тимчасовістю і постійністю, між минулим і майбутнім.

Такі чинники, як-от рівень безпеки в Україні, наявність житла, робочі перспективи або доступ до медичних і соціальних послуг, не просто є аргументами щодо рішення про повернення. Вони викликають потужну емоційну реакцію, стимулюють уявлення про можливе життя після повернення, актуалізують спогади, досвід втрати, а іноді – і травму. У цьому сенсі чинники повернення діють не ізольовано, а у взаємозв'язку з особистісними ресурсами, соціальними зв'язками, та уявленнями про дім (і міф про повернення водночас) і образом бажаного майбутнього. Тому ми говоримо, що мотивація повернення,

формуючись під впливом зовнішніх змін, як-от політична стабілізація або завершення бойових дій, завжди опосередковується індивідуальним досвідом і життєвими прагненнями.

Крім того, ведучи мову про зовнішні зміни (і, відповідно, зовнішні чинники), ми не тлумачимо їх як автоматичні тригери поведінки. Вони, на нашу думку, лише формують поле можливостей, у межах якого розгортається процес ухвалення рішень. Тобто вони не детермінують поведінку напряму, а лише змінюють рівень психологічної досяжності певних варіантів повернення. Умови, які об'єктивно полегшують або ускладнюють повернення, впливають на те, наскільки це рішення біженець сприймає як реалістичне, здійсненне або емоційно прийнятне. Підсумуємо: зовнішні чинники не визначають саме рішення, а тим більше його реалізацію, але беруть участь у його конструюванні, створюючи тло для особистісних оцінок, мотивацій і планів.

Попри справедливу критику моделі «push-pull» за її спрощення і недостатнє врахування агентності суб'єкта (Haas de, 2011), певний вплив структурних параметрів слід визнавати і брати до уваги – звісно, не абсолютизуючи і психологічно переосмислюючи. Замість одновимірного бачення тиску чи заохочень ми пропонуємо погляд, у якому зовнішні чинники слід розглядати крізь призму суб'єктивного досвіду, афективних реакцій та уявлень про можливе майбутнє. Зрозуміло, що має йтися про конфігурацію матеріальних, політичних і соціальних умов, які взаємодіють з внутрішніми станами особистості (тривогою, надією, «втомою від війни», ностальгією), унаслідок чого і формується психологічне поле рішення про повернення. Тому подальший аналіз буде спрямовано на те, щоб показати, як це «конфігураційне різноманіття» може бути інтегроване в простір прогнозування рішень українських біженців.

Пояснення репатріаційних рішень і справді часто ґрунтуються на класичних моделях «push-pull», де повернення постає як результат балансу між відштовхувальними умовами в країні перебування і привабливими перспективами в країні походження. У такому підході акцент роблять на порівнянні життєвих умов, зокрема безпеки, доходу, житла чи доступу до послуг (Lee, 1966; Harris, & Todaro, 1970). Критика цих моделей спрямовувалася на їхню спрощеність, адже вони не брали до уваги складні історичні, соціальні та емоційні контексти, у яких формуються траєкторії переміщень. Зокрема, коли йдеться про українських біженців, то повернення – як під час війни, так і після її завершення – слід розглядати не як одномоментний акт вибору, а як динамічний процес, калібрований змінами мотивацій, умов та обставин протягом часу.

Сучасні інтерпретації пропонують більш гнучкі пояснення. Вони зважають на те, що репатріаційне рішення ухвалюють не лише відповідно до логіки раціонального вибору, а й у контексті соціальної взаємодії, ідентичності, емоційних зв'язків та уявлень про майбутнє. Мікро- і мезорівневі пояснення наголошують на важливості соціальних мереж, родинних стратегій, а також ролі культурного уявлення про дім як місце відновлення звичного порядку (Boyd, 1989).А проте навіть ці більш чутливі до контексту підходи не завжди

беруть до уваги психологічну складність рішень у ситуації тривалого вимушеного переміщення. Отже, повернення – не реакція на зміну обставин, і, зокрема, продовження чи припинення війни, а процес когнітивного, емоційного та соціально заданого опрацювання зовнішніх чинників, які стосуються уявлень про дім, досвіду біженства та образу майбутнього.

Останнє увиразнює ситуація із сирійськими біженцями: падіння режиму Б. Асада не привело до тотального (або хоча б масового) повернення їх додому. «За даними Федерального відомства у справах іноземців, із 955 тисяч громадян Сирії, що проживають у ФРН, за перші вісім місяців цього року на батьківщину повернулися лише 1867 осіб, тоді як десятки тисяч отримали німецьке громадянство» (Після падіння режиму Асада..., 2025).

Принагідно зазначимо, що економічний чинник (рівень статків, рівень доходів, рівень фінансової забезпеченості) доволі часто позиціонується як визначальний структурний чинник еміграційних процесів. Починаючи з 1990-х років почало формуватися розуміння, що «найбідніші» зазвичай не можуть здійснити переміщення (байдуже – у межах країни чи транскордонні), оскільки для цього потрібні певні матеріальні ресурси (Tapinos, 1990).

Цей акцент на економічних і матеріальних умовах справді формує основу для структурних обмежень, проте самі по собі вони не пояснюють індивідуальні рішення про повернення. Саме тому, незважаючи на значущість економічного чинника, треба мати на увазі, що репатріаційне рішення є наслідком нелінійної взаємодії між зовнішніми соціальними структурами та особистою агентністю біженця.

Пояснімо, чому ми говоримо саме про агентність, а не суб'єктність (терміни хоча й тісно пов'язані, але не тотожні). Агентність зазвичай розуміють як здатність особи діяти у світі, ухвалювати рішення і впливати на події, навіть у межах структурних обмежень. Вона робить акцент на взаємодії особи із соціальними, економічними та політичними структурами: особа може проявляти автономію, проте її дії завжди обмежені зовнішніми умовами. Наприклад, біженець, ухвалюючи репатріаційне рішення, бере до уваги наявні фінансові ресурси, безпекову ситуацію і соціальне оточення, що є проявом агентності. Тому агентність – не лише індивідуальна здатність до автономного ухвалення рішень, але також реляційна якість, що формується у взаємодії із соціальним контекстом. На думку В. Сьюелла, бути агентом означає бути спроможним впливати на соціальні відносини, до яких особа залучена, а відтак – потенційно їх трансформувати (Sewell, 1992). Натомість суб'єктність розкриває усвідомлення себе як окремої особи з власними думками, почуттями, цінностями та ідентичністю. Акцент робиться на внутрішньому досвіді та саморефлексії, на питанні того, як особа сприймає себе і своє місце у світі. У контексті біженства суб'єктність проявляється, коли особа усвідомлює власну ідентичність як члена діаспори або формує ставлення до ідеї повернення. Отже, агентність і суб'єктність перебувають у взаємозв'язку, проте акцентують різні аспекти людської дії: поняття «агентність» ми використовуємо для того, щоб сфокусуватися на діях особи та її спроможності впливати на події, тоді як

поняття «суб'єктність» – для того, щоб відтінити усвідомлення нею себе і її рефлексію щодо власного досвіду.

Акцент на вивченні нелінійної взаємодії між соціальними структурами та особистою агентністю особистості уможливлює виявлення комплексних механізмів ухвалення репатріаційних рішень, які залишаються невидимими в разі застосування виключно структурного або індивідуалістичного підходу. Адже надмірна зосередженість на індивідуальному рівні також блокує розуміння контекстуальної природи ухвалення рішення про повернення як дію. Здатність діяти – тобто реалізовувати агентність – завжди соціально вкорінена. Вона залежить від доступу до інформації, соціальних зв'язків, уявлень про майбутнє, а також від структур, які створюють умови (або перешкоди) для повернення. У цьому сенсі репатріаційне рішення формується на перетині макро-, мезо- й мікрорівнів і ґрунтується на взаємодії зовнішніх чинників і внутрішньої спроможності діяти (Goss, & Lindquist, 1995; Bailey, 2001; Morawska, 2001; Bakewell, 2010).

З іншого боку, агентність не є абсолютно вільною чи універсальною; вона завжди контекстуалізована і певною мірою обмежена структурними умовами. Ці умови виходять за межі міжособистісної взаємодії й охоплюють як зовнішні чинники (політичну ситуацію, доступ до ресурсів, правовий статус), так і внутрішні характеристики особистості, які впливають на процес ухвалення рішень. До таких характеристик належать стать, вік, етнічність, освітній рівень тощо. Важливу роль у формуванні агентності біженців відіграють попередні життєві досвіди – минулі рішення та їхні наслідки, позаяк вони істотною мірою визначають індивідуальний репертуар можливих та бажаних дій і позначаються на суб'єктивній здатності діяти.

Щоб глибше зрозуміти механізми, які формують репатріаційне рішення, доцільно розглянути структуру зовнішніх чинників крізь призму їхнього психологічного впливу на людину і, власне, перейти від абстрактного опису умов до аналізу взаємодії певних конкретних об'єктивних обставин із сприйняттям, мотивацією та емоційними реакціями особи. Під цим кутом зору чинники можна поділити на дві категорії: чинники-провокатори, які безпосередньо стимулюють або блокують наміри до переміщення, і чинники-модулятори, що опосередковують сприйняття, значущість та емоційну реакцію на ці стимули. Такий поділ дає змогу враховувати не лише наявність об'єктивних умов, а й динаміку їх психологічного опрацювання особою, що визначає конкретні рішення щодо повернення, відтермінування чи відмови від репатріації.

Спочатку розгляньмо роль чинників-провокаторів, які можуть запускати або актуалізувати наміри до реміграції. На відміну від ширших структурних чинників, провокатори зазвичай пов'язані з конкретними, часто раптовими подіями або кризовими процесами, здатними безпосередньо впливати на окремих осіб (іноді – спільноту). Ці чинники можуть виникати і в країні походженні, і країні захисту, іноді навіть у країнах транзиту. І вони не обов'язково негативні: відкриття нових можливостей працевлаштування, лібералізація ринку праці, послаблення імміграційних обмежень чи нові

правила возз'єднання сімей. Важливо підкреслити, що чинники-провокатори вирізняються темпоральною локалізованістю і подієвою визначеністю, що робить їх більш доступними для спостереження та фіксації в межах емпіричних досліджень. Їхня впізнаваність і чіткість дають дослідникам змогу виявляти кореляції між конкретними подіями (наприклад, політичними рішеннями, збройними інцидентами, економічними обвалами) і зміною в намірах про повернення. Принагідно зазначимо, це означає, що події, які, на перший погляд, збігаються з коливаннями намірів про повернення, можуть бути опосередковані низкою інших чинників – таких, як-от індивідуальний життєвий контекст, наявність соціальної підтримки, довіра до інституцій або особистісні стратегії подолання невизначеності. У психологічному вимірі ці чинники можуть виступати в ролі тригерів глибоких когнітивно-емоційних зрушень. Вони здатні радикально змінювати систему очікувань щодо майбутнього, впливати на почуття безпеки, втрати або відновлення контролю над життям, переоцінку попередніх рішень. Такі події нерідко стають точками біфуркації – моментами, коли відбувається переорієнтація мотиваційної структури: прагнення до повернення, яке раніше було лише на рівні абстрактної ідеї або емоційної ностальгії, може трансформуватися в конкретний план дії. Або ж, навпаки, події можуть посилити почуття загрози, вразливості чи безперспективності, що призводить відтак до остаточної відмови від ідеї повернення. Чинники-модулятори відіграють іншу роль у процесах повернення біженців, сприяючи, полегшуючи, обмежуючи, прискорюючи або, навпаки, стримуючи їхню мобільність. До тих, що полегшують повернення, належать наявність і якість транспортної інфраструктури, засобів зв'язку, а також доступ до інформації та ресурсів, необхідних для організації переїзду та періоду адаптації після повернення. Обмеження на шляху повернення можуть виникати через брак або поганий стан транспортних сполучень, нестачу інформації про умови безпеки й відновлення в регіонах, а також через брак матеріальних і соціальних ресурсів для реінтеграції.

Так, міграційний режим, що охоплює політики та практики національних і міжнародних органів, виконує посередницьку функцію в регулюванні руху населення. (Однак тривають дискусії щодо масштабів і реального впливу цих політик на рішення біженців щодо повернення, адже ці політики часто формуються на рівні державних інституцій і можуть бути жорсткими або непрозорими, що ускладнює їх адаптацію до індивідуальних потреб та обставин біженців; до того ж політичні рішення можуть не завжди відображати реальні умови на місцях або оперативно реагувати на зміни в безпековій чи соціально-економічній ситуації, що впливає на сприйняття і довіру до цих політик серед біженців).

Важливу роль у регулюванні репатріаційної поведінки відіграють так звані міграційні мережі, які об'єднують країни походження, транзиту і перебування. Вони виконують функцію джерела інформації, підтримки та практичного супроводу – формального і неформального, що впливає на репатріаційне рішення. Такі мережі можуть забезпечувати логістичну допомогу, передавати інформацію про ситуацію в Україні (реальну або

викривлену), сприяти формуванню довіри або, навпаки, поширювати страхи й тривожні очікування, тим самим впливаючи на сприйняття безпеки і стабільності. Цю сукупність посередницьких чинників доцільно розглядати як «міграційну інфраструктуру», яка суттєво впливає на формування потенціалу для повернення – тих, хто має намір або можливість повернутися, але не завжди реалізує це на практиці (Xiang, & Lindquist, 2014).

Зробімо тут маленький відступ-коментар. Концепція міграційної інфраструктури – системно пов'язаних технологій, інституцій та акторів, які сприяють мобільності і визначають її умови – фокусує увагу на посередницьких механізмах, що забезпечують або, навпаки, ускладнюють міграційні процеси. До таких механізмів належать, наприклад, логістичні сервіси, юридичні посередники, інформаційні платформи, фінансові агенти, мережі перевізників, а також неформальні практики – наприклад, контрабанда або «сіра» зайнятість. Водночас ця інфраструктура не є нейтральною: вона може посилювати нерівність доступу до мобільності, формувати залежності або навіть стримувати повернення, зокрема тоді, коли повернення стає менш вигідним або більш ризикованим порівняно із залишенням у країні-прихистку. Тому Б. Сян стверджує, що міграцію більш доцільно аналізувати крізь призму інфраструктури, а не лише через державну політику, ринок праці чи соціальні мережі мігрантів, оскільки саме інфраструктура дає змогу простежити складну взаємодію між матеріальними умовами, інституційними механізмами і людськими посередниками, що формують траєкторії мобільності. Крім того, інфраструктура міграції не є статичною – вона може трансформуватися під впливом політичних змін, технологічних інновацій чи кризових подій, створюючи нові можливості або бар'єри для повернення.

Хоча чинники-модулятори визначають умови і можливості переміщення, але щоб зрозуміти, як ці впливи перетворюються на конкретні рішення, слід розглянути внутрішні психологічні механізми. Саме за їхньою допомогою особа інтерпретує структурні обмеження і стимули, формуючи наміри, очікування та поведінку щодо повернення. Сукупність політичних, безпекових, економічних та інфраструктурних чинників створює поле можливостей та обмежень, з огляду на які люди обдумують – повертатися чи залишатися. Проте структурне пояснення саме по собі не є вичерпним. Реальні дії щодо повернення виникають завдяки суб'єктивному осмисленню досвіду вимушеного переміщення, надій, страхів та уявлень про майбутнє, що формуються в процесі психологічної адаптації. Індивідуальна і колективна агентність – здатність діяти усвідомлено, навіть за умови переживання травматичного досвіду й невизначеності, – стає ключовою ланкою між структурними умовами і намірами повернення. Як показують психологічні дослідження, ця здатність залежить від суб'єктивного відчуття спроможності і контролю над власним життям, а також від доступу до ресурсів – інформаційних, емоційних, соціальних. Водночас на агентність впливають соціальні конструкції, як-от стать, вік, етнічність, які визначають не лише об'єктивні можливості, а й внутрішні бар'єри і настановлення щодо повернення. Крім того, репатріаційне рішення формується у взаємодії з іншими

акторами – представниками місцевої влади, соціальними службами, міжнародними організаціями, громадами в Україні і країні перебування. Їхнє ставлення, політика й комунікація можуть як підтримати, так і підірвати почуття довіри, безпеки та впевненості в майбутньому, необхідні для формування намірів повернутися.

Крім цього, важливо не лише ідентифікувати чинники, а й визначити, як саме впливає той чи той чинник на індивідуальні наміри й рішення. На нашу думку, особливості впливу буд-якого чинника і його психологічне заломлення можуть бути описані за допомогою таких параметрів, як-от локальність, масштаб, тривалість, селективність і керованість.

Локальність означає, що будь-який чинник може впливати на суб'єктивне сприйняття безпеки, стабільності та життєвих перспектив на конкретному географічному рівні (наприклад, місце походження, місце перебування чи простір між ними). Зокрема, до чинників, пов'язаних з місцем походження, відносять демографічний тиск, зміни в екологічному середовищі, руйнування інфраструктури або обмежений доступ до житла і соціальних послуг після деокупації. Вони формуватимуть *психологічне уявлення про придатність місця для повернення*, впливатимуть на мотивацію до дії і можуть підвищувати тривожність та невпевненість щодо майбутнього. Чинники в країні захисту – обмеження щодо права на проживання, скорочення соціальної допомоги, правова невизначеність або брак перспектив інтеграції – здатні викликати переоцінку життєвих планів, стимулювати психологічне напруження та активізувати прагнення до повернення. Натомість сприятливе середовище в країні перебування може знижувати бажання повернутися, особливо серед тих, хто сформував нові соціальні зв'язки або здобув стабільний статус, тим самим впливаючи на відчуття психологічного комфорту і безпеки. Окрему категорію становлять чинники, що стосуються самого процесу переміщення: географічна близькість (у цьому разі до України), наявність безпечних маршрутів, транспортна інфраструктура та фінансова доступність повернення. Вони визначають *психологічну реалістичність* наміру, тобто перехід від абстрактного бажання до конкретного плану дій, а також рівень упевненості в здатності реалізувати повернення. Також може йтися про транснаціональні і транслокальні чинники, які визначають *психологічну динаміку ухвалення рішень «через межі держав»* і складні мережі економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. Наприклад, транснаціональні ринки праці, де українські працівники після повернення знову рекрутуватимуться для тимчасової зайнятості за кордоном, створюватимуть ситуацію циклічної мобільності, де реемігрaція стане лише однією з фаз постійного переміщення, впливаючи на відчуття стабільності, планування майбутнього та психологічну готовність до повернення.

Масштаб є визначальним виміром для розуміння того, як різні типи чинників впливають на психологічне сприйняття, мотивацію та рішення щодо повернення. У цьому контексті доцільно розрізняти просторовий і соціальний масштаб дії чинників. *Просторовий масштаб* охоплює діапазон впливу чинника – від локального (відбудова конкретного населеного пункту, відкриття

школи чи лікарні), через національний (зміни в політиці щодо внутрішньо переміщених осіб, ухвалення законів про компенсації або амністії), до глобального (глобальна економічна криза, міжнародна допомога, безпекові рішення на рівні міжнародних організацій). Такі чинники формують суб'єктивне відчуття безпеки, передбачуваності та життєвих перспектив. Наприклад, відновлення базової інфраструктури на рівні міста чи села може суттєво вплинути на психологічну готовність конкретного біженця (або групи) до повернення, тоді як міжнародні домовленості змінюють очікування та впевненість у стабільності на більш широкому рівні. *Соціальний масштаб* відображає рівень соціального устрою, на якому чинник діє. На індивідуальному рівні рішення можуть визначатися особистими переживаннями, травматичним досвідом або змінами в ціннісних пріоритетах, впливаючи на мотивацію та емоційну оцінку повернення. На рівні родини – через наявність ресурсів, обов'язки перед близькими або потребу у возз'єднанні. На рівні спільноти – через колективні наративи повернення, соціальний тиск або прагнення відновити соціальні зв'язки. На рівні суспільства загалом – через державні політики репатріації і публічний дискурс, що формує почуття належності, патріотизму та психологічної безпеки. Ці два аспекти масштабу часто переплітаються: наприклад, відкриття місцевої школи (локальний просторовий рівень) може суттєво впливати на психологічну оцінку безпеки і рішення родини з дітьми (сімейний соціальний рівень), тоді як економічне зростання країни в цілому (національний рівень) впливає на очікування, упевненість і психологічну готовність цілої спільноти біженців до повернення.

Селективність пояснює, наскільки суцільно або вибірково той самий чинник охоплює різні соціальні групи. Відомо, що той самий стимул може мати різну психологічну значущість, мотиваційний потенціал і вплив на емоційний стан для різних осіб залежно від їхніх соціальних позицій, досвіду біженства та суб'єктивного сприйняття ризиків. Чинники, що визначають повернення, не впливають однаково на всіх біженців, а переважно на певні категорії – залежно від гендеру, віку, соціального класу, етнічної чи мовної належності, а також психологічного стану і наявного ресурсу суб'єктності. Наприклад, відновлення університету в місті походження може стати сильним мотивувальним чинником для молоді, яка прагне продовжити навчання або реалізувати себе професійно. Водночас старші особи або особи без дітей можуть не сприймати цю зміну як релевантну для власного життя, що зменшує її психологічну вагу для цієї групи. Так само безпекові гарантії або пільгові програми від держави можуть по-різному формувати відчуття захищеності та впевненість у можливості повернення. Або ж сім'ї з дітьми відчуватимуть вищу заклопотаність через нестабільність у сфері освіти та охорони здоров'я, тоді як несімейна молодь більше орієнтуватиметься на економічні перспективи або можливість професійної реалізації. Соціокультурний контекст і рівень довіри до влади також модулюють сприйняття таких програм: однакові заходи можуть сприйматися як реальна підтримка одними групами і як формальна процедура, що не гарантує безпеки, – іншими. Отже, селективність підкреслює, що

психологічні реакції на зовнішні стимули є нерівномірними і визначаються інтеракцією соціальних, економічних та індивідуальних детермінант, що формують когнітивні оцінки, емоційні реакції та поведінкові наміри щодо повернення.

Тривалість дії певного чинника, що належить до системи формування репатріаційних намірів, також істотно позначається на особливостях психологічних реакцій, мотивації та когнітивній оцінці можливостей повернення. Прикладом *короткочасного* чинника може слугувати контрнаступ Збройних Сил України навесні-влітку 2022 р., зокрема звільнення Київської, Чернігівської та Сумської областей після відступу російських військ. Раптова зміна безпекового середовища створила відчуття тимчасової стабілізації і дала психологічний імпульс до емоційно мотивованого повернення. Для багатьох це рішення було зумовлене бажанням бути поруч з родичами або доглядати за майном і приймалося без довгострокового планування. Хоча подія мала обмежену часову протяжність, її психологічний ефект – формування надії, відчуття контролю та безпеки – може зберігатися значно довше. Довготривалі чинники можуть поступово підточувати психологічну готовність до повернення. Хронічна політична нестабільність, повільне економічне занепадання, повсякденна корупція і системна дискримінація діють як повільна ерозія, знижуючи очікування позитивного майбутнього, послаблюючи емоційний зв'язок з країною походження та підвищуючи відчуття фрустрації. Так, біженці з Боснії і Герцеговини, які роками спостерігали політичну стагнацію, нерівний доступ до роботи та дискримінацію з боку нових національних еліт, поступово втрачали мотивацію повертатися, натомість перенаправляючи ресурси та увагу на інтеграцію в новому середовищі – здобуття освіти, зміну громадянства, укорінення в локальних спільнотах. Можемо говорити й про протилежний напрям дії довготривалого чинника, тобто поступове посилення готовності до повернення, що формує стійкі мотиваційні та емоційні настановлення. Наприклад, для українських біженців позитивною довготривалою тенденцією стала послідовна відбудова житлової та соціальної інфраструктури у звільнених областях, стабільне відновлення роботи шкіл, лікарень та адміністративних служб протягом кількох років після деокупації. Ці зміни формують у біженців стійке відчуття, що повернення є безпечним і життєздатним вибором, а це знижує тривожність, зміцнює мотивацію планувати повернення і підтримує емоційний зв'язок із країною походження.

Тут треба зробити ще одну ремарку. Після тривалих інвестицій у нове життя сам акт повернення в країну походження перестає асоціюватися з відновленням колишнього середовища та звичних ролей, а стає пов'язаний з потенційною втратою щойно досягнутого прогресу. Для багатьох біженців, які тривалий час перебувають у країнах захисту, повернення викликає відчуття ризику, втрати соціального капіталу та особистісного розвитку. Це особливо характерно для тих, хто інтегрувався в нове суспільство – здобув освіту, налагодив професійну діяльність, забезпечив безпечне середовище для дітей або створив нові соціальні зв'язки. У такому контексті біженці починають

сприймати повернення як загрозу дестабілізації та руйнування життєвої рівноваги, а сам акт втрачає символіку «віднайденого дому», перетворюючись на екзистенційну дилему: обирати між лояльністю до місця походження і збереженням нової ідентичності, досягнень і безпеки.

І хоча короткочасні і довготривалі чинники мають різну часову дію, і ті й ті істотно позначаються на складній карті емоцій, оцінок та очікувань, що визначають ставлення до повернення. Ідеться про те, що тривалість впливу чинника опосередковує емоційне осмислення досвіду та формування уявлень про майбутнє: довготривалі чинники створюють стабільне психологічне тло, на якому біженці адаптуються до нового середовища і планують життєві стратегії, тоді як короткочасні чинники здебільшого пов'язані з кризовими подіями і підсилюють обережність щодо потенційних ризиків.

Керованість характеризує ступінь постійності – змінюваності, інерційності – пластичності: одні діють «на поверхні» і швидко реагують на поточні події, інші ж глибоко вкорінені в соціальних практиках і менш схильні до швидкої трансформації. Наприклад, чинник може мати глибоке культурне підґрунтя, коли тривале перебування за межами батьківщини сприймається як частина очікуваної життєвої траєкторії. В Україні це проявляється в поширеній нормі, що «час за кордоном» – не лише вимушена тимчасова втеча, а й можливість набуття досвіду, заробітку та особистісного розвитку. Така інтерпретація зовнішнього досвіду знижує психологічний тиск повернення як єдиного морального або патріотичного імперативу, формуючи більш усвідомлене і відтерміноване ставлення до репатріації. Натомість чинники у сферах безпеки або працевлаштування є менш стабільними і більш чутливими до змін політичного чи регуляторного середовища. Зміни візового режиму, програми тимчасового захисту, доступ до житла чи освіти безпосередньо впливають на психологічну готовність до повернення або його відтермінування. Як показав приклад масових повернень після звільнення Київщини у квітні 2022 р., навіть короткочасна зміна безпекового контексту може стати психологічним імпульсом до повернення, створюючи відчуття контролю і безпеки. Проте якщо глибинні чинники, як-от втрата довіри до державних інституцій чи сумніви щодо довгострокових перспектив, залишаються незмінними, такі повернення часто виявляються тимчасовими і супроводжуються повторною еміграцією. Інакше кажучи, керованість чинників визначає не лише оперативну можливість повернення, а й психологічну готовність, відчуття контролю, ризику та стабільності, формуючи як короткострокові, так і довгострокові мотиви для дій біженців.

Відтак варто звернути увагу на те, як різні чинники сплітаються в специфічні конфігурації, що формують складний «психологічний ландшафт» репатріаційних процесів. Окремі чинники можуть виступати в ролі стимулів або бар'єрів повернення, проте вони рідко функціонують ізольовано. Їхня дія виходить за межі простого «запуску» переміщення: вони опосередковують внутрішнє проживання досвіду повернення, модулюють когнітивне оцінювання доцільності цього кроку та визначають емоційну прийнятність рішення для конкретної особистості. У цьому сенсі конфігураційне поєднання чинників

створює динамічне поле, у якому формується індивідуальна траєкторія повернення, інтегруючи минулий досвід, теперішні обставини та уявлення про майбутнє. Наприклад, уявлення про повернення як патріотичний обов'язок може поєднуватися із соціальним тиском, правовою невизначеністю та економічними бар'єрами, зокрема труднощами працевлаштування. Саме така конфігурація чинників, а не окремий елемент визначає внутрішній когнітивно-емоційний конфлікт або амбівалентність щодо репатріації. Власне, конфігурація чинників передбачає виникнення нової якості впливу – неоднозначної і важче прогнозованої за результатами, ніж дія окремого чинника. Конфігурації, отже, стають своєрідним «психологічним полотном», на якому розгортаються динаміка намірів повернення, взаємодія особистісної агентності зі структурними обмеженнями та проявляється різноманіття стратегій поведінки біженців.

Розгляньмо деякі з можливих конфігурацій, що визначають динаміку намірів повернення або його відтермінування.

Уявімо ситуацію, коли країна походження перебуває в умовах воєнної та економічної нестабільності, тоді як країна захисту демонструє стабільність і розширює можливості на ринку праці (економічні наближені чинники). До цього додаються мовна близькість або знання мови, культурна сумісність і наявність української діаспори як мережі соціальної підтримки (культурні і соціальні чинники), а також розвинена інфраструктура допомоги – доступ до житла, соціальних послуг та навчання для дітей (інституційно-посередницькі чинники). У комплексі такі чинники створюють цілісну психологічну конфігурацію, що формує умови когнітивного та емоційного оцінювання ризиків і переваг повернення. Наприклад, особа може відчувати моральну або емоційну мотивацію до повернення, проте усвідомлення потенційної втрати стабільності, підтримки та перспектив у разі репатріації породжує амбівалентність, яка стимулює відтермінування ухвалення рішення. Інша конфігурація поєднує емоційну прив'язаність до батьківщини із соціально-моральними чинниками, такими, наприклад, як обов'язок перед літніми батьками, котрі залишилися в Україні під час війни. Ця мотивація може конфліктувати з інституційно-сімейними та інфраструктурними чинниками – наприклад, труднощами адаптації дітей до української освітньої системи після навчання за кордоном і неможливістю стабільного доступу до медичних послуг для вразливих членів сім'ї. У цій конфігурації особа переживає глибоку внутрішню дилему: з одного боку, сильне емоційне бажання повернутися і підтримати родину; з іншого – страх втратити досягнуту стабільність для дітей, адаптованих до нового середовища. Особливо чутливим до таких конфліктів є досвід матерів, які під час війни беруть на себе повну відповідальність за добробут родини.

Підсумовуючи, зазначимо, що багатовимірність чинників формує нелінійну систему взаємодій, у якій окремі впливи не просто сумуються, а взаємно обумовлюють один одного, створюючи динамічні, часово- і контекст-залежні патерни поведінки. Відповідно, ця система характеризується високою чутливістю до змін зовнішніх умов і внутрішніх станів особи, що робить

передбачення результатів дій біженців складним і багатоаспектним завданням. Нелінійність, зокрема, знаходить вияв у тому, що однакові чинники можуть мати різний ефект за різних обставин або для різних категорій населення, що свідчить про необхідність урахування індивідуальних і групових конфігурацій для розуміння процесів переміщення та репатріації. Навіть особи з (умовно) схожою біографією, тривалістю перебування за кордоном або досвідом вимушеного переміщення можуть демонструвати суттєво різні моделі поведінки – від рішучого повернення до амбівалентності або тривалої повторної мобільності, що підкреслює значення психологічного та соціального контексту у формуванні репатріаційних стратегій.

4.3. Прагнення, спроможність та соціальні уявлення як вектори формування міграційних рішень

Дослідження міграції традиційно спиралося на пояснювальні моделі, які зводили мотивацію переміщень до впливу об'єктивних соціально-економічних чинників. Найбільш відомою серед них є концепція «push-pull», що ґрунтується на припущенні: погіршення умов життя в країні походження стимулює виїзд, тоді як кращі перспективи в іншому місці приваблюють мігрантів. Однак останні десятиліття засвідчили обмеженість такого лінійного бачення. Крім того, ця модель погано «працює» для пояснення вимушеного переміщення, насамперед у ситуації біженства війни. Вивчення емпіричних випадків показало, що навіть у ситуаціях припинення збройного конфлікту й поліпшення добробуту в країні походження потоки поверненців не зростають. Це порушує питання про те, як саме прагнення, очікування та соціальні уявлення формують репатріаційні рішення.

У пошуках відповіді доречно, на наш погляд, звернутися до теоретичного розрізнення, запропонованого Г. Гаасом, який увів поділ між прагненням і спроможністю до міграції та показав, що саме динаміка цих двох вимірів є ключем до розуміння сучасних мобільностей. Його дослідження в південному Марокко (1993–2000) показало: навіть за умови зростання добробуту міграційні потоки не зменшувалися, що суперечило неокласичним моделям «push-pull». Поясненням стало більш швидке зростання життєвих прагнень, підживлених освітою, медіа та прикладами «успішних» мігрантів. У результаті сформувалася «культура міграції», де міжнародний виїзд ототожнювався з успіхом і «хорошим життям», а аграрний спосіб втрачав престиж. Отже, поліпшення умов може не знижувати, а, навпаки, стимулювати міграцію, що ставить під сумнів універсальність «push-pull»-підходу (Haas de, 2021). Звісно, висновки Г. Гааса стосуються «добровільних трудових мігрантів», проте цінність цих висновків виходить за межі конкретного контексту.

Найважливішим наслідком його досліджень є те, що під сумнів поставлено пояснювальну силу класичної моделі «push-pull», що виходить з передумови про прямолінійний і однозначний зв'язок між соціально-економічними умовами та міграційними потоками, тобто міграційні (зокрема

репатріаційні) рішення не можна зводити лише до «тиску» середовища чи «привабливості» інших локацій. Ці рішення формуються в гетерогенній взаємодії матеріальних можливостей і зростанні особистісних прагнень, які значною мірою живляться соціальними репрезентаціями успіху, суспільними стандартами «гідного життя» і символічною цінністю повернення.

Це, на нашу думку, може бути аргументом проти деяких політизованих тверджень, які трактують політику ЄС щодо українських біженців виключно крізь призму матеріального стимулу, тобто «перекуповування» життєвим комфортом. Насправді досвід біженців і внутрішні мотиви їхніх рішень є значно складнішими: тут поєднуються чинники безпеки, соціальної підтримки, психологічного благополуччя, можливості збереження власної ідентичності й перспектив для професійного та особистісного розвитку. Матеріальні умови, звісно, впливають на репатріаційні рішення, але не визначають остаточне прагнення залишитися чи повернутися. Тлбто зведення політики ЄС до «перекуповування» ігнорує складну мережу психологічних, соціальних та політичних чинників, що формують вибори українців, і може призводити до спрощених або маніпулятивних оцінок їхніх дій.

Це підводить до більш теоретичного осмислення репатріації, яке виходить за межі спрощених пояснень на основі матеріальних стимулів. У цьому контексті доречно звернутися до концепції, запропонованої Й. Карлінгом і Г. Гаасом, які розглядають репатріацію як результат взаємодії прагнень і спроможностей, а не лише як реакцію на зовнішні обставини (Carling, 2002; Haas de, 2010; 2012; 2018).

Прагнення до повернення – це не лише прагматичне рішення про зміну місця проживання. Це – інтегральне утворення, яке об'єднує індивідуальні уявлення про образ життя, цінності, ідентичність, почуття належності, а також уявлення про майбутнє – своє, родини і країни загалом. Воно формується у взаємодії минулого досвіду (життя в Україні до війни), теперішнього становища в країні захисту та уявлень про те, яким може бути життя після повернення. Зазначимо, що ці прагнення можуть мати не лише емоційну, а й моральну, соціальну та політичну природу. Наприклад, повернення біженці можуть сприймати як акт відповідальності за відбудову країни, як прагнення дати дітям «власне» коріння, або як засіб відновити відчуття контролю над власним життям, яке було порушене війною. Водночас прагнення до повернення можуть бути вмотивовані не лише тим, що втрачено, а й тим, що ще не реалізовано – професійно, соціально чи екзистенційно. Важливо завжди брати до уваги те, що репатріаційні прагнення – це завжди динамічне, контекстуально змінне утворення, яке є формою спрямованості на майбутнє, що ґрунтується на індивідуальному досвіді, колективній пам'яті, уявленнях про дім і відчутті контролю над власним життям тощо. Але й ці «складники» також не є стабільними – вони змінюються в процесі проживання біженства, конструювання інших (нових) ідентичностей та переосмислення минулого, що робить будь-які спроби оцінити кількість біженців, які повернуться (або залишаться), доволі вразливим висновком.

Прагнення рухливо варіюють під впливом змін, що можуть відбуватися в трьох основних вимірах: (1) у країні походження, (2) у країні захисту, (3) у внутрішньому світі самого біженця. Хоча це твердження видається інтуїтивно очевидним, воно є аналітично продуктивним, оскільки такий тривимірний склад дає змогу розглядати прагнення не як фіксоване настановлення, а як динамічну категорію, чутливу до контекстуальних зрушень. Наприклад, поліпшення безпекової ситуації в Україні, відновлення інфраструктури або поява політичної надії можуть актуалізувати прагнення повернутися. Водночас нестабільність, повільна реконструкція або брак гарантій соціальної підтримки можуть стримувати цей імпульс. У країні захисту інтеграційні чинники – мова, робота, відчуття прийняття – можуть знижувати потребу повернення, тоді як дискримінація або емоційна ізоляція, навпаки, підживлюють ностальгійне уявлення про батьківщину. Нарешті, суб'єктивна трансформація – поява дітей, зміна цінностей, емоційне вигоряння або травматизація – часто переозначують саму ідею дому.

Інакше кажучи, *прагнення до повернення* слід розглядати як психосоціальну конструкцію, що формується на перетині об'єктивних обставин і суб'єктивних уявлень й утримує не лише оцінку реальних можливостей та ризиків у країні походження, а й уявлення про ідеалізоване «повернення додому», символічне відновлення соціальної ролі, ідентичності та мережевих зв'язків. Їхня генеза зумовлюється поєднанням когнітивних, емоційних та соціальних чинників (досвід життя в діаспорі, інформаційне середовище, наративи родини і спільноти, соціальні порівняння та стандарти успіху тощо). Психологічно їх можна розглядати як процес постійного балансування між реалістичними оцінками ідеалізованих уявлень, де бажання повернення діє як орієнтир, який організовує поведінкові наміри і соціальні взаємодії, навіть якщо фактичні можливості обмежені.

Натомість *спроможність до повернення* можна визначити як реальну можливість його здійснити – беручи до уваги економічні ресурси, житлові умови, доступ до освіти і медицини, адміністративні процедури, соціальну підтримку, а також психоемоційну готовність повернутися до країни, те точився (точиться) збройний конфлікт.

Аналізуючи перехрестя «прагнення/спроможність», можна виокремити кілька конфігурацій. Наприклад, можливі ситуації, коли прагнення високі, але спроможність – низька: наприклад, людина хоче повернутись, але не має житла або стабільного джерела доходу в Україні. І навпаки, спроможність може бути високою, але бракує прагнення – коли війна зруйнувала зв'язок із домом, коли тривалий досвід інтеграції за кордоном призвів до переоцінки уявлень про «дім» і майбутнє, коли посилилися песимістичні настрої щодо політичного або безпекового майбутнього країни походження. У такому разі повернення, хоча й технічно можливе, втрачає сенс на рівні особистих мотивацій та очікувань. Можна також виокремити проміжні конфігурації – наприклад, якщо прагнення і спроможність однаково низькі, що призводить до апатії або стану «зависання» між двома реальностями. Нарешті, трапляються рідкісні, але важливі випадки, коли і прагнення, і спроможність однаково високі – тоді повернення

здійснюється, як правило, швидше й упевненіше. Така типологізація дає змогу виокремити ті групи (верстви) біженців, які навіть за наявності формальних умов для повернення не здійснюють цього кроку, тоді як інші – попри перешкоди й війну, яка все ще триває, – повертаються «додому».

Розрізнення прагнень і спроможності, що дає змогу пояснити індивідуальні і групові відмінності в репатріаційних рішеннях, відкриває можливості для осмислення неповного повернення або відкладеного повернення як варіантів, які не є відмовою від репатріації, а станом, де мотивації і можливості можуть змінюватися під впливом будь-яких чинників. На нашу думку, таке розрізнення долає редукціонізм класичних міграційних теорій, наближаючись до більш реалістичного, контекстуалізованого розуміння репатріації як вибору, що формується на перетині суб'єктивних очікувань та об'єктивних можливостей.

Спробуймо відтак підбити підсумки з огляду на викладене вище. Отже, прагнення до повернення залежать не лише від об'єктивних обставин, а й від більш широких життєвих очікувань людини – уявлень про те, яким має бути «гідне життя» і яких цілей вона хоче досягти в майбутньому. У цьому сенсі прагнення до повернення не обмежуються ностальгією чи відчуттям обов'язку, а передбачають складне оцінювання того, чи дає країна походження шанси на самореалізацію, безпеку, соціальну належність і стабільність. Інакше кажучи, прагнення до повернення є похідною від внутрішньої «уявної карти» можливого майбутнього, яка поєднує реальні обставини життя, соціальні обмеження та індивідуальні очікування щодо свого розвитку. Ця карта формується під впливом уявлень про країну походження, досвіду перебування за кордоном, інформаційного та медійного середовища, а також соціальних наративів родини і спільноти. Тобто прагнення до повернення аж ніяк не є автоматичною реакцією на зовнішні обставини, а активною психосоціальною конструкцією, де уявлення про «бажане майбутнє» інтегрує матеріальні можливості, соціальні ідентичності та ціннісні орієнтири.

Спроможність повернутися охоплює, відповідно, як матеріальні і соціальні ресурси, так і політико-правовий контекст. Концептуально її можна розглядати як поєднання двох форм свободи – позитивної і негативної. Позитивна свобода – це «свобода діяти», тобто наявність конкретних можливостей для повернення: житла, економічних ресурсів, мереж підтримки, інформації, інституційної підтримки. Негативна свобода – це «свобода від»: від загроз переслідування, від насильства, дискримінації, бюрократичних чи юридичних перешкод. Обидва виміри доповнюють один одного: наявність першого без другого може виявитися недостатньою для того, щоб повернення стало реальною опцією.

У конструкції «прагнення – спроможності» жоден компонент не є однорідним. Тому, намагаючись вибудувати основу для прогнозів щодо повернення біженців, важливо чітко розрізняти типи прагнень. Мабуть, найбільш очевидним є розрізення між інструментальними та інтринзичними типами прагнень. (Звісно, у реальному житті ці два типи прагнень взаємодіють, їхня аналітична відмінність є продуктивною для дослідження мотиваційних

структур репатріаційного рішення). *Інструментальні прагнення* мають утилітарну природу: повернення розглядається як засіб досягнення зовнішньої мети – безпеки, житлової стабільності, економічного добробуту, возз'єднання з родиною або участі в процесах відновлення країни. У цьому контексті повернення є раціонально вмотивованим кроком, який відповідає очікуваному поліпшенню життєвих обставин. Особливо часто такі прагнення формуються у біженців, що перебувають у правовій або соціальній невизначеності в країні захисту. *Інтринзичні прагнення*, навпаки, пов'язані з внутрішньою цінністю самого повернення як досвіду, незалежно від його практичної користі. Наприклад, це може бути емоційне бажання «повернути собі себе», відновити тяглість ідентичності, зцілити розрив між минулим і теперішнім. Крім того, у дослідженнях мотиваційних структур репатріаційного рішення важливим є усвідомлення самої можливості повернення як джерела суб'єктивного добробуту. Так само, як право голосу або свобода віросповідання сприяють відчуттю контролю й автономії навіть у разі неактивного користування ними, саме знання про наявність свободи мобільності (включно з поверненням) може позитивно впливати на психологічний стан.

Відповідно, обмеження такої свободи – через адміністративні бар'єри, небезпеку або соціальний тиск – може викликати фрустрацію, почуття в'язня, пригнічення або екзистенційну невизначеність. Згідно з термінологією Й. Карлінга (Carling, 2002), ідеться про вимушену іммобільність – стан, коли прагнення до повернення є, але його реалізація заблокована. У психологічному сенсі така невідповідність між бажаним і можливим стає джерелом стресу, втрати контролю та розриву у відчутті цілісності життєвого шляху.

Однак нескладні життєві спостереження дають підстави, щоб стверджувати й протилежне: обмеження свободи мобільності може не стримувати, а, навпаки, посилювати прагнення до міграції. Із психологічного погляду, заборона чи ускладнення доступу до певного ресурсу – у цьому контексті до права на переміщення – здатні активувати ефект реактивності: посилене бажання зробити саме те, що заборонено. Цей механізм добре описано в теорії психологічної реакції, згідно з якою обмеження вибору сприймається як загроза автономії (Brehm, 1966). Беручи до уваги особливості тієї ситуації, у якій можуть опинитися біженці, можемо говорити про два варіанти прояву цього патерну. По-перше, обмеження в'їзду до бажаних країн (наприклад, через жорсткі візові режими або зміни в політиці прийняття біженців) можуть спонукати особу прискорити від'їзд, діючи згідно з логікою «вікна можливостей», яке ось-ось зачиниться. По-друге, самі ці обмеження можуть впливати на рішення вже переміщених осіб не повертатися, навіть якщо в країні походження настали відносно безпечні умови. У такому разі страх перед майбутніми бар'єрами (зокрема, що «повернення додому» стане квитком в один бік, без змоги повторно виїхати) породжує стратегію уникання ризику, тобто вибір на користь того, щоб залишитися в країні захисту, незважаючи на труднощі, інтеграційні виклики чи навіть ностальгію. Останнє, як нам здається, є більш ніж очікуваною реакцією в українському кейсі. Очевидно, саме тому останнім часом в українському політичному дискурсі порушувалося питання

про «подвійне громадянство», а 18 червня 2025 р. Верховна Рада ухвалила законопроєкт про множинне (подвійне) громадянство (Верховна Рада ухвалила законопроєкт..., 2025).

На нашу думку, важливим є те, що для більшості біженців свобода мобільності не просто засіб досягнення практичних цілей, зокрема стратегії «подвійного дому», але також можливість переміщення, яка означає відчуття контролю, автономії та добробуту. Свобода повернутися або не повертатися, вирішувати коли, як і на яких умовах – стає частиною внутрішньої психологічної реальності біженця, що безпосередньо впливає на його суб'єктивне благополуччя. Звернімо увагу на те, що у функціоналістській міграційній літературі такі інтринзичні виміри мобільності часто залишаються на периферії аналізу –або ігноруються зовсім, або класифікуються як «нестандартні» чи маргінальні форми мобільності, на кшталт «міграції стилю життя» (Benson, & O'Reilly, 2009).

Зазначимо принагідно, що таке зведення мобільності виключно до інструментальної логіки – як засобу досягнення зовнішніх цілей, наприклад поліпшення матеріального становища або забезпечення безпеки, – призводить до суттєвого звуження аналітичної перспективи ігноруванням більш глибоких, психологічно значущих вимірів переміщення. Особливо це помітно в ситуаціях вимушеного переміщення, де воно є не добровільним вибором, а реакцією на кризові обставини. У таких контекстах мобільність стає не просто раціональним кроком для задоволення базових потреб, а складним процесом внутрішньої трансформації, що перебачає переосмислення ідентичності, втрату, надію та пошук нових сенсів. Ігнорування цієї мотиваційної багатогранності веде до обмеженого розуміння динаміки репатріаційного рішення. Якщо розглядати мобільність лише крізь призму інструментальних вигод, то внутрішні переживання – наприклад, розрив ідентичності, тривога від невизначеності чи пошук нового сенсу життя, – залишаються поза увагою, що ускладнює ефективне формування політик підтримки та адаптації. Більше того, ігнорування інтринзичних мотивів мобільності призводить до того, що соціальні і психологічні програми сприяння поверненню не здатні повністю підтримати біженців у процесі відновлення їхнього внутрішнього балансу та життєвої орієнтації, що знижує їхню здатність до ефективної адаптації.

Спроби ідентифікації механізмів та закономірностей мотиваційних процесів репатріації вимагають, на нашу думку, *агентного розуміння мобільності* – тобто бачення її як здатності людини самостійно ухвалювати рішення щодо свого просторового розташування, що охоплює як бажання і спроможність повернутися, так і свободу залишатися. Повернення, у цьому розумінні, не можна тлумачити лише як реакцію на зміни в політичному чи матеріальному середовищі – це також вияв особистої свободи, що має як інструментальну, так і внутрішньо-притаманну (інтринзичну) цінність. У цьому світлі повернення біженця має сенс лише тоді, коли воно є результатом свідомого вибору, а не тиску, вразливості чи браку альтернативи, тому що інакше воно ризикує стати повторною формою насильства, примусовим поверненням під зовнішнім чи внутрішнім примусом.

Коли повернення здійснюється без реального вибору – наприклад, під впливом погіршення умов у країні захисту, зміни законодавства щодо тимчасового захисту, – воно втрачає сенс «акту суб'єктності» і перетворюється на вимушену реакцію. У такому разі повернення не є завершенням досвіду біженства, а його продовженням в іншій формі. Очевидно, вимушене повернення призведе до високого рівня дистресу репатріації, нових форм дезорієнтації, депресії чи соціальної ізоляції в країні походження, яка сприймається вже не як «дім», а як простір нової вразливості. Такий досвід може не лише перешкоджати реінтеграції, а й поглиблювати почуття розчарування, втрати та емоційного відчуження. Батьківщина, до якої людина повертається, уже не є простором безпеки чи прийняття, а натомість стає амбівалентною, а іноді й ворожою територією, що не відповідає збереженим у пам'яті уявленням про «дім».

У разі репатріації без добровільності з особливою виразністю проявлятиметься психологічний розрив між очікуванням і реальністю. Особи, що були змушені повернутися під тиском адміністративного примусу, вичерпання ресурсів чи втрати легального статусу, можуть стикатися з глибоким відчуттям втрати майбутнього. Оскільки в країні, яку вони залишили внаслідок війни, змінилися як соціальні контексти, так і самі люди, повернення втрачає емоційний ефект «повернення додому» і замість цього супроводжується досвідом екзистенційної непевності. Якщо такий стан посилиться браком підтримки (з боку держави, спільноти чи родинних мереж, які можуть не сприймати репатріанта як «свого»), високим стає ризик подвійної втрати – спочатку внаслідок біженства, а згодом – унаслідок невдалого повернення.

Отже, для розуміння цієї агентності слід змістити теоретичні координати: вивести на передній план ідею переміщення як свободи, коли мобільність особи визначається не через сам факт переміщення, а через можливість його здійснити. Таке зміщення координат має два наслідки. Перший: добровільна іммобільність постає як свідоме рішення «залишатися», не пов'язане зі страхом, браком ресурсів чи юридичними бар'єрами. Другий: ситуації, коли люди не повертаються лише тому, що бояться не змогти виїхати знову, провокують появу «недобровільної осілості» (Haas de, 2010). Виокремлення цих феноменів як частин спектру агентності увиразнює доцільність відсторонення від бінарної моделі «мобільний-немобільний».

Тепер звернімося до тієї обставини, що реалізація агентної мобільності – тобто здатності діяти, ухвалювати усвідомлені рішення про переміщення або залишення – вимагає наявності ресурсів у кількох ключових сферах. Насамперед це соціальні ресурси (мережі підтримки, стосунки з іншими людьми), культурні ресурси (знання, мова, розуміння норм й очікувань) та економічні ресурси (фінанси, житло, транспорт). У ситуаціях крайньої бідності, системної стигматизації або післявоєнного спустошення особам часто бракує навіть базових засобів, необхідних для реалізації вибору – як щодо повернення, так і щодо залишення.

Згадані чинники створюють ситуацію, коли індивідуальні прагнення та спроможності набувають реального змісту і в межах якої дістають конкретне втілення виміри позитивної і негативної свободи. Ці виміри уможливлюють критичний погляд на поняття «добровільного повернення», виводячи його за межі виключно юридичних або адміністративних критеріїв. Негативна свобода означає брак зовнішніх обмежень, тобто ситуацію, коли людині не заборонено повернутися. Що ж до українських біженців, то це може стосуватися припинення воєнних дій у певному регіоні, доступу до правового статусу, що дає змогу вільно залишати країну-прихисток або знову в'їжджати до неї. Зовнішні перепони, як-от насильство, депортаційний тиск або адміністративні бар'єри, є прямим запереченням цього виду свободи. Забезпечення негативної свободи, власне, створює можливості для повернення, але ще не гарантує його здійснення. Позитивна свобода натомість стосується здатності особи реалізовувати власні цілі, контролювати життєву траєкторію. У процесах повернення вона передбачає доступ до необхідних ресурсів (житла, доходу, медичної допомоги), наявність соціальної підтримки, а також психоемоційну спроможність робити вибір. Якщо людина не має впевненості в тому, що зможе вижити або реінтегруватися після повернення, то навіть якщо не буде заборон (негативна свобода), її позитивна свобода є обмеженою. А це означає, що повернення як вільний вибір можливе лише в тому разі, коли є обидва компоненти свободи – і свобода від обмежень, і свобода до дії. (Наприклад, українська біженка, яка втратила житло, але має доступ до програми відновлення, правову підтримку, а також внутрішню мотивацію й соціальні зв'язки вдома, має більше шансів здійснити добровільне повернення, ніж та, яка не має доступу до ресурсів або підтримки, навіть якщо немає зовнішніх перешкод).

Ці два поняття – негативна і позитивна свобода – виконують важливу посередницьку функцію між макрорівневими структурами (державна політика, інфраструктура, системи безпеки, правові режими) і мікрорівневими проявами агентної мобільності (прагнення, мотивації, рішення, емоційне реагування тощо). Вони вводять у єдиний простір взаємодії умови, що створюють чи обмежують можливість дії, і переживання цих умов конкретною особою, яка ухвалює репатріаційне рішення. Негативна свобода відображає структури зовнішнього примусу (військовий контроль над територією, міграційні обмеження, правовий статус біженця, доступ до документів) і задає межі можливого, у яких людина взагалі може розглядати повернення як варіант свого життя. Позитивна свобода свідчить про внутрішню здатність до дії: рівень обізнаності, ресурси, соціальну підтримку, довіру до інституцій – те, що перетворює можливість на реальний вибір. Ці свободи, окрім того що є постійно взаємодоповнюваними, дають змогу зрозуміти, як саме структурні чинники «перекладаються» в психологічні й поведінкові реакції. Наприклад, людина може формально мати право повернутися (негативної свободи немає), але через брак роботи, житла, страх перед ізоляцією – не відчувати спроможності зробити цей крок (обмеження позитивної свободи). І навпаки: людина може бути вмотивованою, мати ресурси, але її стримує правова або

фізична неможливість залишити країну захисту. З цього погляду брак зовнішніх обмежень (негативна свобода) – тобто формальна можливість повернутися без примусу, заборон чи небезпеки – хоч і є необхідною, але не є достатньою умовою для реалізації агентної мобільності. Людина може бути «вільною» юридично чи територіально, але водночас – повністю неспроможною діяти в обраний спосіб. Для того щоб свобода стала реальним вибором, потрібна також позитивна свобода, тобто наявність внутрішніх і зовнішніх ресурсів, які дають змогу здійснити намір. Це фінансова спроможність, доступ до житла, підтримка з боку близьких або держави, достатній рівень безпеки, фізичне і психологічне здоров'я. Саме поєднання цих чинників створює передумови для того, щоб міграційне рішення – включно з поверненням – було не лише допустимим, а й реалізованим.

Що ж до українських біженців, то це означає, що навіть після усунення воєнної загрози і/або закінчення тимчасового захисту без соціальних, економічних і психологічних умов, що формують позитивну свободу, повернення для деяких із них залишатиметься недосяжною або травматичною перспективою. Наприклад, людина, яка втратила житло, має маленьких дітей і не матиме доступу до адекватної державної підтримки в Україні, не сприйматиме повернення як реальний для себе варіант, навіть якщо з формального погляду вона «вільна» це зробити.

А це має два важливі наслідки. По-перше, навіть за наявності прагнення до повернення – наприклад, щоб уникнути відчуження, небезпеки чи дискримінації в країні захисту – потрібна позитивна свобода у вигляді матеріальних ресурсів (грошей, житла), знань (про бюрократичні процедури, умови реінтеграції), фізичних можливостей (здоров'я, мобільність), щоб здійснити цю «втечу від уразливості». По-друге, саме найбільш вразливі категорії – літні люди без соціального забезпечення, особи з інвалідністю, удови з малолітніми дітьми, особи з тяжкими психосоціальними травмами – найчастіше позбавлені як можливості залишитися в адекватних для життя умовах, так і повернутися в Україну без ризиків різкого погіршення умов життя. Фактично тут виникає структурно зумовлене обмеження свободи, що вимагає адресної уваги з боку політики повернення та соціального захисту.

Важливим емпіричним підтвердженням тези про нерівний доступ до свободи мобільності є приклад громадянської війни в Лівії 2011 р. Тоді сотні тисяч трудових мігрантів з країн Африки на південь від Сахари опинилися в умовах пастки: вони були фізично заблоковані в зоні конфлікту, зазнавали систематичного насильства, арештів і навіть убивств. На відміну від громадян розвинених країн, які евакуювалися за підтримки своїх держав, більшість із цих мігрантів не мали можливості виїхати – через брак документів, грошей або контактів, а отже – через брак позитивної свободи діяти (Haas de, & Sigona, 2012). Цей випадок ілюструє критичну різницю між формальною свободою пересування і реальною спроможністю нею скористатися, а також свідчить про глибоку соціальну і глобальну нерівність у доступі до мобільності як фундаментальної свободи. У разі повернення біженців – зокрема українських – цей приклад нагадує, що не всі мають однакові можливості повернутися, навіть

якщо немає фізичних чи правових перешкод. Саме тому тлумачення повернення як вільного вибору має містити не лише опцію юридичного доступу до мобільності, а й опцію ресурсів, інфраструктури підтримки та суб'єктивного відчуття здатності діяти (Carling, 2002; 2014; Schewel, 2019).

Увага до прагнень і спроможностей дає змогу розглядати повернення біженців не як простий результат зовнішніх обставин чи індивідуального вибору, а як складну взаємодію особистісних характеристик, внутрішніх мотивів і макрорівневих структурних умов. Наслідком цієї взаємодії стає своєрідна *архітектоніка репатріації*, у якій кожен елемент – від прагнень до «гідного життя» до наявності ресурсів і соціально-правових бар'єрів – формує простір можливостей та обмежень. Ця архітектоніка не статична: вона змінюється залежно від часових перспектив, соціально-економічного статусу, доступу до капіталів та афективних переживань біженця, що дає змогу по-новому оцінити, як індивідуальні прагнення реалізуються або трансформуються в умовах конкретних структурних контекстів.

Але реакцією особи на цю архітектоніку є не лише раціональне, зважене, логічне рішення. Наприклад, інтенсивні психоемоційні переживання, пов'язані з травматичним досвідом війни, насильства чи втрати житла, а також хронічне відчуття небезпеки і зневіра в здатності державних інституцій гарантувати безпеку й справедливість, накладаються на процес формування прагнень до повернення. Ці чинники не лише ускладнюють раціональну оцінку варіантів, а й глибоко впливають на афективне сприйняття самого образу повернення. У таких умовах прагнення до повернення часто набувають форми *психологічного відкладання* – стратегічного перенесення у віддалене майбутнє, де реальність змінюється до прийнятної. Це прагнення не є чітко артикульованим наміром, а постає як захисний механізм, що дає змогу зберігати уявлення про контроль, надію чи моральну цілісність. В інших ситуаціях ці прагнення залишаються у внутрішньоконфліктному стані: з одного боку, є емоційне тяжіння до повернення як символу відновлення цілісності та ідентичності; з іншого – сильне відчуття загрози чи зради, що блокує навіть уявну можливість такого кроку.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНА МЕДІАЦІЯ РЕПАТРІАЦІЇ: ІДЕНТИЧНІСТЬ, СТОСУНКИ ТА ВІДНОСИНИ

У нашому аналізі, спрямованому на вивчення психологічних особливостей репатріації, пропонуємо ввести термін «медіація» для позначення тих особливостей процесу, через який соціальні, міжособистісні і транснаціональні зв'язки в посередницький спосіб впливають на рішення індивідів щодо повернення до країни походження. Соціальна медіація охоплює кілька рівнів: ідентичнісний, коли мережі підтримують відновлення або збереження почуття належності до країни походження; соціальний, коли через родинні, дружні чи громадські зв'язки забезпечується доступ до ресурсів, інформації та практичної підтримки; та інституційний, коли контакти з державними і громадськими структурами формують умови та можливості повернення. Отже, медіація репатріації описує не просто наявність соціальних мереж, а процес, через який ці мережі модулюють емоційні, соціальні та ідентифікаційні аспекти повернення, пояснюючи, чому одні біженці можуть успішно інтегруватися після повернення, тоді як інші залишаються в стані «між просторами», балансуючи між країною перебування і країною походження.

Медіація допомагає концептуалізувати механізм, через який різноманітні соціальні умови опосередковують вплив на індивідуальне рішення, не втручаючись безпосередньо у вибір. Звернення до цього поняття важливе з огляду на кілька причин. По-перше, воно дає змогу зрозуміти, що соціальні мережі та ресурси соціального капіталу не диктують репатріаційне рішення, а формують інформаційне та емоційне тло, яке робить повернення більш або менш прийнятним для індивіда. По-друге, концепт медіації дає змогу інтегрувати індивідуальний і соціальний рівні аналізу: психологічна готовність, очікування, страхи або надії особи взаємодіють із наявними соціальними ресурсами, створюючи когнітивно-емоційний контекст для ухвалення рішення.

Отже, медіація – це своєрідний «пояс» між особистісними характеристиками і зовнішніми умовами, що опосередковує процес оцінювання ризиків і переваг.

5.1. Взаємодія соціальних мереж біженців і репатріаційних рішень у сучасних умовах мобільності

У сучасних дослідженнях міграції дедалі більше уваги приділяють соціальним мережам як ключовому чиннику підтримання, адаптації та ухвалення рішень у процесі мобільності. Соціальні зв'язки формують ресурси, які можуть полегшувати або ускладнювати перебіг міграційних процесів,

визначати економічні та психологічні можливості особи, а також впливати на стратегічні рішення щодо переміщення. Це й привертає увагу до мереж біженців, оскільки мобільність останніх часто є вимушеною і супроводжується високим рівнем невизначеності й ризику, що накладає специфічний відбиток на структуру і функціонування таких мереж.

Соціальні мережі відображають багаторівневу і багатовимірну структуру контактів: вони поєднують індивідуальні, родинні, професійні та колективні групи, що функціонально взаємодіють, надаючи емоційні, інформаційні та матеріальні ресурси. Варіативність груп у цих мережах підвищує гнучкість і стійкість особи, дає змогу адаптуватися до різних соціальних контекстів і підтримує процеси інтеграції або підготовки до репатріації. У підсумку – такі мережі сприяють мобільності, знижуючи ризики й витрати, а також підвищуючи потенційні вигоди для біженців (Massey et al., 1993). На практиці це проявляється в багатьох формах підтримки, зокрема забезпеченні їжею і тимчасовим житлом, допомозі в пошуку постійного житла і роботи, орієнтації в новому середовищі, а також слугуванні джерелом соціальних зв'язків і моральної підтримки.

Очевидно, слід говорити про те, що соціальні мережі біженців є специфічним різновидом мереж, оскільки функціонують у контексті вимушеної мобільності та підвищеної невизначеності, що відрізняє їх від мереж добровільних мігрантів. Д. Массі з колегами визначають такі мережі як «сукупність міжособистісних зв'язків, які об'єднують мігрантів, колишніх мігрантів і немігрантів у країнах походження і призначення через родинні, дружні зв'язки та спільне походження з однієї громади» (Massey et al., 1993, p. 448).

Застосовуючи це визначення до біженців як особливої категорії мігрантів, можна констатувати, що їхні соціальні мережі вирізняються високою варіативністю груп, які їх складають. Серед них родинні зв'язки залишаються ключовими, забезпечуючи емоційну підтримку та відчуття стабільності в умовах високої невизначеності. Дружні і соціальні контакти поза родиною сприяють обміну інформацією, ресурсами та практичними порадами щодо життя в країні перебування або підготовки до потенційного повернення. До мережі також належать немігранти – особи, які не залишали країну, що додає рівень соціальної та культурної інтеграції, забезпечуючи орієнтири щодо локальних норм, правил і практик. Крім того, важливу роль відіграють біженці, які прибули раніше, формуючи канали передавання досвіду і рольові моделі для новоприбулих. Коли говорити про Україну, то це особи, що виїхали із зони Донецької та Луганської областей, де вперше розгорнулася воєнна агресія, або в перші місяці широкомасштабного вторгнення. Вони – навіть якщо це віртуальні контакти в мережі Фейсбук (або її аналогах) – відіграють важливу роль у соціальних мережах новоприбулих біженців, виступаючи в ролі значущих агентів підтримки та адаптації, оскільки виконують інформаційну функцію, передаючи знання про соціальні, економічні та адміністративні умови країни перебування, зокрема щодо пошуку житла, оформлення документів чи

працевлаштування, а також забезпечують моделювання поведінки, демонструючи «протестовані» способи подолання труднощів.

Емпіричні дослідження показують, що мігранти часто підтримують свої мережі в країні походження, надсилаючи грошові перекази і поширюючи інформацію, що полегшує подальшу міграцію для інших членів громади. Цей механізм створює так званий ефект ланцюгової міграції, який класично визначається як форма переміщення, коли потенційні мігранти дізнаються про можливості, отримують транспорт, а також початкове житло й роботу завдяки первинним соціальним зв'язкам з попередніми мігрантами.

У разі репатріації можна очікувати на дію подібного до класичної ланцюгової міграції механізму, але у зворотному напрямку. Тобто ті, хто вже повернувся в країну походження, стають «першопрохідцями», надаючи новим репатріантам інформаційну, матеріальну та емоційну підтримку. Через ці зв'язки потенційні репатріанти дізнаються про умови життя, доступ до житла, робочі можливості, шкільне середовище для дітей та інші аспекти повсякденного існування. Мережа «попередніх репатріантів» знижує невизначеність і ризики для новоприбулих, стимулює їхні репатріаційні рішення і прискорює процес адаптації. Цей ефект можна визначити як «ланцюгову репатріацію», де соціальні зв'язки формуватимуть послідовність і стабільність репатріаційних потоків, – так само, як ланцюгова міграція забезпечує переміщення мігрантів у напрямку країни призначення. Як бачимо, соціальні зв'язки і мережі «попередніх» репатріантів можуть бути дієвим механізмом формування репатріаційних потоків, знижуючи невизначеність і сприяючи адаптації поверненців.

У цьому контексті дослідження повернення біженців в Україну в умовах війни та після її завершення неможливе без урахування структури міжособистісних мереж, соціального капіталу та функціонування контактів, які опосередковують інформаційні, емоційні та практичні аспекти репатріаційного рішення. Адже в осіб, що перебувають за кордоном, репатріаційне рішення значною мірою опосередковується системою міжособистісних зв'язків, які забезпечують інформаційну, емоційну та практичну підтримку. Соціальний капітал постає в цьому контексті не лише як ресурс довіри і взаємної допомоги, а і як чинник, що визначає доступ до інформації про безпеку, економічні можливості та умови життя в Україні. Наявність міцних соціальних мереж у країні походження може створювати додаткову мотивацію для повернення, оскільки вони знижують відчуття ризику та невизначеності. Навпаки, брак таких зв'язків або їх ослаблення під час вимушеної міграції підвищує ймовірність тривалої інтеграції в спільнотах, що надають прихисток. Соціальний капітал, включно з горизонтальними мережами підтримки (родинні, дружні і громадські контакти на батьківщині) і вертикальними зв'язками з інституціями (волонтерські організації, органи місцевого самоврядування та державні програми), формує відчуття соціальної включеності та впливає на уявлення потенційних репатріантів про доцільність і здійсненність повернення.

Аналіз такого мережевого, «стосункового», виміру дасть нам змогу зрозуміти, чому одні біженці ухвалюють рішення про повернення навіть за умови небезпеки, тоді як інші залишаються за кордоном, спираючись на новоутворені мережі в країнах перебування. У цьому контексті важливо визначити, як різні форми та рівні соціального капіталу впливають на мотивацію до репатріації, а також як війна трансформує структуру цих зв'язків і змінює їхній психологічний зміст.

З огляду на це подальше наше обговорення зосередиться на способах, завдяки яким підтримання соціальних зв'язків через національні кордони забезпечує індивідуальну емоційну підтримку та конституалізує складні соціальні структури (транснаціональні соціальні поля), що формують визначальний контекст для ухвалення рішень про репатріацію та впливають на динаміку репатріаційних потоків. Ці поля охоплюють множинні і водночас активні зв'язки особи з різними контекстами – політичними, культурними, економічними та міжособистісними, які функціонують у країні тимчасового перебування і водночас у країні походження чи планованого повернення. На відміну від класичної теорії соціальних мереж, яка зосереджується переважно на структурі й функціонуванні міжособистісних зв'язків у межах певного соціального середовища, включення транснаціоналізму в логіку інтерпретації створює аналітичну перспективу, що розглядає ці зв'язки як частину ширших спільнот із власними нормами, уявленнями про належність і системами очікувань. Такі спільноти можуть бути джерелом як психологічної підтримки, так і напруженості (Levitt, & Glick Schiller, 2004).

Наприклад, очікування з боку тих членів родини, що залишилися в Україні, щодо моральної поведінки, фінансової підтримки чи навіть повернення можуть формувати додаткове емоційне навантаження на біженця, спричиняючи внутрішні конфлікти, породжуючи почуття провини, а також підсилюючи вагання у власних рішеннях щодо майбутнього. Такі психологічні механізми можуть значно ускладнювати процес ухвалення репатріаційного рішення, оскільки будуть позначатися на здатності особи мобілізувати свої ресурси для адаптації в умовах повернення. З огляду на такі емоційні навантаження стає очевидним, що психологічна структура транснаціональних зв'язків формується в стані постійного «міжпросторового балансування». Відчуття належності до країни перебування і водночас до спільноти походження визначає специфіку транснаціональної ідентичності і впливає на процес адаптації та повернення.

У психологічному вимірі це означає, що ідентичність особи, яка підтримує транснаціональні зв'язки, формується в умовах постійного «міжпросторового балансування» – між «тут» і «там», між відчуттям належності до теперішнього життя і лояльністю до минулого або спільноти походження. Це створює своєрідну транснаціональну психологічну належність (*transnational belongingness*), що може як сприяти адаптації, так і бути джерелом дезадаптації – зокрема в процесі повернення і реінтеграції (Nikielska-Sekuła, 2023; Tunçer, 2023; Klok, Tilburg van, Suanet, Fokkema, & Huisman, 2017; Pérez Murcia, 2023). На нашу думку, саме тому транснаціоналізм постає не лише як соціологічна чи політична категорія, а і як важливий психологічний

аспкет аналізу досвіду біженців. Він дає змогу розглядати, як саме постійна взаємодія з різними соціальними мережами впливає на формування ідентичності, відчуття належності та способи адаптації.

Щоб краще зрозуміти сутність механізмів транснаціональних регуляторів репатріаційного рішення, доцільно звернутися до розрізнення «способів буття» (ways of being) і «способів належності» (ways of belonging), які є важливими пояснювальними інструментами в концепції соціальних полів. Способи буття стосуються соціальних відносин і практик, у яких беруть участь особи, тоді як способи належності – це практики, які демонструють ідентичність, що сигналізує зв'язок з певною групою. А тому, якщо особа залучена в транскордонні соціальні стосунки і практики на щоденній основі, може йтися про транснаціональний спосіб буття: зокрема, якщо особа свідомо визнає та акцентує транснаціональні елементи своєї ідентичності, вона демонструє транснаціональний спосіб належності. Звісно, ці два типи досвіду не завжди збігаються. (Levitt, & Glick-Schiller, 2004).

А тому можемо зробити деякі припущення щодо впливу цієї «збіжності/незбіжності» на репатріаційне рішення. По-перше, внутрішні конфлікти і психологічне напруження, що виникають через невідповідність між щоденними практиками й усвідомленим відчуттям належності, можуть уповільнювати ухвалення рішення, викликати вагання або відтерміновувати повернення. По-друге, суперечливі очікування різних соціальних спільнот – родини, громади походження чи діаспори – можуть створювати додаткове емоційне навантаження та амбівалентні почуття щодо власного вибору. Це, відповідно, може призводити до вибору «компромісних» стратегій, як-от часткові повернення, циркулярна міграція або затримка рішення до стабілізації соціальної ситуації. По-третє, наявність транснаціональної ідентичності може одночасно надавати ресурси для ухвалення рішення – наприклад, через підтримку з боку мереж контактів за кордоном або доступ до інформації та матеріальної допомоги. Інакше кажучи, балансування між способами буття і способами належності створює складне психологічне і соціальне тло, яке безпосередньо формує мотивацію, часові рамки і стратегічні репатріаційні рішення. (Проте це тло навряд чи прогнозоване, оскільки воно залежить від динаміки транскордонних соціальних мереж, змін у політичній та економічній ситуації, а також від індивідуальних особливостей адаптації та сприйняття біженцем власної ідентичності. Відтак процес ухвалення репатріаційного рішення залишається гнучким і контекстуально зумовленим, поєднуючи особисті, соціальні і транснаціональні чинники).

Цю майже непрогнозованість посилює той факт, що в психологічному вимірі транснаціональні соціальні поля (простори) являють собою складні й багаторівневі системи соціальних зв'язків, які формуються і підтримуються між особами, розділеними державними кордонами. Таке розділення поглиблює емоційне навантаження, оскільки фізична відстань і державні кордони перешкоджають підтриманню регулярних контактів, обмежують доступ до інформації та матеріальних ресурсів, потрібних для безпечного та усвідомленого планування. Це істотною мірою ускладнює процес ухвалення

рішення щодо часу і способу репатріації, роблячи його не лише стратегічно, а й «тактично» проблемним, адже особа прагне водночас задовольнити «подвійний тягар» потреб, залишаючись у межах обмежень, накладених державними кордонами. Обмеження пересування і переривання комунікацій в умовах війни посилюють складність підтримання соціальних зв'язків, знижують доступ до ресурсів та інформації і можуть змінювати структуру й функціонування соціальних мереж.

Особливе значення має те, що багато біженців перебувають під режимом тимчасового захисту, який накладає конкретні правила перетину кордону, обмеження щодо тривалості перебування та доступу до державних і соціальних послуг у країні-прихистку. Останнє додатково ускладнює ситуацію, фрагментуючи соціальні поля та позначаючись на нестійкості їхніх меж. Але, незважаючи на фрагментованість і динамізм, фундаментальними залишаються механізми їхнього функціонування – взаємність, емоційний обмін, міжособистісна підтримка та переживання солідарності, що формують інформаційні, матеріальні і культурні потоки обміну між «тут» і «там» (Faist, 2008). Утім, напрям дії цих механізмів, їхня результуюча може бути надзвичайно варіативною, оскільки залежить від конкретного соціального контексту, структури мережі, змісту транснаціональних зв'язків та індивідуальних психологічних особливостей біженця. Взаємність та емоційний обмін можуть сприяти зміцненню соціальної підтримки, стабілізації емоційного стану та ухваленню рішень щодо репатріації, водночас вони можуть породжувати внутрішні конфлікти, почуття провини або тривожність, якщо очікування різних спільнот суперечать одне одному. Тобто одна й та сама соціальна практика може бути джерелом як ресурсів і підтримки, так і психологічної напруженості, що безпосередньо впливає на можливість і час повернення. Або відмову від повернення.

Перші дослідження транснаціоналізму розглядали репатріацію як процес, що суперечить інтеграції, зосереджуючи увагу на конкуренції між належністю до країни походження і адаптацією до країни, що надала притулок. Однак сучасні дослідження дедалі частіше підкреслюють, що ці процеси не є взаємовиключними – навпаки, вони можуть співіснувати і взаємно підсилювати одне одного: скажімо, такі транснаціональні практики підтримання соціальних, культурних і політичних зв'язків з країною походження формують ідентичність особи, сприяють розвитку її соціальних компетентностей і «форматують» інші психосоціальні процеси (Vertovec, 2001). Наприклад, емоційне та соціальне залучення до транскордонних мереж через підтримку родинних зв'язків, участь у релігійних або культурних подіях можуть давати відчуття психологічної стабільності та ідентичності, що, відповідно, сприяє більш успішній інтеграції, хоч це і звучить, на перший погляд, парадоксально. Однак С. Опен, досліджуючи взаємодію між інтеграцією в країні перебування (серед афганської еліти в Європі) і підтримкою транснаціональних зв'язків, пояснює це тим, що повернення до країни походження – навіть тимчасові візити – зумовлює взаємодію з процесами соціальної та професійної інтеграції в країні перебування, підтримуючи або ускладнюючи їх, тому ці процеси не лише

можуть співіснувати, а й взаємно збагачувати одне одного (Oeppen, 2013). У психосоціальному контексті це відкриває нові перспективи для дослідження «постміграційного транснаціоналізму», тобто підтримання активних транскордонних зв'язків після повернення до країни походження.

Постає важливе питання про роль такої транскордонної залученості, а саме: вона сприяє процесам емоційної, соціальної та ідентифікаційної реінтеграції чи, навпаки, ускладнює їх, утримуючи людину в стані «між просторами»?

Але спочатку спробуймо розмежувати соціальні мережі і соціальні поля. Соціальні мережі зазвичай розглядають як структурні сукупності міжособистісних зв'язків. Вони фокусуються на кількості і якості контактів, на ролях і позиціях окремих індивідів у межах цих зв'язків, а також на патернах взаємодії між учасниками. Соціальні мережі відображають конкретні відносини «хто з ким пов'язаний», визначають інформаційні та ресурсні потоки між членами групи і дають змогу оцінити такі мережеві структури, як-от центральність, щільність чи кластеризація. Соціальні поля є натомість значно ширшою концепцією й охоплюють не лише мережеві зв'язки, а й соціальні, культурні, політичні та економічні контексти, у яких ці зв'язки функціонують. Соціальне поле визначають як простір взаємодій, правил, норм та очікувань, що формують поведінку й ідентичність його учасників. Тобто поле вміщує в себе мережеву структуру, але додає виміри соціальної значущості, ієрархії, ресурсів та символічної влади, які впливають на те, як мережеві зв'язки використовують, інтерпретують і трансформують. Якщо стисло: соціальна мережа – це «структура відносин», а соціальне поле – «контекст і значення цих відносин», що охоплюють правила гри, норми, ресурси та культурні очікування.

Повернімося до ролі соціальних мереж у досвіді біженця. На нашу думку, включення соціальних мереж у розгляд дає змогу поєднати аналіз індивідуального і структурного рівнів – особистісного досвіду і соціального середовища. З одного боку, це дає змогу охопити такі індивідуальні психологічні процеси, як-от почуття ідентичності, досвід втрати або підтримки, емоційні реакції на розрив або збереження соціальних зв'язків. З іншого боку, мережевий підхід враховує значно ширший соціальний та інституційний контекст – наявність або брак структурної підтримки, політику держави щодо репатріації, а також транснаціональні практики, які підтримують зв'язок з країною проживання або еміграції. Така увага дає змогу побачити, як соціальні мережі не лише структурно формують досвід особи, а й впливають на її емоційне благополуччя, рівень психологічної стійкості та здатність до адаптації після повернення. Також це відкриває можливості для аналізу того, як соціальні взаємини – підтримка від родини, спільнот, друзів або інституцій – сприяють або, навпаки, ускладнюють процес реінтеграції.

Такі аспекти, як-от доступ до соціальних ресурсів, наявність підтримки, почуття залученості і належності, тісно пов'язані з концептом соціального капіталу. Він, відповідно, не лише визначає соціальну адаптацію, а й впливає на психоемоційне благополуччя особи, що повертається додому. Теорія соціальних мереж у цьому разі є інструментом розуміння того, як структури

зв’язків – що зберігаються, відновлюються або ж втрачаються в процесі міграції та подальшої репатріації – визначають суб’єктивне відчуття стабільності, довіри й безпеки. З огляду на це можна розглядати психологічний вимір реінтеграції також як процес, що розгортається в полі складних взаємин, ресурсного (не)доступу та соціального відчуження або підтримки.

На нашу думку, ключове значення соціальних мереж полягає в тому, що вони забезпечують не лише структурний, а й психологічно значущий доступ до ресурсів, який постає як критичний для відновлення життєздатності, суб’єктивного відчуття контролю над життям, соціальної залученості та емоційної стабільності. У ситуації кризи ідентичності мережевий простір уможливлює її подолання через пошук інших сторін і, передусім, у царині культурної ідентичності (Дзьобань, & Жданенко, 2020).

Ресурси, які біженці отримують через соціальні мережі, можуть бути матеріальними (житло, працевлаштування, фінансова підтримка), інформаційними (знання про бюрократичні процедури, можливості в громаді), або емоційними (психологічна підтримка, почуття прийняття, взаємодовіра). Очевидно, можна виокремити ще й інші. Однак згадані найчастіше фігурують у дослідженнях. Усталеним є висновок, що наявність або дефіцит таких ресурсів безпосередньо впливає на рівень стресу, здатність долати труднощі (coping), формування почуття належності, а також на ризик виникнення психоемоційних розладів у людей, які пережили досвід переміщення. Соціальні мережі в певному сенсі відіграють роль буфера, що пом’якшує наслідки травматичного досвіду, втрати «дому» в найширшому розумінні слова, ідентичності або статусу, створюючи водночас умови для формування нових наративів себе і свого майбутнього.

Очевидно, має також ітися про те, що мережі слугують вербалізації та рефлексії власного досвіду: особа може обговорювати свої переживання, втрати і виклики, дістаючи підтримку й емоційне підтвердження від близьких. Цей процес сприяє формуванню послідовного наративу особистої історії, інтегруючи травматичні події в більш широке розуміння себе. Вони дають змогу зберігати зв’язок з минулим і водночас експериментувати з новими ідентичностями, створюючи багатовимірний наратив себе, який охоплює минуле, теперішнє і потенційне майбутнє. Отже, мережі не просто сприяють «адаптації» чи «реінтеграції» в технічному сенсі, а є глибоко вкоріненим психологічним механізмом відновлення стабільності власної особистості.

Теорія соціальних ресурсів Н. Лін дає змогу глибше осягнути психологічну динаміку соціальних мереж, особливо в контексті повернення та реінтеграції. Вона базується на трьох ключових принципах, що пояснюють, як люди оцінюють, здобувають і зберігають ресурси, необхідні для соціального функціонування та психологічного благополуччя (Lin, 1982; 1999). Перший з них передбачає, що ресурси не мають фіксованої вартості – їхня цінність є соціально сконструйованою і змінною. Вона визначається не лише співвідношенням попиту і пропозиції, а й контекстом: наприклад, після повернення з еміграції ті самі навички, які були високо цінувані в країні перебування, можуть втратити свою релевантність у середовищі, де немає

відповідного соціального запиту. Тобто суб'єктивна значущість ресурсу – освіти, професійного досвіду, мовних знань або контактів – може змінюватися з часом і залежно від соціальної ситуації, впливаючи на відчуття власної корисності, визнання та самооцінку. Другий принцип полягає в тому, що особи зазвичай діють з наміром зберегти або здобути ресурси, які вони вважають цінними. Ті, хто має доступ до значущих ресурсів, зазвичай прагнуть утримати свій статус, а ті, хто має обмежений доступ, шукають шляхи до його підвищення. У психологічному вимірі це може проявлятися як мотивація до навчання, побудови нових зв'язків, активного залучення до соціальних мереж, або ж – у разі структурних бар'єрів – як фрустрація, втрата мотивації, а іноді й залучення до маргінальних чи девіантних практик. Третій принцип наголошує, що збереження вже наявних ресурсів зазвичай має пріоритет над здобуттям нових. Цей принцип особливо релевантний у дослідженнях психології повернення, де особи можуть прагнути зберегти «залишки» ідентичності, соціального статусу чи самооцінки, навіть якщо втрачають матеріальну або соціальну підтримку. Часто повернення до колишнього середовища пов'язане з боротьбою за збереження власної цілісності в умовах соціального знецінення чи непередбачуваності. (У цьому контексті важливо брати до уваги емоційні інвестиції, які люди роблять у збереження певного соціального становища або зв'язків, навіть якщо вони вже не є інструментально корисними.) Ці три принципи показують, що цінність ресурсів є контекстуальною і змінною, формує мотивацію зберігати або здобувати важливі для себе ресурси і визначає пріоритет захисту вже наявних. Разом вони дають змогу зрозуміти, як соціальні та психологічні ресурси взаємодіють у процесі конструювання наративу себе після повернення додому.

Також Н. Лін (Lin, 2001) розрізняє два типи переваг, які особа може отримати завдяки доступу до соціальних зв'язків: інструментальні і експресивні. Це розрізнення особливо важливе для аналізу психосоціальних аспектів адаптації, реінтеграції і суб'єктивного благополуччя в контексті міграції та повернення. Інструментальні переваги пов'язані з цілеспрямованими діями, мета яких – здобуття нових ресурсів, якими індивід на момент взаємодії ще не володіє. До таких вигод належать економічні (доступ до працевлаштування, житла, матеріальної підтримки), політичні (участь у процесах ухвалення рішень, захист прав) та соціальні ресурси, зокрема репутаційний капітал – позитивне або негативне сприйняття особи в соціальному колі, що може впливати на подальші можливості взаємодії та визнання. Натомість експресивні переваги не передбачають розширення ресурсної бази, а натомість спрямовані на підтримання та збереження вже наявних ресурсів, включно з емоційними, психічними і тілесними. До цієї категорії належать фізичне здоров'я, психічне благополуччя (зокрема зниження рівня стресу, тривожності, депресивних симптомів), загальна задоволеність життям і відчуття стабільності. Формування обох типів переваг тісно пов'язане з «гіпотезою подібності», згідно з якою люди, що мають схожі цінності, соціальні характеристики або стиль життя, більш імовірно вступають у взаємодію одне з одним. У психологічному вимірі це означає, що соціальні

зв’язки в межах гомогенних груп можуть бути джерелом емоційної безпеки та довіри, а також – через механізм соціального порівняння – зміцнювати ідентичність і самооцінку. Фактично, як інструментальні, так і експресивні вигоди відіграють ключову роль у підтриманні адаптивного функціонування особи, зокрема в період соціальних змін, пов’язаних із поверненням, переосмисленням ролей і відновленням життєвих орієнтирів.

Набуття соціальних ресурсів завжди здійснюється в межах певної соціальної структури, яка визначає правила, обмеження та можливості доступу до цих ресурсів. У цьому контексті важливо чітко розрізняти два типи ресурсів: ті, що є «інтегрованими» в саму особу (наприклад, індивідуальні навички, освіта, життєвий досвід, психологічна стійкість), і ті, що пов’язані з її позицією в соціальній структурі (наприклад, соціальний статус, професійні зв’язки, політична легітимність або належність до певної групи).

Саме другий тип ресурсів – позиційні – значною мірою визначає доступ до структурної підтримки та відчуття соціальної інтегрованості після повернення. Соціальна структура вміщує в собі владу, ієрархію, авторитет і нормативні обмеження, які не лише організовують взаємодію між індивідами, а й регулюють можливість доступу до ресурсів. Це означає, що навіть наявність особистісних ресурсів (наприклад, високої кваліфікації) не гарантує автоматичного визнання чи доступу до соціальних благ без відповідного залучення в соціальні мережі. Особи, особливо у вразливому становищі (наприклад, біженці, репатріанти), *змушені компенсувати структурну нерівність через активізацію соціальних зв’язків* – як формальних, так і неформальних.

Отже, ефективне використання позиційних ресурсів безпосередньо пов’язане із соціальними зв’язками: саме через мережу контактів особа може дістати доступ до підтримки, інформації та впливу, які забезпечують інтеграцію та адаптацію в новому (відновленому) соціальному середовищі. А соціальний капітал є ключовою категорією для розуміння механізмів, через які соціальні мережі стають каналом ресурсного забезпечення і психологічного відновлення. Крім того, соціальний капітал – це не просто якість стосунків, а сукупність ресурсів, які стають доступними завдяки соціальним зв’язкам. Тобто мережа не лише опосередковує взаємодію, а й слугує каналом надання підтримки, інформування, здійснення впливу, поглиблення довіри – елементів, які мають критичне значення для психологічного відновлення та адаптації особи після повернення.

Таке тлумачення соціального капіталу дещо відрізняється від класичних теорій П. Бурдьє, Д. Коулмана, Р. Патнема, де акцент зроблено на груповому рівні й домінує його розуміння як результату щільності соціальних мереж, які підтримують солідарність, ідентичність і відтворення групи. У таких мережах, побудованих на сильних зв’язках, члени добре знають одне одного, мають спільні цінності, часто взаємодіють, а також між ними циркулює спільна інформація (Wilson, 1998). У психологічному вимірі ці різні типи соціального капіталу – щільні, «закриті» мережі проти відкритих, «розімкнених» – мають різний вплив на процеси ідентичності, відновлення довіри та переживання

соціальної підтримки. Відтак розуміння того, як саме особи взаємодіють із соціальною структурою через свої мережі, є критично важливим для аналізу психологічної реінтеграції та потенційних бар'єрів у цьому процесі.

На відміну від класичних уявлень про переваги щільних соціальних мереж, варто змістити увагу на особливу значущість *слабких зв'язків* як джерел доступу до нових ресурсів, особливо в контексті трансформаційного досвіду, пов'язаного з міграцією або поверненням. За висновками М. Грановеттера (Granovetter, 1973), саме слабкі зв'язки – ті, що не передбачають регулярної інтенсивної взаємодії чи емоційної близькості, – можуть бути найпродуктивнішими каналами отримання нової інформації, зокрема про можливості працевлаштування або доступ до невідомих ресурсів. М. Грановеттер показав, що сильні зв'язки, характерні для близького кола родини або друзів, часто забезпечують емоційну підтримку, але водночас циркулюють у межах надлишково повторюваної інформації.

Цю ідею розвинув Р. Берт (Burt, 2002), запропонувавши концепт «структурних дір» – *сегментів у соціальних мережах, де зв'язків немає*. Особа, яка може «перебрати» або «поєднати» ці структурні діри, формує мережеві мости, через які надходить інноваційна, унікальна інформація, доступ до нових можливостей або альтернативних ресурсів. Із психологічного погляду така позиція в мережі істотно підвищує агентність особи.

Щільні мережі, побудовані на сильних зв'язках, мають переваги в контексті утримання вже наявних ресурсів, оскільки створюють замкнені спільноти з високим рівнем довіри і взаємної підтримки. Це особливо властиво привілейованим або високостатусним групам, де доступ до ресурсів структурно обмежується для «зовнішніх» акторів (Lin, 2001). Для осіб, які повертаються з досвідом вимушеної міграції, така замкненість місцевих мереж може стати бар'єром – відкритість до слабких зв'язків і водночас здатність формувати нові соціальні мости є критичною умовою психологічної адаптації та реінтеграції.

Проте, як бачимо, наведені інтерпретації функціонування соціального капіталу зберігають схожість із тими, які наведено в працях Р. Патнема (Putnam, 2000). Дослідник запропонував розрізняти «капітал зв'язування» (bonding social capital) і «капітал мостів» (bridging social capital), що має особливе значення для аналізу психосоціальних процесів у постміграційному і репатріаційному досвіді. Нагадаємо, що ці дві форми соціального капіталу відображають різні типи соціальних зв'язків, їхню функціональність і психологічні наслідки для індивіда. Bonding-капітал базується на сильних зв'язках усередині гомогенних груп (наприклад, родинні мережі, земляцтва або релігійні громади); ці зв'язки спрямовані на внутрішню солідарність, підтримку і відтворення спільної ідентичності. Такі зв'язки сприяють формуванню почуття належності, емоційної безпеки та стабільності – важливих чинників психологічної стійкості. Водночас мережі зв'язування можуть мати обмежувальний ефект: вони схильні до ізоляції, підтримання ексклюзивності, недовіри до «інших» і, відповідно, зниженої гнучкості в нових соціальних контекстах. Bridging-капітал, навпаки, охоплює дещо слабші, але ширші зв'язки, які формуються між представниками різних соціальних, культурних

або економічних груп. Такі «відкриті» мережі розширюють соціальний горизонт індивіда, полегшують доступ до нової інформації, можливостей та ресурсів, а також сприяють міжгруповому порозумінню. У психологічному вимірі це пов'язано з підвищенням рівня довіри, толерантності та відчуття залученості до ширшого суспільства. У контексті повернення біженців можна очікувати, що опора лише на капітал зв'язування може сприяти тимчасовій стабілізації, але водночас посилювати замкненість, відчуження та соціальну знерухомленість, тоді як капітал мостів – хоч і менш емоційно насичений – є ключовим для довготривалої адаптації, професійної мобільності та інтеграції в нову або змінену соціальну структуру. Інакше кажучи, успішна реінтеграція вимагає підтримання динамічної рівноваги між обома типами капіталу: з одного боку – емоційна стабільність і підтримання через капітал зв'язування, з іншого – відкритість до змін і нових соціальних можливостей через капітал мостів.

Подальший розвиток концептуального розрізнення між соціальним капіталом мостів і капіталом зв'язування запропонували П. Наннестед і Г. Свендсен (Nannestad, & Svendsen, 2008) доповнивши його категорією довіри, яка є психологічно значущою в контексті міжособистісної взаємодії та соціальної інтеграції. Отже, капітал мостів базується на загальній довірі, тобто здатності особи довіряти незнайомцям, представникам інших груп або соціальних середовищ. Така форма довіри передбачає відкритість, толерантність, готовність до взаємодії за межами звичного соціального кола, що є критично важливим для адаптації в новому або зміненому соціальному контексті, зокрема після повернення з тривалого перебування за кордоном. Натомість капітал зв'язування спирається на конкретну (локалізовану) довіру, яка виникає в межах тісного міжособистісного кола, – до родини, близьких друзів, членів спільноти. Ця форма довіри зміцнює почуття безпеки, стабільності та соціальної підтримки, що особливо значуще з погляду психологічної стійкості індивіда. Водночас, як наголошують дослідники, капітал зв'язування може мати і негативні наслідки, якщо формується в надмірно закритих або ізольованих групах. У такому разі соціальні зв'язки можуть слугувати інструментом виключення, контролю або навіть насильства – приклади цього можна побачити у функціонуванні мафіозних структур чи радикалізованих організацій на кшталт «Аль-Каїди».

Цікавими з погляду впливу мереж на особистісні рішення є припущення Г. Епштейн, яке стосується розрізнення між «ефектами мережі» і «ефектами наслідування» (herd effects). Ефекти мережі базуються на тому, що особа отримує персоналізовану, високорелевантну інформацію про переміщення завдяки безпосереднім соціальним зв'язкам, тобто від осіб, які зможуть у разі потреби надати підтримку і сприяти адаптації в країні після прибуття. На противагу цьому ефекти наслідування пояснюють ситуації, коли особа ухвалює рішення про переміщення, орієнтуючись на спостереження за поведінкою інших, навіть без прямого особистого контакту або доступу до перевіреної інформації. Інакше кажучи, особа може володіти власною інформацією про міграційні можливості, але при цьому мати обмежене уявлення про інші

варіанти (Epstein, 2008). Останнє може спричинювати ідеацію конформізму і навіть ігнорування власних достовірних джерел інформації, що підвищує ризик негативного (ре)міграційного досвіду – наприклад, через нерозуміння реальних умов на новому місці. Якщо ми говоримо про «ефекти мережі», то тут ситуація інша. Адже поверненець має реальні соціальні зв'язки в країні походження, які можуть стати джерелом конкретної допомоги і підтримки під час адаптації. У психологічній перспективі наявність таких мереж значно знижує невизначеність, формує позитивні очікування і сприяє поліпшенню емоційного стану мігрантів у перехідний період. Очевидно, розмежування цих двох моделей впливу соціальних мереж на ухвалення рішення про переїзд є важливим для розуміння різних психологічних механізмів, що лежать в основі ухвалення репатріаційних рішень.

Підсумуємо. Конфігурація соціальних мереж може бути як чинником обмеження, так і потенціалом розвитку в процесі інтеграції. Надмірно замкнені мережі, що базуються на щільних, але виключних зв'язках, схильні продукувати високий рівень групового конформізму, посилювати дихотомію «всередині/зовні» та відтворювати атмосферу недовіри, яка поглиблює соціальне виключення. У такому контексті концепт негативного соціального капіталу дає змогу пояснити, як сама структура зв'язків може формувати психологічні бар'єри на шляху до інтеграції в ширший соціальний простір. Водночас слабкі зв'язки набувають особливого значення як ресурсні механізми: вони забезпечують доступ до нових можливостей, знижують відчуття ізольованості та відкривають перспективи для особистісного і соціального розвитку. Ця функція є критичною для індивідів, чия соціальна позиція після повернення виявляється зміненою або маргіналізованою, адже саме слабкі зв'язки дають змогу відновити почуття залученості та окреслити нові горизонти інтеграції.

Як було показано, через соціальні мережі особи здатні мобілізувати ресурси та отримувати соціальний капітал, що забезпечує їм різноманітні вигоди. Загалом вважається, що ці вигоди позитивні, а отже, сприяють отриманню економічного, політичного та соціального зиску, а також поліпшенню фізичного і психічного здоров'я, підвищенню рівня щастя і задоволеності життям.

Проте соціальний капітал і членство в мережах можуть зумовлювати й негативні наслідки, що має суттєве значення для розуміння психосоціальних процесів адаптації та інтеграції. А. Портес наголошує, що соціальні зв'язки можуть забезпечувати контроль над девіантною поведінкою та привілейований доступ до ресурсів; однак вони також можуть обмежувати індивідуальну свободу і не допускати аутсайдерів до тих самих ресурсів через упереджені переваги. У психологічному вимірі такі механізми можуть призводити до посилення почуття ізоляції, формування стресогенних чинників і перешкоджати ефективній соціальній адаптації, особливо в ситуаціях, пов'язаних зі зміною соціального статусу чи місця проживання (Portes, 1998).

Негативні сторони функціонування соціального капіталу увиразнюють важливу тезу, яку часто обговорюють, коли йдеться про дослідження

соціальних мереж: сам факт належності до мережі не є достатнім для забезпечення позитивних результатів. Ключове значення має природа і динаміка мережі, а також якість та обсяг ресурсів, які вона здатна надати особі. Із психологічної перспективи це означає, що для підтримання адаптивних процесів і психологічного благополуччя потрібно брати до уваги не лише наявність соціальних зв'язків, а і їхню функціональність, гнучкість та спрямованість на розвиток особистості.

Додатково слід наголосити, що соціальні мережі не є статичними структурами. Вони постійно перебувають у стані змінювання та адаптування, реагуючи на внутрішні і зовнішні чинники, як-от зміна соціального контексту, індивідуальні життєві події чи колективні трансформації (Cassarino, 2004). Ця динамічність мереж створює простір для формування нових ресурсів і перерозподілу соціального капіталу, що має важливе значення для розуміння процесів соціальної реінтеграції, психологічної гнучкості та стійкості в періоди життєвих криз (Чуніхіна, 2019).

Слід зазначити, що вивчення впливу соціальних мереж на (ре)міграційну поведінку набуло популярності лише наприкінці минулого століття, хоча увага до ролі соціальних мереж простежувалася вже в рамках теорії ланцюгової міграції. Популярна ще у 1960–1970-х роках (MacDonald & MacDonald, 1964; Boyd, 1989), ця теорія ставила в поле зору важливість міжособистісних зв'язків як механізму підтримання мігрантів. Сучасні дослідження все більше зміщують увагу на роль соціальних мереж на різних стадіях міграційного циклу.

1. *Ухвалення рішення про повернення.* Соціальні мережі є не лише джерелом інформації про умови життя, економічні можливості, політичну ситуацію в країні походження, а й відіграють ключову роль у формуванні емоційної підтримки і мотивації для повернення. Через контакти з родиною, друзями чи співвітчизниками, які залишилися на батьківщині, потенційні репатріанти отримують психологічне підкріплення, що знижує невизначеність і тривогу, пов'язані з майбутніми змінами. Водночас мережі можуть слугувати інструментом соціального тиску та задіяння очікувань, які стимулюють (або стримують) намір повернутися. Через них циркулюють очікування щодо «правильності» рішень, відповідності родинним нормам, а також зобов'язання перед близькими, що залишилися в країні походження (або залишаться в країні захисту). Інакше кажучи, ці очікування здатні як посилювати готовність до повернення (наприклад, через моральний обов'язок возз'єднатися з родиною або ж забезпечити дітям виховання в знайомому культурному середовищі), так і стримувати її (коли оточення розглядає репатріацію як ризикований крок або як відхід від нових, уже інтегрованих соціальних контекстів за кордоном). Можемо говорити про амбівалентну функцію соціальних мереж на цій стадії циклу біженця.

2. *Визначення напряму і стабільності репатріаційних потоків*. Соціальні зв'язки формують сталі канали повернення, оскільки через них відбувається циркуляція як інформаційних, так і емоційних ресурсів, що знижують невизначеність майбутнього. Родинні і дружні контакти забезпечують практичні орієнтири (наприклад, щодо житла, роботи чи адміністративних

процедур), а також емоційну підтримку, яка допомагає долати тривогу й сумніви. Водночас сталість цих каналів полягає в регулярності комунікації та відтворенні очікувань, що поступово інтегрують можливість повернення в особистісний план майбутнього. Як бачимо, соціальні зв'язки не лише слугують «містком» між теперішнім життям за кордоном і потенційною репатріацією, а й формують «когнітивно-емоційну інфраструктуру», яка підтримуватиме відчуття здійсненності й правильності цього кроку. Наявність надійних контактів у країні походження, включно з підтримкою з боку інституційних структур або спільнот, створює передумови для більш успішної і менш травматичної реінтеграції. Такі контакти також надають символічне відчуття «очікуваності» і належності. Психологічно це суттєво зменшує ризик переживання самотності, фрустрації та екзистенційної невизначеності, оскільки повернення не постає перед репатріантом як абсолютно індивідуальний виклик, адже він відчуває себе залученим у вже наявні мережі підтримки. Отже, соціальні зв'язки та інституційні ресурси функціонують як своєрідний «амортизатор» у процесі переходу, мінімізуючи розрив між очікуваннями і реальністю.

3. *Підтримання транскордонних зв'язків*. Репатріанти часто підтримують активні соціальні зв'язки як у країні походження, так і за кордоном, створюючи в такий спосіб складну мережеву структуру транскордонних відносин. Ці мережі виконують кілька ключових функцій: по-перше, вони слугують важливим ресурсом для підтримання особистісної і колективної ідентичності, що допомагає репатріантам відчувати зв'язок з обома суспільствами, по-друге, вони сприяють обміну знаннями, досвідом та ресурсами, що може впливати на професійну інтеграцію, доступ до інноваційних практик і можливостей економічної участі. Отже, мережі репатріантів не лише відображають особисті контакти, а й формують структуру соціальної підтримки, яка інтегрує індивідуальні і колективні стратегії виживання й розвитку в умовах мобільності і транснаціональних взаємодій. Водночас активні транскордонні соціальні зв'язки можуть породжувати складні психологічні дилеми та виклики для репатріантів. Зокрема, вони можуть призводити до конфліктів лояльності, коли очікування та цінності різних соціальних середовищ вступають у суперечність, змушуючи особу балансувати між вимогами країни походження і нормами та практиками закордонного життя. Крім того, підтримання одночасно локальної і глобальної ідентичностей може формувати феномен «подвійної», або «транскордонної», ідентичності, що супроводжується внутрішньою напруженістю і необхідністю постійного самоперевизначення. Такі психологічні виклики впливають на процес адаптації: вони можуть сповільнювати інтеграцію в суспільство повернення, ускладнювати професійне і соціальне залучення, а водночас стимулювати розвиток когнітивної гнучкості та стратегій подолання культурних і соціальних суперечностей.

4. *Формування моделей залучення в нове соціальне середовище.* Після повернення додому соціальні мережі часто стають ключовим інструментом адаптації та інтеграції репатріантів у місцеву спільноту. Вони виконують багатопланову функцію: по-перше, забезпечують доступ до критично важливих

ресурсів – інформаційних, емоційних, матеріальних, – що полегшує відновлення та коригування життєвих стратегій у нових або змінених умовах; по-друге, сприяють соціальній підтримці через налагодження контактів з родиною, друзями і колегами, що допомагає зменшити відчуття ізоляції та психологічного стресу; по-третє, мережі формують простір для обміну знаннями і локальними практиками, що допомагає репатріантам швидше орієнтуватися в змінених соціальних, інституційних, організаційних, професійних та інших структурах країни. Із психологічної перспективи наявність підтримувальних соціальних мереж відіграє критично важливу роль у зниженні ризиків соціальної ізоляції, депресії та втрати життєвого задоволення. Водночас процес повернення часто вимагає переформатування цих мереж: контакти, сформовані до (або підтримувані під час) тривалого перебування за кордоном, можуть втрачати частину своєї функціональної значущості, що зумовлює потребу активного відновлення та реінтеграції в місцеві спільноти. Відновлення почуття належності стає ключовим чинником психологічного благополуччя, оскільки дає репатріантам змогу не лише відновити соціальні ролі та практики, а й інтегрувати свій досвід транснаціонального життя в локальний контекст. У цьому сенсі мережу можна тлумачити як активний механізм адаптації, що поєднує соціальну підтримку, емоційну стабільність і розвиток стійких стратегій взаємодії в суспільстві після повернення.

Спробуймо підбити підсумки. Соціальні мережі відіграють ключову роль на всіх етапах репатріації, проте інтенсивність їхнього впливу може змінюватися залежно від тривалості та особливостей кожної фази. На стадії ухвалення рішення мережі забезпечують інформаційну та емоційну підтримку, водночас формуючи очікування, які можуть стимулювати або стримувати намір повернутися. Тривалість цієї фази визначає, наскільки глибоко особа залучається до обговорень і консультацій, а отже – наскільки сильно мережі впливають на рішення. Аналогічно, у фазі адаптації після повернення роль мереж посилюється, якщо репатріант стикається з тривалими або складними змінами в соціальному та професійному середовищі, тоді як у більш короткі або передбачувані періоди мережі можуть виконувати більш опосередковану функцію. Отже, змінність тривалості фаз *зумовлює амплітуду впливу соціальних зв'язків*: що довшою або складнішою є фаза, то більше репатріантові потрібна підтримка і ресурси мереж, а в коротких і передбачуваних – роль мереж більш латентна, але все одно відчутна як чинник стабільності та адаптації. Звернення до феномену соціальних мереж дає підстави розглядати репатріантів як осіб, що не розірвали зв'язки з країною походження, а тому успішна репатріація пов'язана з розширенням цих зв'язків, фактично – соціальних мереж, що забезпечують доступ до додаткових ресурсів і посилюють суб'єктивне відчуття психологічної та соціальної стабільності після повернення.

Психологічно значущим є не лише розширення мереж у процесі перебування за кордоном, а й спосіб, у який ці мережі мобілізуються для підтримання рішення про повернення. У цьому контексті ключовим стає поняття *готовності до повернення*, що охоплює не лише мотивацію, а й психологічну і соціальну готовність до повторної адаптації (Cassarino, 2004).

Можна зробити відтак деякі припущення. Високий рівень готовності буде притаманний особам, які не лише накопичили відповідні ресурси, а й підтримували зв'язки з країною походження, зберігаючи ідентифікацію з нею. Для таких осіб процес реінтеграції є не стільки адаптацією, скільки психосоціальною реконструкцією – включно з переглядом очікувань, внутрішньою переоцінкою реалій у країні походження та активним залученням до нових або відновлених спільнот. І, зрозуміло, низький рівень готовності буде характерний для осіб, які не накопичили достатніх ресурсів і підтримували обмежені або мінімальні зв'язки з країною походження, втративши частину ідентифікації з нею. Такі репатріанти сприйматимуть процес повернення здебільшого як кризову ситуацію, що супроводжується високим рівнем невизначеності, психологічним стресом і труднощами в налагодженні соціальних контактів. Відновлення належності до спільноти відбуватиметься поступово і може вимагати значних зусиль для подолання ізоляції та розриву соціальних зв'язків. Пояснюючи феномен готовності до повернення, Ж. Кассаріно (Cassarino, 2004) зазначає, що, хоча наявність ресурсів і рівень підготовленості мають значення для повернення, вирішальну роль у процесі реінтеграції відіграє внутрішня мотивація особи. Індивідуальна налаштованість на повернення, сприйняття власної здатності впоратися з труднощами, а також суб'єктивне розуміння причин і сенсів повернення формують психологічний фундамент для подальшої адаптації в країні походження.

5.2. Навігація ідентичності: адаптаційні механізми, соціальна орієнтація і репатріаційні рішення

У сучасних соціальних дослідженнях усталилася позиція, згідно з якою конструювання ідентичності біженців є «безперервним, складним і багатовимірним процесом – транслокальним або транскордонним» (Faist et al., 2023, p. 26), а також що цей процес формується не лише під впливом поточних соціальних динамік у суспільстві захисту, а й тісно пов'язаний з попередніми ідентичностями, досвідом переміщення і збереженими зв'язками з країною походження. Подвійне бачення батьківщини і дому – як втраченої, але водночас бажаної землі – істотно впливає на плани біженців, їхнє почуття належності та досвід включення/виключення. Так, Д. Хак-Полай з колегами (Hack-Polay, Mahmoud, Kordowicz, Madziva, & Kivunja, 2021), які досліджували процеси конструювання, переосмислення та репрезентації біженцями ідентичності, звертають увагу на стратегії активації або, навпаки, приховування власної етнічної, релігійної і навіть «біженської» ідентичності залежно від соціального, політичного чи емоційного контексту.

Спробуймо з'ясувати, як саме уявлення про власну ідентичність формують повсякденний досвід, визначають соціальну інтеграцію і впливають на репатріаційні наміри біженців.

Відомо, що соціальна дистанція, яка так чи інакше виникає між біженцями і спільнотою, що надала притулок, може стати підґрунтям для

хибних уявлень і стереотипів, джерелом помилкових уявлень про мотивацію, поведінку або способи самоідентифікації мігрантів, які по-різному інтегрують нові ідентичності – приймаючи, відкидаючи або поєднуючи їх (Belot, 2011; Hack-Polay, 2020). Соціальні дослідження здебільшого підтверджують той факт, що для представників етнічних меншин, які приймають себе з подвійною (або гібридною) належністю, надзвичайно важливим є соціальне визнання цієї ідентичності з боку домінантної групи, особливо в міжгрупових взаємодіях (Chu, White, & Verrelli, 2020). З огляду також на висновки, що бікультуральність може слугувати ресурсом соціальної згуртованості в мультикультурних суспільствах (Kabir, 2015), має йтися про механізми визнання цих ідентичностей представниками спільноти, яка надала притулок. Останнє доволі часто створює інтеграційні виклики в країнах, що приймають (Goodman, & Kirkwood, 2019).

Розгляньмо відтак, як біженці використовують ідентичність як інструмент психологічної адаптації та соціальної навігації в країні захисту. Очевидно, це буде проявлятися в модифікації соціокультурних і національних аспектів ідентичності залежно від ситуаційних умов: біженці обиратимуть способи представлення себе так, щоб дістати певні індивідуальні чи колективні переваги, полегшити інтеграцію, зменшити соціальну напруженість або зміцнити власне почуття контролю над життям і досягти відчуття безпеки.

Аналіз трансформацій ідентичності в досвіді біженства дає змогу зробити припущення щодо потенційної готовності до повернення. Можна очікувати, що збереження чіткої національної ідентичності та відчуття тимчасовості перебування за кордоном може бути маркером прагнення до репатріації. Натомість поступове прийняття нових культурних моделей і формування гібридної (або мультиідентичності) корелюватиме з інтеграцією в нове суспільство і, відповідно, зниженням мотивації до повернення. Крім того, вивчення процесів модифікації ідентичності висвітлює важливі аспекти, пов’язані з викликами реінтеграції. Біженці, чия ідентичність зазнала значних трансформацій унаслідок тривалого перебування за кордоном, часто стикаються з відчуттям відчуження або нерозуміння з боку локального населення після повернення на батьківщину. Цей розрив у сприйнятті може проявлятися у формі соціальної дистанції, скептичного ставлення до нових звичок, мовних змін або культурних практик, набутих за кордоном. Наприклад, особи, що звикли до більш індивідуалістичних або відкритих соціальних моделей у країні захисту, можуть зазнавати труднощів у взаємодії з родиною або сусідами, що зберегли традиційні – «колишні» в цьому контексті – колективні норми.

Сучасні дослідження ідентичності біженців дедалі більше зосереджуються не лише на її змістовому наповненні, а й на процесах динамічного конструювання, контекстуальної активації та ситуативного використання (Коробка, 2023; Кухарук, 2022; Триняк, & Руденко, 2023). Г. Валентайн і Д. Спортон зазначають, що «подвійні сили глобальної економіки та глобальних конфліктів» радикально прискорили і трансформували міжнародні міграційні потоки у XXI столітті. Унаслідок цього міграційна

мобільність набуває не лише демографічного чи політичного виміру, а й ставить під сумнів стабільність та уніфікованість ідентичності як соціального конструкта» (Valentine, & Sporton, 2009, 737) Дослідники наголошують, що саме зростання «переміщуваності» населення якраз і призводить до фрагментації традиційних ідентифікаційних моделей і водночас породжує гібридні форми належності.

За точку відліку в нашому аналізі пропонуємо взяти тлумачення ідентичності як конструкта, що має глибоку соціальну опосередкованість. Ідентичність у такому розумінні не є ані сталим набором характеристик, ані суто індивідуальним внутрішнім переконанням, а виникає як наслідок взаємодії, постійно узгоджується в різноманітних контекстах соціального досвіду й перебуває під впливом структур влади, панівних наративів і відтворюваних ними очікувань (Jenkins, 2014).

В умовах вимушеної міграції, коли процес ідентифікації набуває рис стратегічного і реляційного конструювання, таке тлумачення демонструє високу пояснювальну спроможність. Адже ідентичність більше не треба розглядати як приписаний або досягнутий статус, а вона постає як така, що «підтримується» – тобто виконується, підтверджується або оскаржується у взаємодії з іншими, зокрема в контексті інтеграції в спільноти, що надають притулок. Коли говорити про біженців, ця динаміка стає особливо напруженою: вони змушені постійно адаптувати свою ідентичність відповідно до очікувань, обмежень та можливостей нового середовища, а також відповідно до власних травматичних переживань і втрати колишніх форм соціальної належності. У такому вимірі ідентичність біженця – процес багатовимірний і контекстуально залежний, його перебіг відбувається на перетині особистих наративів, політичних категоризацій і культурних репрезентацій.

Тут доречно пригадати теоретичні витоки такого тлумачення. Е. Гідденс (Giddens, 1991) запропонував поняття «проєкт ідентичності», відповідно до якого в умовах пізньої модерності індивід має постійно «створювати» себе – підтримувати самосприйняття через рефлексивну роботу, що є відповіддю на тривожність і невизначеність, зумовлені соціальними трансформаціями. У сучасних суспільствах, де більше немає стабільних соціальних «якорів» – як-от усталені ролі, традиції чи нормативні рамки – ідентичність уже не є чимось сталим або заданим. Вона постає як процес безперервного переосмислення, що дає людині змогу підтримувати цілісну історію про себе в контексті постійної зміни.

Ця теоретична перспектива, на наш погляд, є надзвичайно релевантною для аналізу досвіду вимушених мігрантів. Як зазначають дослідники, конструювання ідентичності в умовах міграції – це не лише результат когнітивної роботи, а й психоемоційний процес, тісно пов’язаний з досвідом втрати, переміщення та необхідності інтеграції в нові культурні простори (Pugh, 2018; Kebede, 2010). У цьому контексті ідентичність часто постає в дослідженнях як наративна структура – «історія про себе», що виконує функцію зв’язної інтерпретації життєвого досвіду (Ward, Tseung-Wong, Szabo, Qumseya, & Bhowon, 2018). Вимушене переміщення може стати причиною кризи

ідентичності, зумовленої радикальним зміщенням у просторі, часі, соціальних орієнтирах тощо. Біженці опиняються в ситуації, коли втрачено континуїтет минулого і немає визначеності щодо майбутнього, і в цьому «позатемпоральному» стані зникає стабільне уявлення про себе (Piacentini, 2008; Abouebeid, 2018).

Адже, за словами Е. Гідденса (Giddens, 1991), у контексті пізньомодерного суспільства питання «Що робити?», «Як діяти?» і «Хто я?» набувають універсального значення, створюючи ситуацію ідентифікаційного напруження для всіх людей. Однак у ситуації вимушених мігрантів ці питання загострюються до рівня екзистенційної кризи – через втрату дому, соціальних зв'язків, мовного середовища і культурної звичності. Якщо виходити з позиції, що вимушені переміщення є структурною характеристикою сучасного світу (Hack-Polay, 2016), то аналітичне бачення, запропоноване Е. Гідденсом, видається особливо корисним для розуміння масштабів трансформацій, яких зазнає ідентичність біженців.

Спробуймо тепер з'ясувати, як проєкт ідентичності в ситуації вимушеної міграції перетворюється з індивідуального екзистенційного завдання на засіб психосоціального виживання – механізм, за допомогою якого біженці намагаються відновити почуття цілісності, належності й спрямованості попри стан радикальної дезорієнтації. Цей процес демонструє, як проєкт ідентичності в умовах вимушеної міграції виходить за межі індивідуальної саморефлексії і стає ключовим механізмом психосоціальної адаптації. Він охоплює не лише прагнення до відновлення внутрішньої цілісності, а й конструювання нових зв'язків із соціальним середовищем, що робить формування ідентичності складним і багаторівневим явищем. В умовах біженства процеси формування і трансформації ідентичності набувають особливої складності, оскільки вони пов'язані не лише з адаптацією до нового середовища, а й із глибокою перебудовою уявлень про себе, своє місце у світі і належність до спільноти. Як зазначає С. Кебеде (Kebede, 2010), реконструювання ідентичності вимушеними мігрантами є невід'ємною частиною боротьби за соціальну і культурну належність, що часто супроводжується болісною деконструкцією попередніх ідентифікацій і необхідністю заново вибудовувати зв'язки з новими спільнотами (Kebede, 2010; Woodward, & Jenkings, 2012).

Коли йдеться про розуміння цих процесів, то тут корисним аналітичним інструментом може бути концепція взаємності в акультурації, запропонована Дж. В. Беррі (Berry, 1997). А саме: вибір стратегії акультурації з боку мігрантів не є однобічним процесом – він визначається типом і якістю взаємодії з представниками спільноти, що надала притулок. Інакше кажучи, акультурацію слід розглядати як взаємний процес, у якому не лише мігранти пристосовуються до нових соціокультурних умов, а й спільнота, що приймає, впливає на те, які форми ідентичності визнаються «прийнятними» і легітимними в соціальному середовищі. Так, Дж. Арендс-Тот і Ф. Дж. Р. ван де Війвер (Arends-Tóth, Vijver van de, 2003) підтверджують складність і неоднорідність цього процесу: на прикладі турецької меншини в Нідерландах вони показали, що, хоча в публічній сфері можна бачити загальне прийняття

ідеї інтеграції, у приватному просторі мігранти віддають перевагу плюралістичним ідентичностям. Тобто формування ідентичності в досвіді біженства є контекстуальним, тобто залежить від соціального простору, у якому вона реалізується.

Як зауважує М. Дусерен, процес акультурації та ідентифікаційної трансформації визначають три складники: особистісна динаміка, особливості країни походження і більш широке соціальне оточення. Особливо розбалансованим цей процес стає тоді, коли йдеться про глибоку деконструкцію себе – руйнування базових уявлень про «Я» і його зв'язки зі спільнотою (Doucerain, 2018). М. Кумса описує це як зміну «просторів належності», коли реконструкція себе відбувається в нових культурних і соціальних умовах, що не завжди є сумісними з «попереднім Я», а тому може призводити до часткової ідентифікації, фрагментації суб'єкта або до адаптації «напівшляхом» (Kumsa, 2005). У такому разі ідентичність стає предметом постійних «переговорів», тобто активного визначення себе у відповідь на зовнішні очікування й внутрішню потребу у зв'язності і належності. Це підтверджують також дослідження, які провели Г. Загефка і Р. Браун. Вони показали, що мігранти, чия поведінка та ідентичності узгоджуються з очікуваннями спільноти, яка надала притулок, частіше дістають позитивне визнання, що, відповідно, посилює відчуття належності (Zagefka, & Brown, 2002).

Процес ідентифікації є взаємодією між індивідуальним досвідом, соціальним контекстом та очікуваннями з боку «інших», а його змістом – постійне (пере)визначення себе. Тобто ідентичність біженців можна розглядати як множинну, плинну, контекстуально залежну. Наприклад, Г. Валентайн і Д. Спортон (Valentine, & Sporton, 2002) на прикладі сомалійських біженців у Великій Британії показали, що формування ідентичності має реляційну природу – вона завжди конструюється у взаємодії з іншими акторами і в межах конкретних просторових і соціальних умов. Залежно від контексту, певна категорія ідентичності може ставати більш або менш релевантною, а окремі суб'єктні позиції – видимими або маргіналізованими. Цей просторово-контекстуальний підхід підтверджується також у публікаціях дослідників, які звертають увагу на доменно-специфічну природу ідентичності (Doucerain, 2018; Arends-Tóth, & Vijver van de, 2003; 2004), тобто біженці можуть по-різному уявляти себе в приватних і публічних просторах, прилаштовуючи власні ідентичності до очікувань або тиску порядків соціальності.

Проте ці «прилаштовування ідентичності» мають обмеження. Суб'єкт не має повного контролю над власною ідентичністю, оскільки вона є не лише заявленою, а й такою, що потребує визнання іншими. Ідентичність у цьому сенсі не лише артикулюється, а й легітимується (або, навпаки, не легітимується) у процесі соціальної взаємодії і під впливом зовнішніх вимог. Ці вимоги походять як від інституційних норм – правових, адміністративних або політичних, так і від щоденних практик міжособистісної взаємодії. У такому тлумаченні ідентичність стає не так способом внутрішнього самовизначення, як

формою віддзеркалення нав'язаних очікувань і категоризацій, що підвищує ризик маргіналізації та обмежує автономію у власному саморозумінні.

Цей феномен яскраво ілюструє дослідження Р. Мадзіва (Madziva, 2017), у полі зору якої були наративи християнських шукачів захисту з Пакистану – країни з мусульманською більшістю, які прибули до Великої Британії. Виявилося, що, попри активне акцентування респондентами власної християнської ідентичності, представники імміграційних інституцій здебільшого інтерпретували їх крізь призму національного походження. Категорія «пакистанське» автоматично асоціювалася з ісламом, що свідчить про стійкість узагальнених стереотипів. Дослідниця наголошує, що в таких ситуаціях «видима ідентичність тіла» (зокрема колір шкіри та етнічні риси) мала тенденцію «перекривати» задекларовану релігійну ідентичність. Останнє демонструє, що певні соціальні маркери можуть набувати пріоритетного символічного значення в процесі взаємодії, ускладнюючи визнання і легітимацію індивідуальних наративів самопрезентації. Для біженців це означає, що боротьба за визнання і належність відбувається не лише на рівні самовизначення, а й на рівні складних механізмів інтерпретації з боку інституцій і суспільства загалом.

Ці спостереження резонують з аргументами Дж. П'ю (Pugh, 2018), Т. Полцер Нгвато (Polzer Ngwato, 2012) і Г. Навас із колегами (Navas, Sánchez, Rojas, Pumares, & Fernández, 2005), які наголошують, що процес (ре)конструювання ідентичності в період біженства передбачає активне, іноді напружене, маневрування між видимістю і невидимістю певних характеристик – як на рівні зовнішніх проявів, так і на рівні «чутності» в соціальних ситуаціях. Інакше кажучи, біженці свідомо обирають, які аспекти своєї ідентичності підсилити або послабити залежно від соціального контексту. Значний вплив на ці процеси справляють ідентичності інших осіб, з якими біженці вступають у міжособистісні взаємодії (насамперед у діалоги), де ідентичність співрозмовника може ставати дзеркалом або викликом для самовизначення.

Хоча дослідження процесів ідентифікації біженців зосереджувалися здебільшого на досвіді певних груп (сомалійці, сирійці, діти і підлітки без супроводу), в окремих публікаціях автори робили акцент на індивідуальні траєкторії ідентичності. Зокрема, дослідження в галузі дискурсивної психології продемонстрували, як біженці і образи країн походження конструюються в дискурсивних практиках і пов'язані із соціально-політичними реакціями на їхню ситуацію. Тому ступінь репрезентації країн походження біженців як небезпечних стає визначальним для легітимності їхніх претензій на захист (притулок). Наративи шукачів захисту і біженців щодо насильства – як у країнах походження, так і в країнах, що приймають, – можна розглядати як механізми конституювання їхньої ідентичності та обґрунтування статусу «справжніх» біженців (Kirkwood, & Goodman, 2018). Однак цих досліджень замало, щоб з огляду на складність і варіативність досвіду біженства робити узагальнення щодо особливостей здійснення окремими особами «навігації ідентичності» в ситуаціях культурного розриву, втрати, адаптації та вимушеного переміщення.

Розглядаючи роль ідентичності біженця в регулюванні поведінки, варто зосередитися на стратегіях, спрямованих на зменшення видимих ознак соціальних відмінностей. Ці ознаки, як маркери «іншості», часто стають підставою для дискримінації, стигматизації або соціального виключення в спільноті, що надала притулок. У відповідь на такі ризики біженці вдаються до цілеспрямованих практик самокорекції – змінюють мовлення, стиль поведінки, зовнішній вигляд та інші аспекти самопрезентації. З одного боку, така навігація ідентичності виконує інтегративну функцію, сприяючи зниженню соціальної напруженості та полегшуючи налагодження міжособистісних зв'язків у новому суспільстві. З іншого боку, вона має виразний ідентифікаційний вимір, оскільки передбачає часткове послаблення або навіть відмову від окремих елементів власного «Я». Останнє може також бути витлумачене як навігаційна стратегія, спрямована на зменшення соціальної дистанції між собою і новим суспільством, а отже – як складник переговорного процесу належності. Біженці, залежно від обставин, апелюють до різних версій власного «Я», які змінюються не лише відповідно до ситуаційного контексту, а й у процесі проживання емоційного зв'язку з певними соціальними позиціями. Як зазначають дослідники, множинність «Я» не слід інтерпретувати як прояв нестабільності (Kulich, Lemus de, Kosakowska-Berezecka, & Lorenzi-Cioldi, 2017; Josselson, & Harway, 2012), натомість вона репрезентує гнучку адаптаційну стратегію, де ідентичність водночас функціонує як ресурс, тягар і простір постійної трансформації.

Досвід біженства створює унікальний контекст для переосмислення і конструювання та навігації ідентичності. Біженці рідко сприймають ідентичність як цілісну й незмінну структуру; здебільшого вони бачать її як множинну і динамічну систему, що дає змогу гнучко реагувати на різні соціальні виклики. У цій множинності – як щойно було показано – втілюється не лише здатність до адаптації, а й внутрішня суперечливість: ідентичність водночас може бути ресурсом, який підтримує інтеграцію і надає відчуття тяглості «Я»; тягарем, що посилює відчуття відмінності і вразливості; простором постійної трансформації, у якому відбувається переосмислення себе в нових соціальних умовах. Зокрема, В. Вінков зазанчає, що в разі віднайдення таких ресурсів шанси зберегти ідентичність зростають тоді, коли такий пошук є неможливим або запропоновані моделі розвитку не відповідають наявним потребам, відтак особа переорієнтовує себе на пошук інших соціальних груп, які допомогли б їй задовольнити ці потреби (Вінков, 2023).

Спробуймо з'ясувати, як саме виявляються стратегії навігації ідентичності і чому вони завжди (?) є амбівалентними.

Почнімо з того, що особа є носієм множинних соціальних ідентичностей, які визначаються її належністю до різних груп за ознаками статі, етнічності чи національності. Крім того, ідентичності можна класифікувати за релігійними переконаннями або за участю в певних сферах діяльності, зокрема професійній, політичній чи культурній. Ці ідентичності істотно різняться між собою за способом набуття – від індукованих (наприклад, етнічність чи релігія) до тих, що формуються внаслідок індивідуальних зусиль (професійна кар'єра,

політична активність). Вони зазвичай відрізняються рівнем стабільності й гнучкості, а також соціальною цінністю, яку надають особі: від високого статусу і престижу до маргіналізації чи знецінення.

Індуковані ідентичності (особливо ті, що стосуються статі, кольору шкіри, соціального походження тощо) і, в деяких випадках, досягнуті (наприклад, через міграцію або професійну мобільність) не завжди можуть бути відкинуті за власним бажанням. Хоча з часом індуковані і досягнуті соціальні ідентичності зазвичай узгоджуються за значенням і змістом, різниця в їхньому статусі чи соціальній вартості може спричиняти внутрішні конфлікти і психологічний дистрес (Bourdieu, 1979; Ridgeway, & Erickson, 2000). Це, власне, актуалізує потребу в механізмах досягнення ідентифікаційної узгодженості (Deaux, & Greenwood, 2013; Turner-Zwinkels, Postmes, & Zomeren van, 2015) попри те, що множинність ідентичностей може бути додатковим ресурсом соціальної підтримки і позитивно впливати на психологічний добробут особи (Walter, Jetten, Dingle, Parsell, & Johnstone, 2015; Коробка, 2022; Дияк, Тушко, & Волобуєв, 2024).

Опинившись у стані конфлікту ідентичностей, зокрема за статусом чи цінністю, особи застосовують різні стратегії подолання – відкидання однієї з них, чергування між ними залежно від контексту або інтеграцію (злиття) (Roccas, & Brewer, 2002; Deaux, 2008; Shields, 2008; Berry, & Sabatier, 2011). Ідентичності також можуть (ре)конструюватися за конкретних обставин, зокрема в політизованих, солідарних чи ідейно спрямованих групах. Тобто групи, сформовані на основі спільних поглядів, досягають найвищої ефективності тоді, коли вони позиціонують себе як репрезентативні або узгоджені з панівними, позитивно оцінюваними соціальними категоріями (McGarty, Bliuc, Thomas, & Bongiorno, 2009). Вибір конкретної стратегії подолання конфліктних ідентичностей має ключове значення для психологічного добробуту особи, оскільки дає змогу регулювати внутрішній дисонанс і зменшувати дистрес, пов’язаний із суперечностями між різними соціальними ролями та очікуваннями. Інакше кажучи, регулювання вибору – навігація – ідентичності постає одночасно як психологічний механізм захисту і як ресурс для стратегічної адаптації в складних соціокультурних умовах (Sampson, 1969; Jetten, C. Haslam, & S. A. Haslam, 2012; Kosakowska-Berezecka et al., 2016; Wilton, Good, Moss-Racusin, & Sanchez, 2015).

Дослідники наразі одностайні щодо думки, що конфігурації соціальної ідентичності можуть набувати різних форм залежно від контекстуальних чинників і що ключову роль у конструюванні тих чи тих її варіантів – інтегрованої, конфліктної чи змішаної – відіграє структура соціальних мереж мігрантів. Тут ідеться насамперед про щільність внутрішньогрупових зв’язків усередині етнічної спільноти, а не лише про чисельність представників етнічної групи чи спільноти, що надає притулок. Така динаміка щодо біженців набуває особливої значущості: множинна ідентичність дає змогу поєднувати ресурси різних соціальних груп – як у країні захисту, так і в країні походження, а тому стає сценою постійного самовизначення.

Проте належність до кількох соціальних груп може не тільки призводити до криз і конфліктів, а й часто зумовлює позитивні наслідки. Дослідження серед бікультурних канадців показують, що наявність інтегрованої культурної ідентичності корелює з високою узгодженістю поведінки в різних соціальних ролях і зменшенням амбівалентності самооцінки (Zhang, Noels, Lalonde, & Salas, 2017). Інакше кажучи, динаміка інтеграції ідентичностей істотно впливає на відчуття внутрішньої цілісності. Однією з важливих закономірностей цього процесу є те, що рівень ідентифікації з різними соціальними групами значною мірою модерує переваги, пріоритети і загалом поведінку. Високий рівень ідентифікації з певною групою сприяє активній участі в її діяльності, підвищує готовність підтримувати колективні цінності та поводитися відповідно до очікувань групи. Натомість слабка або часткова ідентифікація може зумовлювати амбівалентність у рішеннях, коливання між різними соціальними ролями і меншу соціальну активність.

Також рівень ідентифікації з різними групами може визначати переваги або поведінкові прояви (Leicht, Gocłowska, Breen van, Lemus de, & Moura de, 2017). І тут значення має не лише кількість соціальних ідентичностей, а й специфіка групової належності – її соціальна вартість і видимість. Якщо видима ідентичність має низьку соціальну вартість, вона, найімовірніше, стане джерелом стигматизації, а не ресурсом (Steffens, Jetten, Haslam, Cruwys, & Haslam, 2016). І, нарешті зазначимо, що множинна ідентичність може також спричинювати відчуття загрози, якщо різні ідентичності мають суперечливу соціальну вартість або зміст. (Згадане є типовим для осіб, які належать до груп із традиційно низьким статусом, зокрема в професійній, етнічній чи гендерній сферах.) За таких умов суперечності між соціально очікуваними ролями і власними ціннісними орієнтаціями можуть призводити до внутрішнього конфлікту, підвищувати рівень стресу та амбівалентності в самооцінці, а також ускладнювати процеси ухвалення рішень та поведінкової адаптації.

У літературі часто висвітлюються способи вирішення таких конфліктів. Наприклад, Дж. Джонс і М. Гайні розрізняють конфлікти між трьома типами ідентичностей – рольовими, реляційними та соціальними – і пропонують чотири стратегії їх урегулювання: примирення (reconciliation), що передбачає інтеграцію конфліктних ідентичностей у нову, узгоджену конфігурацію; відступ (retreat), який полягає в тимчасовому або постійному відстороненні від однієї з ідентичностей; переорієнтацію (realignment), тобто перерозподіл ієрархії значущості між ідентичностями відповідно до ситуаційних вимог; і рефлексію (reflection), що сприяє критичному осмисленню власної ідентичності та переоцінці її складників (Jones, & Hynie, 2017).

Особливості «міжкультурного» конфлікту ідентичностей проявляються також у способах його розв’язання. Несумісність між усталеною ідентичністю країни походження і потенційною новою соціальною ідентичністю в країні перебування часто призводить до дезідентифікації, тобто дистанціювання від нової спільноти. Водночас залежно від типу самосприйняття – індивідуалістичного або колективістського – особи по-різному мобілізують ресурси для пом’якшення цього негативного ефекту. (Matschke, & Fehr, 2017).

Як бачимо, ефективне подолання конфлікту ідентичностей передбачає не лише індивідуальні зусилля і стратегічні рішення особи, а й урахування ширших культурних, соціальних та інституційних структур, які також позначаються на особливостях навігації ідентичності.

А втім, навіть за умови подолання «міжкультурного конфлікту» множинність ідентичностей може створювати додаткові виклики в міжособистісних стосунках, особливо в умовах соціальної ієрархії або структурної нерівності. Зокрема, дослідження, проведені в індійському контексті (тобто в умовах жорсткої соціальної стратифікації), демонструють, що загроза внутрішньогруповій ідентичності, спричинена порушенням моральної норми представником власної касти, призводить до феномену «ефекту чорної вівці»: посилення індивідуальної ідентичності супроводжується осудом порушника з інгрупи. Така реакція виконує функцію захисту символічних меж групової належності та підтримання когерентності групових норм (Sankaran Sekerdej, & Hecker von, 2017). Проблематика переходу між групами різного статусу висвітлюється також у публікації М. Шіпо, К. Куліч, В. Яков'єлло і Ф. Лоренці-Чолді. Дослідники показали, що в осіб, які є соціально мобільними або очікують підвищення статусу, спостерігається зниження рівня турботи про свою вихідну (зазвичай маргіналізовану) групу. Тобто конфлікт між ідентичностями з різним соціальним капіталом часто призводить до відчуження від групи походження (Chipeaux, Kulich, Iacoviello, & Lorenzi-Cioldi, 2017).

Тут, як нам здається, доречно висловити кілька припущень щодо прогнозування репатріаційних рішень українських біженців. Ті з них, які оцінюватимуть українську ідентичність як таку, що має високий соціальний капітал, імовірно, матимуть і вищу готовність до репатріації. Адже висока цінність національної ідентичності посилює відчуття належності до країни походження, зміцнює психологічну мотивацію повернення і підтримує прагнення відновити соціальні й культурні зв'язки на батьківщині. У такому разі репатріаційна поведінка стає проявом активної ідентифікаційної стратегії, спрямованої на відновлення статусу і соціального капіталу, асоційованого з українською ідентичністю. І навпаки. Ті з біженців, які оцінюватимуть українську ідентичність як таку, що має низький соціальний капітал, виявлятимуть нижчу готовність до репатріації, тому що відчуття обмеженої цінності національної ідентичності послаблюватиме психологічну мотивацію повернення, спричинюватиме дистанціювання від співвітчизників і зменшуватиме прагнення відновлювати соціальні і культурні зв'язки на батьківщині. За таких умов репатріаційна поведінка стає більш ризикованою або затриманою, оскільки особа віддаватиме перевагу підтриманню статусу та соціального капіталу, здобутих у країні захисту, замість повернення в країну походження. (Тим більше, що підтримання статусу і соціального капіталу, здобутих у країні захисту, доволі часто вимагає від особи значних психологічних інвестицій, а тому їх непросто залишити.)

Також важливо зважати і на те, що лояльність «міжкультурних» осіб до кожної з культур (країн) може змінюватися під впливом зовнішніх чинників,

зокрема праймінгу. Інтерпретації бікультурності часто спираються на твердження, що такі особи можуть відчувати розділену (між двома культурними походженнями і відповідними ідентичностями) лояльність. Цей погляд підсилюється як історичними, так і сучасними дебатами щодо іммігрантів у європейському та американському політичному контекстах (Chiou, & Mercado, 2016).

Щодо українських біженців праймінг може проявлятися через ситуації або стимули, які активують певні культурні асоціації та відповідні ідентичності. Наприклад, перебування там, де переважають символи суспільства захисту (мова, свята, поведінкові норми), може тимчасово посилювати ідентифікації з цією країною, зменшуючи активність української ідентичності. Навпаки, участь у заходах української громади, перегляд новин про Україну або спілкування зі співвітчизниками можуть «премувати» українську ідентичність, підвищуючи її психологічну доступність і впливаючи на рішення, пов'язані з поверненням на батьківщину або підтриманням зв'язків із країною походження (Дияк, Тушко, & Волобуєв, 2024). Отже, праймінг демонструє, що бікультурна або мультикультурна ідентичність не є статичною; її активність і вираженість можуть змінюватися залежно від контексту і зовнішніх стимулів, що має значення для аналізу репатріаційних намірів та соціальної інтеграції біженців.

Підбиймо підсумки. Дослідження множинної ідентичності демонструють, що соціальні ідентичності не лише співіснують, а й часто зумовлюють взаємне напруження, що втягує особистість у складні когнітивно-емоційні процеси узгодження, а характер і наслідки цього процесу значною мірою залежать від таких чинників, як-от соціальний статус груп, ступінь їхньої видимості, відмінність від референтного соціального оточення, а також тип і конфігурація ідентичностей. Психологічні наслідки залучення до цих узгоджувальних процесів постають як рівень соціальної ідентифікації, ставлення до інгрупи й аутгруп, готовність до колективних дій, прагнення до соціальної мобільності, а також загальне психосоціальне благополуччя. В умовах біженського досвіду зазначені аспекти набувають особливої актуальності, оскільки вони пов'язані з відчуттям «розірваної» належності, необхідністю інтеграції в нові соціальні спільноти та підтриманням зв'язку з групою походження.

Прогноз повернення українських біженців, отже, залежатиме від низки особливостей, пов'язаних з їхньою множинною ідентичністю та соціальними контекстами, у яких вона функціонує. Наразі бракує інформації, яка дала б змогу зробити висновок, коли саме множинна ідентичність може стати ресурсом адаптації, а коли – джерелом дезорієнтації і якою мірою обидві версії розвитку подій можуть вплинути на репатріаційне рішення. Уникнувши смертельно небезпечних зон, українські біженці зіткнулися відтак з вимогою (ре)конструкції та навігації ідентичності в новому порядку соціальності.

Біженці, опинившись у нових соціальних та інституційних контекстах, адаптуються до них через артикулювання ідентичностей, які вони приймають свідомо або неусвідомлено. Зміна, перегляд чи тимчасове відкладання тих чи тих ідентичностей стає для них необхідною стратегією виживання в умовах нового суспільства, що нерідко маркує їхній статус як підставу для соціальної

ексклюзії. Таке конструювання нових і контекстуально релевантних ідентичностей, крім того, є спробою самозбереження, утримання відчуття власної нормальності та соціальної значущості. Адже ідентичність біженця часто сприймається самими біженцями як тягар, який викликає стигму і/або недовіру.

5.3. Наративи батьківщини як символічний ресурс саморепрезентації

У досвіді біженства, на нашу думку, слід особливо зосередитися на трансформаціях образу країни походження. Як значущий компонент соціальних репрезентацій, він не лише «утримує» у свідомості фізичний простір, а й структурно формує символічне значення місць, регіонів та соціокультурних контекстів, забезпечуючи сенсову опору для розуміння світу і власного місця в ньому. Для біженців образ країни походження стає не просто елементом пам'яті чи ностальгії, а важливим складником саморепрезентації, через яку вони інтерпретують свою належність, окреслюють межі соціальної інтеграції та визначають способи взаємодії з новим середовищем. Зміни цього образу відображають не лише адаптаційні стратегії, а й психологічні та культурні механізми балансування між минулим і теперішнім, між почуттям ідентичності і соціальною реальністю країни-прихистку, а й визначають репатріаційні рішення.

Для біженців досвід втрати дому та адаптації до нового середовища активує процеси ідентифікаційного розщеплення і реасемблювання, які породжують потребу одночасно зберігати зв'язок з минулим місцем (матеріальним і символічним) й інтегрувати нові аспекти себе в незвичному соціокультурному середовищі. У цьому контексті територіальна ідентичність, яка тяжіє до уявлення про стабільний зв'язок «людина-місце», заходить у суперечність з динамікою перехідного досвіду, що передбачає мобільність, адаптивність і гнучкість самоідентифікації. Множинна ідентичність біженця, що формується внаслідок перебування «між» контекстами – між втраченим і новим, між минулим і теперішнім, передбачає наявність суперечливих належностей, які не завжди вписуються в територіальні межі. Простір, який раніше був джерелом ідентичності, стає лише одним із кількох полів референції. Звідси виникає стан ідентифікаційної нестабільності, коли індивід змушений постійно переміщатися між різними системами значень і належностей. Місце може бути переосмислене як емоційна, культурна чи політична конструкція, а не як виключно географічна локалізація. Тому територіальна ідентичність у досвіді біженця втрачає одновимірність, набуваючи реляційної, фрагментарної природи, що співіснує з іншими, іноді конкуруючими, формами належності – гендерною, професійною, культурною, правовою чи транснаціональною.

А тому підтримання зв'язку з батьківщиною у біженців набуває форми складного конструювання ідентичності, що виходить за межі простих спогадів

чи емпіричного досвіду. Ідеться про інтерпретативну, символічно навантажену практику, у якій реальна історія, колективна пам'ять, особисті переживання і контекст спільноти, що приймає, переплітаються в багатовимірні наративи. З огляду на останнє можна стверджувати, що батьківщина виконує не лише географічну чи політичну, а й символічну функцію, стаючи тлом для вибудовування ідентичності в біженстві. Наративи, пов'язані з країною походження, часто продукують суперечності включення і виключення, що визначають, хто сприймається як «свій», а хто – як «чужий». Вони окреслюють межі між минулим і теперішнім, між втраченим «домом» і новим соціальним середовищем. У цьому процесі саморепрезентація біженців набуває багатовимірності, поєднуючи культурні і соціальні елементи країни походження і країни перебування. Унаслідок цього формується транслокальна ідентичність, що відображає перетин численних контекстів і впливів та акцентує на динамічній природі процесів адаптації і соціальної інтеграції.

Особливості цієї ідентичності – на основі якісного аналізу інтерв'ю біженців – описують, зокрема, М. Ахмадіпур і Т. Сорде-Марті (Ahmadipour, & Sordé-Martí, 2024). Дослідники виокремлюють три патерни ідентичнісного дискурсу, що репрезентують різні стратегії осмислення зв'язку з країною походження.

Ідентичність переслідуваного. Цей наратив переважає серед учасників, які акцентують увагу на травматичному досвіді переслідувань, втрат і насильства, пережитих у країні походження. Репрезентація батьківщини як небезпечного, ворожого чи зрадницького простору виконує не лише функцію психологічного дистанціювання, а й слугує механізмом когнітивного та емоційного упорядкування досвіду травми. Вона дає змогу біженцям осмислити й легітимізувати власну вимушену міграцію, водночас підтримуючи цілісність суб'єктності. У цьому контексті ідентичність стає реактивною, захисною, проявляючись через емоційну дисоціацію з минулим, формування обмеженого кола соціальних зв'язків та адаптаційних стратегій, що мінімізують ризик повторного травмувального досвіду.

Примирення ідентичностей. У цьому дискурсивному патерні спостерігається спроба інтегрувати досвід країни походження і країни перебування. Біженці визнають амбівалентність свого становища і намагаються примирити позитивні й негативні аспекти обох контекстів, вибудовуючи наративи культурного синтезу, гібридності та особистісного зростання. Ця ідентичність характеризується інтегративною динамікою, яка дає змогу суб'єктам почуватися більш стійко в новому соціальному середовищі.

Критична свідомість. У цьому наративі ідентичність формується внаслідок рефлексивного осмислення структурних нерівностей, проявів дискримінації та політичних механізмів виключення. Біженці, які продукують такий дискурс, демонструють здатність критично оцінювати як реалії країни походження, так і соціокультурний та політичний контекст спільноти, що надала притулок. Їхня саморепрезентація базується на принципах агентності, політичної суб'єктності та етичної відповідальності, що дає їм змогу активно позиціонувати себе в просторі суспільних і культурних відносин. У цьому

ключі батьківщина перестає бути лише об'єктом ностальгії чи символом травми, перетворюючись на контекст для критичного переосмислення власного досвіду і ролі у формуванні соціальної ідентичності.

Можемо говорити про те, що ці типи наративів, які виокремили М. Ахмадіпур і Т. Сорде-Марті, висвітлюють поступове ускладнення ідентичності біженця: від захисного, реактивного конструювання себе у відповідь на травму, через інтегративні спроби примирення і культурного синтезу, до критично рефлексивного, агентного способу осмислення власної історії та соціальної позиції. Кожен із цих наративів відображає різні механізми психологічного і соціального впорядкування досвіду переміщення й засвідчує різні рівні суб'єктності та адаптивності біженців (Ahmadipour, & Sordé-Martí, 2024).

Слід зауважити, що образ батьківщини для біженців і справді конструюється як територія системної загрози. Така ідентичність, на нашу думку, може мати психологічні і соціальні наслідки, адже вона функціонує як своєрідний психологічний захист, що пояснює необхідність втечі і водночас легітимізує пошук безпеки в новому середовищі. А ще – формує відчуття колективної травми і спільної долі, що посилює солідарність у групі біженців, але водночас підсвічує їхню відокремленість від спільноти, що надала притулок.

Важливо наголосити, що цей патерн ідентичності не є лише описом зовнішніх обставин, а активно формується і підтримується в процесі наративної реконструкції минулого, де акцент робиться саме на ті елементи, які виправдовують вимушене переміщення і потребу в захисті. У психологічному вимірі – тут ми погоджуємося – це можна розглядати як *форму репаративного наративу, спрямованого на збереження почуття цілісності «Я» в ситуації екзистенційної загрози* (Bruner, 1990).

Отже, ідентичність біженця можна розглядати як багатовимірний феномен, де особистісний досвід страху, втрат і травми тісно переплітається з колективними загрозами, історіями репресій, системного насильства та соціального виключення. На нашу думку, саме той факт, що країна походження постає як територія системної загрози, тобто містить образ цілеспрямованої, тривалої небезпеки й потенціал повторної травматизації, зумовлює психологічне та емоційне дистанціювання від батьківщини, визначає форму адаптаційних стратегій і межі соціальних зв'язків.

А з огляду на потребу дати відповідь – чи є дорога додому? – це приводить до висновку, що прогноз буде неоптимістичним: адже Україна залишається територією системної загрози, через що біженці змушені вибудовувати стратегії тривалої адаптації в країнах перебування, а ідентичність переслідуваного стає стабільним психосоціальним конструктом, який підтримуватиме суб'єктивну безпеку і захищатиме від повторної травматизації.

Дослідження С. Кірквуда, А. Маккінлая і К. МакВітті демонструє, що репрезентація батьківщини як небезпечного і ворожого простору з одночасним образом країни захисту як більш стабільного й безпечного виконує стратегічну функцію легітимації ідентичностей шукачів захисту та обґрунтування

(виправдовування) їхнього перебування в новому суспільстві (Kirkwood, McKinlay, & McVittie, 2013). Ця двоїстість у сприйнятті – «небезпечний дім» і «безпечний притулок» – стає не лише відображенням об'єктивних обставин, а наративним ресурсом, завдяки якому біженці конструюють своє право на проживання, спираючись на неможливість повернення. Визнання країни походження як непридатної для життя (хоча б тимчасово) створює умовний фундамент, що визначає нове суспільство як носія відповідальності за захист і підтримку переміщених осіб. Власне, це й формує подвійний статус біженця: з одного боку, це статус жертви, що зазнала переслідувань і/або загроз, а з іншого – статус суб'єкта, який через цей дискурс набуває право на захист і соціальну легітимацію. Важливо також зважати і на те, що така легітимація значною мірою впливає на процеси саморепрезентації та ідентичності біженців, стимулюючи конструювання ідентичності, базованої на вразливості, втраті та прагненні захисту, що потенційно обмежує соціальну агентність.

Звернімо тепер увагу на другий тип наративів, який названо *примиренням ідентичностей* (Ahmadipour, & Sordé-Martí, 2024). Цей дискурс передбачає акцент на схожостях між країною походження і країною перебування, що є одним із механізмів психологічної та соціальної адаптації біженців. Респонденти, зауважуючи відмінності між порядками соціальності – у сфері одягу, релігійних практик, свободи слова, політичного дискурсу, виховання дітей, ставлення до жінок та міжособистісної комунікації, – водночас заперечують радикальну дихотомію між батьківщиною і новим суспільством. Інакше кажучи, ідеться про визнання базової універсальності людської природи та її об'єднавчого потенціалу, усвідомлення того, що фундаментальні психологічні, емоційні та когнітивні риси людини залишаються спільними незалежно від культурного, соціального чи національного контексту. У досвіді біженства така перспектива, на нашу думку, є символічним ресурсом: вона уможливлює переосмислення культурних відмінностей не як нездоланних бар'єрів, а як варіації на основі спільних людських структур і потреб. Усвідомлення цієї універсальності, очевидно, сприяє формуванню емоційного мосту між «своїм» і «іншим», зменшує відчуття соціальної ізоляції і тим створює основу для інтегративних процесів у новому порядку соціальності.

Ці уявлення про подібність порядків соціальності в обох країнах можна інтерпретувати, мабуть, і як своєрідний соціокультурний капітал, що мобілізується для переоцінки власного досвіду в умовах переміщення й підтримання інтегративних стратегій адаптації. Можливо також, що якоюсь мірою він стає механізмом символічної компенсації, зменшуючи дисонанс між травмою, втратою звичного соціального контексту і необхідністю інтеграції в нові умови, а також уможливлюючи реінтерпретацію власної ідентичності. Тобто усвідомлювана або сконструйована подібність виконує роль адаптивної стратегії, яка не лише зменшує переживання власної «іншості», а й дає змогу формувати відчуття компетентності та психологічної безпеки У такий спосіб біженці формують наративи, що сприяють не лише легітимації їхньої присутності, а й побудові горизонтальних зв'язків у новому суспільстві. Наприклад, вони можуть налагоджувати рівноправні взаємодії з місцевими

жителями через спільні повсякденні практики, як-от колективне вирішення побутових питань, участь у сусідських ініціативах чи обмін культурними традиціями. Через такі контакти біженці стають частиною локальної соціальної тканини, демонструючи власну здатність до співпраці та соціальної адаптації, що водночас підтримує їхнє відчуття належності та агентності. Інакше кажучи, сприйняті паралелі між країнами – байдуже, ґрунтуються вони на емпіричних фактах чи на уявленнях – створюють символічний простір, у якому стає можливим перехід від ексклюзії до інклюзії.

Тепер розгляньмо функціонування наративів третього типу, названого *критичною свідомістю.* Перехід до критичного дискурсу виконує важливу функцію переозначення позиції біженця: його перестають сприймати як пасивну жертву обставин – відтак він постає як політичний суб'єкт, здатний до аналізу причин власного становища і до активної рефлексії щодо глобальних структур влади. У наративах цього типу сучасність іноді розглядають крізь призму історико-імперіалістичного спадку, зокрема в контексті колоніальної експансії, неоколоніальних втручань та глобальних політичних асиметрій, а тому вимушену міграцію тлумачать не лише як наслідок локальної нестабільності, а і як прояв системних нерівностей на глобальному рівні. Виходить, критична ідентичність дає респондентам змогу не лише висловлювати «обурення щодо несправедливостей», а й формувати альтернативну інтерпретацію міжнародного порядку, де власний досвід вимушеного переміщення тлумачиться як наслідок структурної нерівності та глобальної несправедливості.

Важливо зазначити, що, попри перебування в підпорядкованому або соціально вразливому становищі, у цих наративах біженці конструюють відчуття самоповаги через усвідомлення власної компетентності, здатності до адаптації та активної участі в соціальному житті, що дає їм змогу формувати відчуття контролю над власним становищем і впливати на власну життєву траєкторію навіть у новому середовищі. І справді, складна взаємодія між індивідуальною ідентичністю і соціальним статусом у країні перебування часто стимулює формування альтернативної моралі та власних критеріїв оцінювання тих чи тих елементів порядку соціальності. Адже ідентифікація з маргіналізованою групою може співіснувати з усвідомленням культурної, моральної або ціннісної переваги над певними сегментами нового суспільства. Ця подвійна позиція, очевидно, допомагає біженцям зберігати суб'єктність, формуючи власний дискурсивний простір і моральну автономію в умовах нерівноправного становища.

Зокрема, іноді у біженців конструюються переконання у вищості власних культурних норм. Серед мусульманських біженців, наприклад, часто робиться акцент на великому значенні взаємоповаги між членами родини, гостинності та обов'язку допомагати ближнім, що формує міцні соціальні зв'язки і колективну солідарність. Порівняно з європейським суспільством ці цінності сприймаються ними як більш системні й організовані. Часом може йтися про конструювання критики моральних і культурних засад західного способу життя – як-от індивідуалізм, соціальна фрагментація, расизм, ерозія сімейних зв'язків тощо.

Очевидно, такі конструкції не лише знецінюють ідею культурної гегемонії Заходу, а й забезпечують своєрідну символічну компенсацію: особа, перебуваючи в асиметричних умовах, репродукує власну цінність шляхом акцентування соціальних аспектів своїх суспільств. Унаслідок цього біженці зберігають і навіть посилюють почуття власної гідності, незважаючи на соціальну маргіналізацію, правову невизначеність та обмеженість ресурсів у країні перебування.

Звернімо увагу ще на один аспект цієї типології конструювання образу країни походження, яку представили М. Ахмадіпур і Т. Сорде-Марті (Ahmadipour, & Sordé-Martí, 2024). І цей аспект є надзвичайно важливим: сформульовані наративи ставлять під сумнів уніфіковані уявлення про «типового біженця», увиразнюють формування біженцями складних і переважно амбівалентних стосунків з країною походження і країною перебування, коли вони зберігають елементи власної культурної, природної та історичної спадщини. Ці наративи, як ми зазначали, слугують основою для реінтерпретації соціального статусу, підтримання позитивної ідентичності навіть у контексті обмежених можливостей.

Розділ 6

ДИСТРЕС РЕПАТРІАЦІЇ І БАГАТОВИМІРНІ НЕОЧІКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ПРИ ЗУСТРІЧІ З «НОВОЮ» КРАЇНОЮ

Процес повернення біженців до країни походження, попри його зовнішню схожість із досягненням «безпечної гавані», нерідко супроводжується – як ми це неодноразово вже зазначали – складними психологічними переживаннями. Однак може йтися про особливий ступінь складності, який виходить за межі звичайних труднощів повернення і формує специфічний феномен – дистрес репатріації. Його характерною рисою є багатовимірність: з одного боку, він проявляється у внутрішньоособистісних реакціях – тривожності, почутті розчарування, невизначеності щодо майбутнього, відчутті втрати опори чи «ґрунту під ногами»; з іншого – у соціально-психологічних ускладненнях, як-от проблеми з реінтеграцією в спільноту, конфлікти очікувань між тими, хто залишався в країні, і тими, хто повернувся, а також труднощі відновлення соціальних зв'язків і професійної реалізації. Такий дистрес, очевидно, має кумулятивну природу: він посилюється внаслідок поєднання індивідуальних травматичних переживань і структурних бар'єрів суспільства, яке так само перебуває в стані трансформації після війни.

Хоча термін «дистрес репатріації» не так часто трапляється в психологічній літературі, аналіз досвіду повернення біженців і мігрантів до країн походження пов'язаний з низкою схожих переживань, про що свідчить досить численна і різноманітна термінологія. Водночас різноманітність термінів відображає відмінності в дослідницьких акцентах, які автори визначають як ключові для свого предмета вивчення. Найбільш популярним є наразі термін «стрес репатріації» (repatriation stress), який можна розглядати як загальний, багатогранний термін, що охоплює всі види стресу, пов'язані з процесом повернення додому. Натомість реверсивний культурний шок (reverse culture shock) і шок повторного входження (re-entry shock) є специфічними формами репатріаційного стресу, причому перший акцентує увагу на культурних та емоційних труднощах, спричинених зіткненням з рідною культурою після тривалого перебування за кордоном, а другий – на невідповідності між очікуваннями і реальним досвідом повторного входження в суспільство (El-Asri, Karfa, & Farhane, 2024; Fanari, & Segrin, 2023; Gaw, 2000; Martin, 2009; Ozola Cīrule, & Martinsone, 2023). Акультураційний стрес при поверненні (acculturative stress upon return) фокусується здебільшого на необхідності повторної адаптації до культурних норм і соціальних правил країни походження, підкреслюючи процеси зміни та пристосування. Він тісно

пов’язаний з поняттями стресу реінтеграції (reintegration stress), які описують складнощі соціальної, економічної та культурної інтеграції в рідному суспільстві (Geeraert, & Demoulin, 2013; Liem et al., 2021). Психологічний дистрес, пов’язаний з репатріацією (psychological distress related to repatriation). – це більш загальний термін, який може охоплювати як культурні, так і емоційні, ідентичнісні та соціальні аспекти дистресу (Sussman, 2001). Нарешті, дистрес повторної міграції (return migration distress) можна розглядати як комплексне явище, що поєднує в собі всі попередні аспекти q акцентує увагу на специфіці стресу, зумовленого саме міграційним поверненням (Ozola-Cīrule, & Martinsone, 2025).

Варто зазначити, що чітке розрізнення між термінами, які описують ті чи ті вияви стресу в процесі повернення біженців (наприклад, repatriation stress, reverse culture shock, acculturative stress upon return тощо), встановити складно або навіть неможливо, оскільки ці поняття часто перекриваються за змістом й описують взаємопов’язані явища різних аспектів однієї і тієї ж складної реальності адаптації. До того ж межі між культурними, емоційними, ідентичнісними та соціальними викликами, які вони позначають, є умовними і часто змінюються залежно від контексту дослідження, цільової групи та методології. Отже, замість суворого розмежування більш доцільним видається розглядати ці терміни як різні ракурси одного феномену – стресового досвіду, що супроводжує репатріацію, з яким стикаються біженці в процесі повернення і повторної інтеграції. І попри різноманітність термінів, які використовують для опису психологічних викликів у процесі повернення, усі вони, як нам здається, мають спільний зміст і фокусуються на переживанні психологічного стресу, пов’язаного зі значними змінами в житті та середовищі особи. Спільним знаменником є невідповідність між очікуваннями щодо повернення і реальністю самого повернення.

У центрі цих концептів – досвід втрати звичного середовища, почуття невідповідності між очікуваннями і реальністю, а також переживання ідентифікаційної нестабільності через розрив між минулим і теперішнім «Я». Вони описують стан, коли людина стикається з необхідністю реадаптуватися, перебудувати свої соціальні ролі, відновити зв’язки з родиною і суспільством, а також переосмислити власну ідентичність у нових або змінених умовах. Також усі ці терміни підкреслюють мультифакторну природу стресу: він поєднує культурні (акультураційні), соціальні, економічні, емоційні та психологічні складники, які взаємодіють і можуть посилювати один одного.

Дистрес репатріації, на нашу думку, має віддалену подібність до феномену зворотного культурного шоку (reverse culture shock), який описує труднощі адаптації людини після повернення до країни походження. Подібність полягає в тому, що репатріанти, як і ті, хто переживає зворотний культурний шок, стикаються з розривом між уявленнями про «рідне середовище» і його реальною, трансформованою формою. Людина повертається до країни, яку сприймає як «свою», проте виявляє, що соціальні норми, міжособистісні відносини й навіть власні ідентифікаційні орієнтири істотно змінилися. Це породжує дезорієнтацію, почуття відчуженості й емоційне напруження.

Але дистрес репатріації все ж таки має складніший характер, ніж зворотний культурний шок, оскільки він накладається на травматичний досвід війни, втрат і вимушеної міграції, що підсилює інтенсивність переживань і створює додаткові бар'єри для психологічної та соціальної реінтеграції.

У літературі наведено численні факти, які підтверджують, що повернення додому після проживання в чужій культурі справді створює різноманітні когнітивні, психологічні і поведінкові проблеми, пов'язані з реадаптацією та актуалізацією колишніх соціальних практик функціонування ідентичності. Спільним знаменником є висновок, що репатріація може мати більш складні психологічні наслідки, ніж «переїзд додому», причому гострота негативних станів, пов'язаних із цим переїздом, може навіть сягати клінічного рівня (Sahin, 1990). Більше того, зворотний культурний шок може виникати навіть після відносно нетривалого – шестимісячного – перебування за кордоном (El-Asri, Karfa, & Farhane, 2024; Allison, Davis-Berman, & Berman, 2011)

Теоретичною основою вивчення дистресу репатріації можна вважати перехід від моделі U-подібної кривої до моделі W-подібної кривої. Перша з них, розроблена С. Лісгаард, пояснює траєкторію адаптації під час «відходу» від рідної культури (Lysgaard, 1955). Модель описує чотири стадії такої адаптації: перша – стан хвилювання та ейфорії через переїзд до нового середовища, потім – зіткнення з «негативами», що виникають унаслідок різноманітних несподіванок у ньому, далі – цілеспрямоване вивчення аспектів нової культури, нарешті – адаптація та відчуття стабільності. Розширюючи цю базову модель, Дж. Е. Галлагорн і Дж. Т. Галлагорн розробили модель W-побідної кривої, згідно з якою в процесі повернення до країни походження відбувається повторення всіх стадій процесу міжкультурної адаптації (J. E. Gullahorn, & J. T. Gullahorn, 1963).

Подальші емпіричні дослідження надали численні докази цієї гіпотези і дали змогу виокремити певні психологічні закономірності «зворотної адаптації». Однією з найбільш значущих закономірностей цього процесу є виникнення зіткнень між очікуваннями щодо повернення і реальним досвідом повернення. Дослідження показали, що процес реадаптації проходить плавніше, а дистрес менше виражений, якщо після повернення очікування переважно виправдовуються. Крім того, є залежність між гостротою переживання дистресу і кількістю проблемних зон, які ускладнюють для особи процес реадаптації. Основними проблемними зони здебільшого називають працевлаштування та адаптацію до роботи, коригування способу життя і власне психологічну адаптацію (MacDonald, 2003). Систематичне вивчення цього феномену проводили, зокрема, на спільноті студентів, які брали участь у програмах міжнародної академічної мобільності. Як з'ясувалося, у студентів дистрес репатріації прямо корелював з подальшими академічними проблемами, конфліктами культурної ідентичності, соціальною ізольованістю та ускладненням міжособистісних стосунків (Gaw, 2000).

Також у літературі можна простежити велику й тривалу дискусію, що стосується інтенсивності переживання дистресу репатріації та пошуку його чинників. Так, К. Сторті пояснює інтенсивність переживання дистресу тим, що

«незвичайність дому неодмінно викликає більше тривоги, ніж незвичайність іншої країни» (Storti, 2003, p. 16). Дж. Янг говорить про дистрес репатріації як про другий – більш серйозний – раунд культурного шоку в рідній країні; за його словами, це – стан культурного паралічу, який характеризується «фізичними, психологічними, мовними і соціально-культурними труднощами, що виникають після тривалого перебування в чужій країні» (Young, 2014, p. 59). З цим погоджуються Ж. Луо і Д. Джеймісон-Дрейк, зазначаючи, що всупереч загальноприйнятій думці зворотний культурний шок (дистрес репатріації) може бути серйознішим, ніж початковий культурний шок, оскільки більшість тих, хто повернувся, не передбачають його (Luo, & Jamieson-Drake, 2015).

Важливо також звернути увагу на масштаби переживання дистресу. Дж. Блек зазначає, що майже 70% репатріантів відчувають помітний рівень психологічного дискомфорту, коли повертаються на батьківщину (Black et al., 1992). К. Сторті стверджує, що 64% американських студентів, які брали участь у програмах міжкультурної академічної мобільності, повідомили про переживання доволі інтенсивного зворотного культурного шоку після репатріації; понад 50% шведських студентів «за обміном» також зазначали в інтерв'ю, що вони стикалися з труднощами під час адаптації після повернення (Storti, 2003).

Цікавим, як нам здається, є висновок, зроблений Н. Суссман, а саме: успішність адаптації за кордоном і досвід репатріації не пов'язані безпосередньо; найімовірніше, сила «домашньої» культурної ідентичності обернено пропорційна інтенсивності дистресу репатріації (репатріанти, що переживали сильний дистрес, характеризувалися слабкою «домашньою» культурною ідентичністю). Отже, досвід репатріації пов'язаний зі змінами в культурній ідентичності (Sussman, 2002).

Слід звернути увагу і на те, що такі дослідження здебільшого зосереджувалися на негативних аспектах повернення додому. Проте є низка досліджень, де репатріацію висвітлено під кутом зору можливих переваг у разі повернення до попереднього способу життя. Наприклад, Дж. Бері зазначає, що, за його даними, до таких належать відчуття більшої свободи, освітні та позашкільні можливості для дітей, повернення до занять, які неможливі в інших країнах, а також відновлення контактів і життя в тісній близькості до інших членів сім'ї (Berry, 1997).

Але тут не зайве зазначити: зворотний культурний шок і спричинюваний ним дистрес репатріації доволі добре досліджені в умовах добровільної еміграції (студенти «за обміном», працівники міжнародних компаній, що тривалий час працювали за кордоном, місіонери), тобто це особи, які ухвалили добровільне й раціонально виважене рішення про тимчасовий переїзд до іншої країни. Крім того, вони повертаються у (відносно) стабільну країну походження. Особливості переживання дистресу репатріації в спільнотах, що повертаються в країну походження під час і після війни (та будь-яких інших збройних конфліктів, політичних, етнічних чи релігійних переслідувань),

залишаються якщо не «білою плямою», то значною прогалиною через обмежену кількість емпіричних досліджень.

Можемо зробити припущення, що психологічний досвід повернення буде різнитися насамперед різними вихідними обставинами, мотиваційними чинниками, соціальними ролями і психологічними настановленнями обох груп. По-перше, мотивація та обставини виїзду, як зазначалося, мають принципово різну природу. Для «добровільних мігрантів» (використаємо цю умовну назву для позначення щойно згаданих груп) мобільність є здебільшого усвідомленим і запланованим кроком, спрямованим на досягнення економічних або професійних цілей. Виїзд у цьому разі супроводжується підготовкою: укладанням трудових контрактів, пошуком житла, оформленням необхідних документів; натомість біженці війни залишають країну вимушено, часто в терміновому порядку, через безпосередню загрозу життю і здоров'ю, без можливості попереднього планування і з мінімальним обсягом ресурсів. По-друге, відрізняються умови інтеграції у країні, до якої прибуває особа. «Добровільні мігранти» переважно легально залучені до ринку праці і зберігають економічну активність, тоді як біженці війни часто перебувають у ситуації правової невизначеності, обмеженого доступу до працевлаштування і додаткових бар'єрів, зокрема мовних. Ну і, нарешті, психологічне тло перебування за кордоном також має різну емоційну тональність, оскільки для «добровільних мігрантів» основним його змістом є відчуття контролю над власним життям і поступова реалізація поставлених завдань, тоді як у біженців війни домінують переживання втрати дому, соціальних зв'язків, а також посттравматичний досвід, який підсилює невизначеність щодо майбутнього (Blomqvist, 2025).

Відповідно, походження дистресу, пов'язаного з репатріацією, у «добровільних мігрантів» і біженців війни матиме принципово різну природу. Очевидно, у перших він здебільшого буде зумовлений невідповідністю між наперед спланованими очікуваннями щодо професійної реалізації, використання накопичених за кордоном ресурсів або започаткування бізнесу і реальною соціально-економічною ситуацією на батьківщині, яка може виявитися менш сприятливою, ніж передбачалося, тоді як у других – джерелом дистресу стає розрив між емоційно забарвленою надією на відновлення «дому» й колишнього способу життя і фактичною реальністю, позначеною наслідками руйнувань, збереженням загроз безпеці і втратою або трансформацією соціальних мереж.

Важливо зважати і на те, що досвід повернення є індивідуально варіативним: для одних осіб він не супроводжується помітними труднощами, тоді як інші стикаються з вираженими адаптаційними проблемами, що можуть зберігатися від кількох місяців до років і довше (Adler, 1981; Carlisle-Frank, 1992).

Теоретичні підходи наголошують на універсальності ризику виникнення такого дистресу, зауважуючи, що жоден поверненець не є повністю захищеним від нього, але й не зазначають, що він неодмінно має виникнути (Adler, 1981; Church, 1982; Zapf, 1991). Водночас база емпіричних підтверджень цієї тези

наразі залишається обмеженою. Хоча клінічні спостереження показують, що діти і підлітки переживають такий дистрес зазвичай у важчій формі порівняно з дорослими (J. E. Gullahorn, & J. T. Gullahorn, 1963; Werkman, 1980), це дає підстави говорити про континуум реакцій на повернення до рідної культури. Однак наявні дослідження наразі не дають змоги зробити остаточний висновок щодо ступеня важкості цього явища та визначити соціально-демографічні групи, для яких воно є найбільш характерним.

У науковій літературі виокремлюється *коло типових проблем*, що супроводжують процес повернення щонайменше в частини репатріантів. Серед них можна назвати конфлікт культурної ідентичності, соціальну ізоляцію, депресивні стани, підвищену тривожність і міжособистісні проблеми, у дітей та підлітків це часом про академічні труднощі (Martin, 1984; 1986; Raschio, 1987; Sahin, 1990; Zapf, 1991). Дослідники також зазначають, що досвід повернення може супроводжуватися відчуттям відчуження, дезорієнтації, підвищеним рівнем стресу, плутаниною ціннісних орієнтацій, гнівом, ворожістю, нав'язливими страхами, безпорадністю, розчаруванням і досвідом дискримінації (Adler, 1981; Church, 1982; Hannigan, 1990; Locke, & Feinsod, 1982; Raschio, 1987; Zapf, 1991). Сукупність цих феноменів свідчить про те, що дистрес репатріації може мати як психологічний, так і соціальний вимір, впливаючи на особистісну стабільність та якість інтеграції в рідне середовище. Це дає змогу розглядати його не лише як сукупність внутрішніх переживань, ізольованих у межах особистісного досвіду, а і як феномен, що відтворюється в конкретних історичних і політичних умовах. Тому дослідники (Black, & Gent, 2006; Hammond, 1999; Eastmond, 2006) феномен дистресу репатріації визначають також як сукупність негативних психологічних і соціальних наслідків повернення, пов'язаних з відчуттям втрати, ідентифікаційними конфліктами й труднощами соціальної реінтеграції.

Аналіз постконфліктних повернень – у Боснії і Герцеговині, Косові, Афганістані і Руанді – дає підстави стверджувати, що повернення не є завершенням міграційного циклу, а відкриває нову, часто психологічно напружену, фазу.

У ситуації України дистрес репатріації, очевидно, матиме потенційно вищу інтенсивність через низку взаємопов'язаних чинників. Передусім тривала фаза збройного конфлікту і постійна невизначеність щодо безпеки роблять повернення психологічно напруженим і ризикованим. Це породжує відчуття вразливості, хронічної тривоги та постійного очікування загрози. Другим чинником є соціокультурна трансформація, що відбувається під час тривалого перебування за кордоном. Нові поведінкові й ціннісні орієнтації, набуті в середовищах з іншими соціальними нормами, можуть заходити в конфлікт з реаліями українського суспільства, викликаючи у поверненців почуття відчуженості та фрустрації. Третій чинник пов'язаний із фрагментацією та ерозією соціального капіталу в громадах походження, що стали жертвами масової мобільності, втрат і внутрішніх переміщень. Це спричиню дефіцит підтримки, підвищує ризик соціальної ізоляції та ускладнює процес відновлення довіри. Нарешті, розрив між очікуваннями й реальними

можливостями, зокрема у сфері працевлаштування та відновлення інфраструктури, може призводити до глибокого розчарування, зниження мотивації до інтеграції і навіть до повторної міграції.

Попри те, що багато українців, які залишили країну після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р., юридично мають статус тимчасового захисту, їхні ідентифікації здебільшого стосуються того, що вони сприймають себе не як емігрантів, а як тимчасових мігрантів. Їхній виїзд був зумовлений насамперед загрозою життю та безпеці, а не пошуком кращих економічних або соціальних умов. Багато з них зберігали чіткий намір повернутися додому, щойно ситуація зміниться на краще.

Зазначимо, що таке настановлення характерне для моделей тимчасової міграції, де батьківщина зберігає ціннісне та емоційне ядро самоідентичності. Тому концепції «зворотного культурного шоку», на нашу думку, є частково релевантними для аналізу поведінки, досвіду та психологічних реакцій українських біженців у процесі повернення. Ці концепції намагаються описати та інтерпретувати складнощі, з якими стикається особа, що повертається до країни походження після тривалого перебування в іншій країні (культурі) і яка очікує безконфліктної реадаптації, натомість переживаючи дезорієнтацію, емоційне виснаження та відчуття відчуження (Adler, 1975; J. E. Gullahorn, & J. T. Gullahorn, 1963). Адже психологічне настановлення на «легке» повернення може зробити досвід реадаптації ще складнішим: очікування «знайомого» і «рідного» не справджуються, а сам процес вимагає зусиль, подібних до первинної адаптації в еміграції, – іноді навіть більших (Brislin, 1981; Church, 1982).

Справді, у багатьох дослідженнях складність процесів первинної адаптації до країни захисту ототожнюється з процесами реадаптації та реінтеграції в країні походження – насамперед тому, що обидва процеси передбачають втрату колишніх «соціальних орієнтирів» та вимагають інтеграції в нову або трансформовану систему порядків соціальності. У науковій літературі цей процес часто описують як низку стадій або фаз, що охоплюють різні аспекти адаптації. Крім того, виокремлення стилів подолання труднощів (coping styles) також є популярним напрямом досліджень, що дає змогу висвітлити міжіндивідуальні відмінності в перебігу адаптаційних процесів. Фактично подібність будується на тому, що адаптація і реадаптація містять елементи «культурного навчання» – або первинного, або повторного, проте можуть бути відмінності в інтенсивності чи тривалості певних стадій (фаз).

Відповідно, слід говорити й про відмінності між цими процесами, що мають важливі наслідки для психології повернення біженців. Передусім суттєво різняться очікування самої особи. Ті, хто виїжджає за кордон, зазвичай усвідомлюють, що їх чекають виклики, пов’язані з іншою мовою, нормами та соціальними кодами. Ба більше, суспільство захисту також схильне сприймати новоприбулих крізь призму культурної відмінності, що створює певну толерантність до помилок або неузгодженості в поведінці. Натомість у разі повернення додому як самі поверненці, так і їхнє соціальне оточення часто очікують на «автоматичну» інтеграцію в знайоме середовище. І саме це робить

повернення психологічно вразливим: поверненці можуть зіткнутися з неочікуваними труднощами, оскільки не отримують соціальної «поблажливості».

Під час адаптації за кордоном основні трансформації зазвичай відбуваються в зовнішній площині і, очевидно, надзвичайно швидкими темпами: нові соціальні норми, мовне середовище, побутові умови, культурні практики і соціальні ролі, які людина має засвоїти, щоб успішно функціонувати в новому контексті. При цьому зміни в самій особі, зокрема її ціннісних орієнтаціях, ідентичності та світогляді, відбуваються поступово, через тривалі взаємодії з оточенням, усвідомлення нових життєвих досвідів і внутрішню психологічну рефлексію, що формує стійкі зміни особистісних структур і реалізується протягом значного періоду життя. Цей процес не є лінійним: він може супроводжуватися періодами застою, конфліктів між старими і новими цінностями, а також поступовою реконструкцією сенсів власного «Я» у відповідь на зовнішні і внутрішні виклики

Натомість процес повернення (репатріації) відбувається на тлі більш комплексних і багатовимірних змін, які одночасно торкаються як індивіда, так і соціального ландшафту країни походження. Людина повертається «вже трансформованою» – з новим досвідом, адаптованими культурними моделями, зміненими уявленнями про себе і світ, що формувалися під впливом іншого культурного середовища. Водночас соціальна реальність у країні походження також змінюється – політичні, економічні, культурні та інституційні трансформації можуть суттєво відрізнятися від того, що людина пам’ятає або очікує побачити. Особливо, якщо це стосується суспільства, що пройшло через досвід війни.

Ця подвійна динаміка змін створює складність реадаптації, коли особа опиняється між двома світами, що одночасно трансформувалися. Інакше кажучи, інтенсивність дистресу в разі повернення залежить від обсягів змін у середовищі і в самій особі.

Зрозуміло, що важливим стає не сам факт змін, а й здатність особи усвідомити ці зміни, а також адекватного переосмислення власного досвіду та коригування поведінкових стратегій. Н. Адлер (Adler, 1981) зазначає, що саме рефлексивне усвідомлення трансформацій, які відбулися з особистістю, є ключем до того, щоб повернення не лише не викликало дистрес, але також забезпечило інтеграцію нового досвіду в нове средовище – у країні, колись знайомій.

Очевидно, тому в дослідженнях репатріації усталилося два підходи до аналізу процесу повторної адаптації мігрантів. Перший підхід базується на оцінюванні об’єктивних соціально-економічних умов: чи знайшли поверненці роботу, чи забезпечено для них належні житлові умови, чи сформовано соціальні зв’язки і якою мірою відбулася інтеграція в соціум. Успіх адаптації в цьому разі вимірюється відповідністю певним зовнішнім критеріям. Другий підхід зосереджується на суб’єктивних уявленнях самих поверненців про власну адаптацію – наскільки вони відчувають, що повернення на батьківщину задовольняє їхні психологічні потреби і створює відчуття благополуччя. Цей

підхід важливий для розуміння складних процесів внутрішнього пристосування, які не завжди корелюють із зовнішніми умовами, адже навіть за сприятливих об'єктивних обставин поверненці можуть відчувати глибоке незадоволення через відчуження, соціальний дискомфорт або зміни в ідентичності.

І хоча очікується, що поверненці, на відміну від «чистих» емігрантів, мають перевагу в адаптаційному процесі завдяки «знайомству» із соціокультурним середовищем країни і наявності соціальних зв'язків, емпіричні дані переконують, що часто-густо цей процес є більш складним і менш передбачуваним. Як зазначає Д. Даванцо (DaVanzo, 1976), наявність досвіду проживання в країні походження мала б знижувати психологічні витрати повернення. Однак факти свідчать, що повернення нерідко супроводжується дезадаптацією, розчаруванням й емоційною нестабільністю. Частина репатріантів справді швидко інтегрується, немов «продовжуючи» перерване життя. Проте значна кількість осіб, навіть за наявності кращих матеріальних умов порівняно з оточенням, відчуває глибоке незадоволення життям на батьківщині.

Але в будь-якому разі, якщо дистрес репатірації переживається надзвичайно інтенсивно, виникає ризик реемігрції. Частіше – у колишню країну захисту, позаяк там є певні психологічні «інвестиції». Іноді – до третьої країни.

Високу частку дистресу показують дослідження серед іспанських, грецьких, італійських, ямайських та ірландських поверненців (Kenny, 1979; Rhodes, 1976, King, 1978; Bernard, & Voyatzoglou, 1974; Taylor, 1976; Gmelch, 1979). Звернімо лише увагу на те, що йшлося в цих дослідженнях переважно або про трудових мігрантів, або про «студентів за обміном», або про висококваліфікованих фахівців, які певний час працювали за контрактом. А все ж таки понад 60% ямайських мігрантів виявили незадоволення після повернення, як і значна частина турецьких трудових мігрантів прагнула повторної еміграції після досвіду перебування в Німеччині. Також близько 20% опитаних ірландських репатріантів висловили думку, що життя за кордоном було для них психологічно комфортнішим, ніж життя вдома (Gmelch, 1979).

У багатьох дослідження як висновок формулюється твердження, що однією з головних причин такої дезадаптації є неготовність до соціальної реальності повернення з її несподіваними або недооціненими викликами. Недостатня інформація, нереалістичні очікування і брак підготовки до цих аспектів викликають почуття розчарування, що в кінцевому підсумку продукує дистрес репатріації та ускладнює процес успішної реінтеграції.

Ці чинники дистресу набувають особливої гостроти тоді, коли соціальні розбіжності між країнами є значними. Особливо це рельєфно проступало, коли йшлося про трудових мігрантів з більш розвинених країн. Таке повернення часто означало втрату ціннісних основ, труднощі в реконструкції ідентичності, а також «спрощення» способу життя й втрату урбаністичних вигод. Ослаблення соціальних зв'язків, поява бар'єрів у спілкуванні з родичами і друзями, які залишалися «на місці», а також небажання останніх «повертати» колишні

стосунки поглиблювали відчуження (Gmelch, 1979; Kenny, 1972; Rhodes, 1978; 1979). Інколи репатріанти ідентифікували себе більше з культурою країни-прихистку, ніж із власним національним контекстом, що змінювало їхні поведінкові моделі, застосовувані ними соціальні практики взаємодії, породжуючи і міжособистісні конфлікти, і втрату почуття належності (King, 1978; Gmelch, 1979; Kenny, 1972).

Іноді в літературі виділяють ще один чинник дистресу – ускладнення психологічної адаптації поверненців через міжособистісне напруження, зокрема заздрість і підозри з боку місцевих жителів. Як засвідчують окремі дослідження, поверненці стикаються з упередженим ставленням з боку оточення, яке вважає, що емігрантське життя неодмінно пов'язане з матеріальним збагаченням. Часом це провокує економічні зловживання: ціни на послуги і товари для поверненців завищуються, що викликає у них почуття ізоляції чи фрустрації.

Ще одним істотним джерелом розчарувань для поверненців стає організаційна і побутова неефективність у країні повернення. На відміну від впорядкованого ритму життя в економічно розвинених державах, де домінують чіткість, пунктуальність і прозорість адміністративних процедур, репатріанти часто стикаються з хаотичністю, бюрократичною неузгодженістю та проявами корупції в процесах обслуговування на батьківщині. Такі порівняння з досвідом проживання за кордоном формують у них критичне ставлення до державних інституцій, що, відповідно, призводить до зниження рівня довіри до соціального порядку.

Проблематизує реадаптацію й ситуація на ринку праці. Здебільшого поверненці констатують, що економічна ситуація в країні повернення не відповідає їхнім очікуванням: виникають труднощі з працевлаштуванням, спостерігається нижчий рівень заробітної плати й гірші умови праці порівняно з досвідом перебування за кордоном. Як зауважує Х. Тейлор (Taylor, 2015), частина ямайських мігрантів уникала виконання низькокваліфікованої праці задля збереження авторитету у власних спільнотах, що, зрозуміло, ускладнювало їхню соціальну та психологічну реінтеграцію.

Гендерні і вікові характеристики особи також позначаються на тих чи тих параметрах переживання дистресу репатріації. Так, жінки частіше стикаються з труднощами реінтеграції, що зумовлено не лише соціальними очікуваннями, а й структурною маргіналізацією в країні походження. Через обмежені можливості працевлаштування, особливо в сільській місцевості, жінки після повернення нерідко опиняються в стані вимушеної бездіяльності або передчасного виходу на пенсію, що посилює відчуття втрати автономії, соціальної цінності та ідентичності (Gmelch, 1980).

Діти поверненців також часто стикаються з додатковими психологічними викликами, пов'язаними з розривом освітніх, мовних та соціокультурних контекстів. Шкільний і підлітковий вік є особливо критичними періодами для формування базових ідентифікаційних і когнітивних структур. Як показує Р. Кінг (King, 1977), повернення з Англії до Італії виявилося травматичним для багатьох підлітків через труднощі в навчанні, пов'язані зі слабким володінням

італійською мовою і несумісністю шкільної культури. Аналогічні спостереження фіксувалися і щодо іспанських школярів, які тривалий час проживали в Німеччині і демонстрували більш виражену мовну ідентифікацію з німецькою мовою, що ускладнювало їхню адаптацію після повернення (Rhoades, 1978). Для мінімізації цих ризиків деякі сім'ї практикують тимчасове розділення, направляючи дітей на батьківщину до родичів для проходження адаптаційного періоду (Bryan, 1980).

В. Енлоу (Enloe, 1986), аналізуючи досвід 21 японської родини після повернення з-за кордону, ідентифікував низку адаптаційних труднощів у дітей. Серед найбільш поширених були шкільна фобія, труднощі в адаптації до соціальних норм країни походження, страх бути відторгнутим або висміяним через «іноземні» риси, а також підвищена тривожність у ситуаціях соціальної експозиції, зокрема під час публічних виступів. Отримані результати свідчать про особливу вразливість дітей і підлітків до психологічного дистресу репатріації та акцентують на необхідності врахування цих чинників під час розроблення програм з підтримання поверненців.

Сьогодні можна помітити, як Україна докладає значних зусиль, зокрема через упровадження програм дистанційної освіти, для пом'якшення дистресу репатріації, що може бути спричинений освітніми розривами у дітей біженців. Ці ініціативи спрямовані на забезпечення безперервності навчального процесу незалежно від місця перебування дитини, що дає змогу зменшити ризики відчуження та утруднень адаптації після повернення. Наприклад, Міністерство освіти і науки України запровадило онлайн-платформи для дистанційного навчання, які охоплюють як уроки за шкільною програмою, так і курси з української мови, культури та історії. Такі ресурси, як-от «Всеукраїнська школа онлайн» (ВШО) і «На Урок», стали важливим інструментом підтримки дітей і підлітків, які перебували за кордоном або змушені були змінити місце проживання внаслідок війни. Окрім дистанційного навчання, проблему освітніх розривів вирішують шляхом адаптаційних класів та інклюзивної освіти в школах громад, які приймають, де дітям надають допомогу в опануванні навчальної програми. Також реалізуються програми професійної підготовки для педагогів щодо роботи з дітьми, які пережили вимушену міграцію або тривалу відсутність у школі (Коптєв, & Висоцький, 2025; Коробка, 2024).

Дистрес репатріації має свою, «інстинктивну», динаміку: у більшості поверненців він проявляється найбільш гостро на початкових етапах повернення, коли особа вперше стикається з контрастом між очікуваннями і реальною соціально-культурною ситуацією на батьківщині. Емпіричні дослідження, хоч і не систематичні, свідчать, що рівень незадоволення після повернення зменшується протягом перших двох років перебування на батьківщині. Так, у ситуції ірландських репатріантів частка тих, хто оцінював власний досвід повернення негативно, знизилася з 51 % у перший рік до 21 % на другому році і до 17 % через п'ять років (Gmelch, & Delaney, 1979). Водночас наведені показники не беруть до уваги ті 5-10 % осіб, які здійснили повторну еміграцію, не витримавши психологічного напруження, пов'язаного з процесом реадаптації.

Можна висловити припущення, що інтенсивність дистресу зменшується завдяки тому, що активізуються внутрішні психологічні механізми, зокрема когнітивна реструктуризація, яка дає змогу переосмислити негативний досвід та інтегрувати його у власну життєву історію; емоційне регулювання, що сприяє зниженню тривожності й напруженості; а також соціальна підтримка, яка допомагає відновити почуття належності та підвищує здатність долати труднощі. Крім того, поступова реінтерналізація цінностей і норм «колишньої» спільноти дає поверненцям змогу зменшити внутрішній конфлікт між набутим за кордоном досвідом й очікуваннями місцевого середовища, що поступово знижує рівень дистресу.

Очевидно, є певний інтервал у переживанні дистресу – можемо його назвати «психологічний перехід», – коли відбувається поступове згасання переоцінених уявлень про переваги життя за кордоном і десенсибілізація до недоліків своєї країни. Це складне переналаштування супроводжується переглядом попередніх очікувань, розчаруванням або втраченою ілюзією щодо життя «там» і поступовим формуванням більш реалістичного – хоча не завжди позитивного – ставлення до «дому». На когнітивному рівні репатріант зазнає реорганізації смислової системи, коли життя за кордоном перестає бути еталоном або ідеалом, а життя у своїй країні – лише об’єктом для критики. На психологічному рівні це проявляється в зниженні когнітивно-емоційного дисонансу, зумовленого постійним порівнянням двох соціокультурних контекстів, і поступовому формуванні адаптивного прийняття нового соціального статусу в «колишньому» соціумі.

Однак цей процес не є автоматичним і безболісним: часом десенсибілізація до недоліків країни походження відбувається шляхом емоційного відсторонення, зниження очікувань або втрати активної громадянської позиції, тобто йдеться про відмову від сподівань, а не про інтеграцію в спільноту.

Н. Сахін (Sahin, 1990) у дослідженні, проведеному серед турецьких випускників середніх шкіл після тривалого перебування за кордоном, звертає увагу на підвищені показники клінічної депресії і тривожності порівняно з контрольною групою, яка не мала досвіду повернення. Серед 785 опитаних поверненців 18 % повідомили про симптоми депресії клінічного рівня, тоді як у групі з 579 неповерненців цей показник становив 11 %. Аналогічні тенденції спостерігалися щодо показників тривожності: «проблемну тривожність» відзначили 45 % поверненців, тоді як серед контрольної групи цей показник становив 28 %. Отримані результати свідчать про підвищений рівень психологічного дистресу, безпосередньо зумовленого досвідом повернення. Крім того, третина (34 %) учасників дослідження висловила жаль з приводу повернення додому, тоді як лише 9 % шкодували про еміграцію. Ці дані відображають значне емоційне розчарування, що виникає внаслідок невиправданих очікувань і труднощів повторної інтеграції, та підтверджують необхідність врахування психологічного аспекту репатріації, коли йдеться про оцінювання адаптаційних процесів поверненців.

Схожі результати отримали Д. Роджерс і К. Ворд, які вивчали психологічну адаптацію 20 школярів, що повернулися до рідної країни (Rogers, & Ward, 1993). Дослідники виявили позитивні кореляції між труднощами повторної адаптації і рівнем депресії (r = 0,37), а також тривожності (r = 0,52). Висновки узгоджуються зі спостереженнями Н. Сахін і підтверджують підвищену психологічну вразливість осіб, що переживають стрес, пов'язаний з поверненням.

Ще одним важливим результатом є емпіричне підтвердження припущення, що дистрес репатріації супроводжується не лише емоційними труднощами, а й істотними змінами у сфері соціального функціонування та ідентичності. Так, Е. Гама і Р. Педерсен, аналізуючи досвід бразильських аспірантів (31 особи), які повернулися після навчання в США, зафіксували труднощі повторної адаптації, що проявлялися в конфліктах цінностей у міжособистісних і професійних відносинах. Інакше кажучи, складність реінтеграції пов'язана з необхідністю психологічної реконфігурації когнітивних і соціальних схем, адаптації до змінених соціальних норм і ролей, а також переосмислення власної ідентичності в контексті оновлених соціокультурних умов (Gama, & Pedersen, 1977).

Дистрес репатріації позначається також і на якості соціальних зв'язків, зокрема на процесах налагодження і підтримання міжособистісних відносин. (Щоправда, не завжди негативно.) Так, Д. Мартін (Martin, 1986) звертає увагу на істотні трансформації в оцінюванні міжособистісних стосунків серед поверненців. Дослідник вивчав роль комунікації у формуванні сприйняття студентами – тимчасовими емігрантами – позитивних і негативних змін у трьох типах міжособистісних стосунків: з батьками, з рідними братами чи сестрами і з друзями (загалом 173 учасники). Результати MANOVA продемонстрували, що інтенсивність зазначених позитивних і негативних змін варіювала залежно від типу стосунків. Так, відносини з батьками і братами/сестрами оцінювалися як значно більш позитивно змінені, ніж негативно, що суперечить результатам досліджень, що характеризували такі стосунки після повернення як проблемні. Водночас відносини з друзями сприймалися як такі, що зазнали як позитивних, так і негативних змін. І все ж ми бачимо зміну якості стосунків.

З іншого боку, Дж. Сайтер і Д. Вадделл (Saiter, & Waddell, 1989) за допомогою шкали зворотного шоку (Reverse Shock Scale, RSS) виявили негативну кореляцію між рівнем дистресу і задоволеністю міжособистісними зв'язками (r = –0,42), увиразнивши тим самим ослаблення дії «підтримувальних» соціальних мереж у процесі реадаптації.

Отже, досвід дистресу по-різному позначається на розвитку міжособистісних навичок, стосунках із членами родини чи друзями, що підтверджує як складний, так і потенційно трансформативний характер процесу репатріації.

Поряд з труднощами, пов'язаними із соціальним функціонуванням, окремі дослідження демонструють наявність позитивних особистісних трансформацій, зумовлених досвідом перебування за кордоном. Так, Д. Наш (Nash, 1976), порівнюючи студентів, які повернулися після навчання за

кордоном, з тими, що залишалися в рідній країні, зафіксував вищі показники автономії та індивідуального розвитку у студентів першої групи. Так само М. Стітсворт (Stitsworth, 1989), використовуючи Каліфорнійський психологічний опитувальник, виявив статистично значущі відмінності між поверненцями і «неповерненцями» за шкалами спільності, гнучкості та досягнень через незалежність. Дослідник інтерпретував ці результати як свідчення формування нових аспектів ідентичності, що виникають у процесі міжкультурної взаємодії. Можна стверджувати, що повернення з міжкультурного досвіду супроводжується не лише адаптаційним стресом, а й глибинними змінами в особистісній структурі, які, з одного боку, ускладнюють процес реінтеграції, а з іншого – є чинниками особистісного зростання та розвитку.

Подібні висновки зробив Л. Кіддер (Kidder, 1992), досліджуючи досвід японських студентів-поверненців. Одним із центральних феноменів, зафіксованих у його роботі, стала «дилема повернення» – необхідність узгодження змін, набутих за кордоном, з очікуваннями культури походження. Ці зміни охоплювали як зовнішні прояви (зміни в зовнішності, стилі одягу, поведінкових патернах), так і глибинні трансформації, пов’язані зі стилем міжособистісного спілкування, мовною поведінкою, ціннісними орієнтаціями та уявленнями про кар’єрні перспективи. Інакше кажучи, процес реінтеграції може відбуватися як переосмислення власної ідентичності в контексті поєднання минулого досвіду і нових соціокультурних реалій.

К. Гав демонструє, що значущим чинником виникнення дистресу репатріації є саме конфлікт між ідентичностями, сформованими в процесі міжкультурного досвіду, і соціокультурними нормами, які домінують у країні походження. Адже після репатріації поверненці часто ідентифікують себе з культурними або етнічними характеристиками, які є маргінальними або слабо інтегрованими в домінантну культуру рідного суспільства. Наприклад, вихідці з постсоціалістичних країн, які тривалий час проживали в Західній Європі, після повернення демонстрували більш індивідуалістичні цінності, підвищену толерантність до культурного різноманіття і більш демократичні стилі міжособистісної комунікації, що іноді сприймалося місцевим оточенням як «чужі» або небажані риси. Аналогічний патерн спостерігається серед колишніх студентів із країн Близького Сходу, які навчалися в США або Європі: засвоєння більш ліберальних поглядів на гендерні ролі і міжособистісні взаємодії після повернення призводило до конфліктів із традиційними сімейними і релігійними нормами. Що ж до біженців із діаспорних спільнот, що повертаються до країн з моноетнічною більшістю, то ідентифікація з культурою меншини або інтернаціональними цінностями, проявлена під час перебування за кордоном, іноді призводить до маргіналізації та дискримінаційних практик у повсякденному житті (Gaw, 2000).

Ці результати акцентують на ролі конфлікту ідентичностей як центрального механізму формування психологічного дистресу в процесі реінтеграції. У цьому процесі відбувається зіткнення ціннісних систем, поведінкових патернів і когнітивних уявлень, що формують внутрішнє «Я»

індивіда. Причому такий конфлікт може проявлятися в різних сферах: від міжособистісних стосунків і сімейних ролей до кар'єрних очікувань та соціальної участі. Він створює постійне когнітивно-емоційне напруження, яке посилює тривожність, знижує задоволеність соціальними зв'язками та ускладнює відчуття належності до рідної спільноти. Унаслідок цього дистрес репатріації стає системним, адже впливає не лише на емоційне самопочуття, а й на стратегічні рішення особистості щодо соціальної інтеграції, професійної орієнтації та підтримки соціальних мереж. Інакше кажучи, конфлікт ідентичностей слід розглядати не лише як пасивний наслідок повторного зіткнення з країною походження, а як активний чинник, що формує динаміку дистресу, визначає індивідуальні стратегії адаптації та спрямовує процес переосмислення цінностей, соціальних ролей і міжособистісних взаємодій.

Про це пише також і К. Кіттредж: американці, які поверталися додому після тривалого перебування за кордоном, часто повідомляли про глибоке відчуття відчуженості у власному соціальному середовищі. Один із респондентів зазначив, що за межами США його афроамериканська ідентичність мала другорядне значення порівняно з національною, тоді як після повернення він був змушений «стикатися з чорнотою» – із комплексом соціальних очікувань, стереотипів та дискримінаційних практик, пов'язаних із расовою належністю. Показовим є також інший випадок, коли жінка зізнавалася, що після повернення до США вона могла підтримувати соціальні контакти переважно з маргіналізованими групами («ізгоями»). Причиною цього вона вважала власну гібридну ідентичність, сформовану під впливом індійського соціокультурного контексту, що не знаходило відгуку в більшості американців (Kittredge, 1988). Ці приклади ілюструють процес формування гібридної самоідентифікації, яка дисонує з домінантними культурними очікуваннями суспільства походження і може бути одним із механізмів дистресу репатріації, впливаючи на їхню соціальну інтеграцію та міжособистісні взаємодії.

Зауважимо, що в психологічній літературі поняття «гібридної» ідентичності часто описують як потенційне джерело міжкультурної компетентності, але водночас і внутрішнього конфлікту, особливо в ситуації репатріації, коли суб'єктивне відчуття «вдома» поєднується з переживанням власної «чужості». Схоже явище «розмиття ідентичності» описав Д. Стівенсон-Моесснер (Stevenson-Moessner, 1986), досліджуючи досвід євроамериканця, який виріс у не-білій Африці. Після повернення до США він змушений був відмовитися від африканських соціальних орієнтирів і моделей поведінки, що призвело до дезорганізації особистісної структури та вираженого емоційного дистресу.

Насамкінець зазначимо, що вивчення дистресу репатріації має важливе прикладне значення для формування ефективної політики повернення та реінтеграції біженців.

По-перше, воно дає змогу розробляти державні і міжнародні програми, які братимуть до уваги не лише матеріальні, а й психологічні і соціокультурні потреби репатріантів, уникаючи універсальних моделей, що ігнорують

специфіку окремих груп. Зокрема, результати досліджень можуть слугувати підґрунтям для впровадження поетапних стратегій повернення (наприклад, пробних візитів або часткових переміщень), які знижують рівень емоційного напруження.

По-друге, своєчасна ідентифікація груп з високим ризиком повторної міграції через підвищений рівень дистресу допомагає запобігти «міграційному реверсу» шляхом надання цільової психологічної і соціальної підтримки. Дослідження підтверджують необхідність інтеграції психологічного супроводу в систему соціальних послуг, особливо тоді, коли репатріація супроводжується посттравматичними симптомами, фрустрацією або конфліктами ідентичності.

По-третє, з'ясовано, що дистрес зазвичай зумовлюється не лише індивідуальними чинниками, а й реакцією громад, які надають притулок. Останнє зумовлює потребу в розробленні програм комунікації та локальних ініціатив, спрямованих на зменшення соціальної напруженості між тими, хто залишався в країні, і тими, хто повернувся.

По-четверте, урахування чинників мобільності (маятникових переміщень, збереження транснаціональних зв'язків) дає змогу створювати гнучкі формати підтримки для репатріантів, які ще не повністю розірвали зв'язки з країнами перебування. Нарешті, аналіз економічних аспектів дистресу репатріації свідчить про потребу в комплексних програмах, які поєднували б працевлаштування, перекваліфікацію, забезпечення житлом і доступом до охорони здоров'я, а також міжнародну координацію між країнами перебування і Україною для узгодженого переходу соціальних гарантій.

Ці практичні міркування не лише окреслюють напрямки надання підтримки поверненцям, а й засвідчують потребу в більш точному теоретико-понятійному окресленні цього феномену. Для належного аналізу постповернення і механізмів реакультурації доцільно розглядати дистрес репатріації у зв'язку з низкою суміжних концептів, розроблених у міжнародній науковій традиції. Такий підхід дасть змогу зіставляти емпіричні дані, отримані завдяки численним дослідженням, з усталеними моделями опису проблем (насамперед соціальних і психологчіних), що виникають після повернення.

Розділ 7

СТРАТЕГІЧНІ ПРАКТИКИ РЕПАТРІАЦІЇ: ЧИ Є ДОРОГА ДОДОМУ?

7.1. Репатріація, реінтеграція і потенційні зміни соціальної тканини суспільства

Яким би не було у своїх кількісних масштабах повернення біженців після тривалого вимушеного перебування за кордоном, варто розуміти, що це повернення буде потенційно трансформаційним процесом і впливатиме на структуру, особливості функціонування та стійкість соціальної системи, на тканину повсякденного життя і на динаміку суспільних відносин.

Досвід інших країн свідчить, що репатріація у великих масштабах майже завжди стає чинником соціальних змін. Повернення боснійських біженців у 1990-х роках відбувалося на тлі політичної нестабільності та відновлення зруйнованої інфраструктури, що породжувало конкуренцію за ресурси і загострювало міжетнічну напруженість. У Руанді масове повернення після геноциду супроводжувалося потребою у відновленні довіри між суспільними групами. В Афганістані хвилі репатріації призводили до інтенсивного зростання навантаження на інститути, які ще не відновили свою довоєнну функціональність.

В українському кейсі цей процес вимагає особливої уваги, адже він відбуватиметься в умовах воєнної і післявоєнної реконструкції, коли суспільні інститути, економічні механізми та культурні норми перебуватимуть у стані нестабільності та інтенсивних трансформацій. Повернення великої кількості людей змінюватиме баланс локальних спільнот, впливатиме на ринок праці, освітні та медичні системи, а також відображатиметься на суспільних настроях і рівні соціальної згуртованості.

Для України репатріаційний процес матиме подвійну природу: з одного боку, він повертатиме в суспільство людський капітал, що потенційно може сприяти економічному зростанню та відбудові зруйнованих міст, відновленню знищених територій; з іншого – він створюватиме нові зони соціальної вразливості, де відмінності в досвідах, ціннісних орієнтирах та очікуваннях між тими, хто залишався, і тими, хто повернувся, можуть призводити до латентних конфліктів. Адже в повсякденних (профанних) суспільних дискурсах сьогодні нерідко фіксується упереджене сприйняття репатріантів як тих, хто «перебував у безпечних умовах, поки інші зазнавали смертельної небезпеки під час обстрілів». Такі уявлення, навіть якщо вони не ґрунтуються на фактах чи реальному досвіді конкретних осіб, здатні підсилювати соціальну дистанцію між різними верствами населення, створюючи додаткові бар’єри для інтеграції

та відновлення взаємної довіри. Соціальна тканина суспільства в цьому контексті постає як складне переплетення формальних і неформальних зв'язків, норм і цінностей, яке під впливом репатріації може зазнавати значного напруження. А тому очікуваними є численні поляризації суспільства, що відображатимуться, зокрема, і через вимір прийняття/неприйняття репатріантів.

Амбівалентний вплив репатріації на політичний, економічний та соціальний розвиток країни проявляється в здатності водночас стимулювати розвиток і породжувати нові форми напруженості й конфліктів. У сучасних дослідженнях ідеться про те, що репатріація, навіть у формі тимчасових переміщень, стає каналом транснаціонального обміну знаннями, професійними навичками та ціннісними орієнтаціями, а тому поверненці здатні ставати агентами модернізаційних змін, оскільки повертаються з досвідом, здобутим в інших країнах (і часто промислово більш розвинених), фінансовими ресурсами, які можуть бути інвестовані в розвиток місцевих економік та створення робочих місць, а також із новими моделями організації праці та соціальної взаємодії, що можуть сприяти впровадженню інноваційних практик у різних сферах життя.

Ці теоретичні припущення знаходять підтвердження в статистиці працевлаштування, що відображає поступову інтеграцію українців у європейські ринки праці. Станом на початок 2024 р. різноманітні опитування фіксують стійке зростання рівня працевлаштованості серед українських біженців у країнах Європейського Союзу і Великої Британії. За даними міжнародних і національних досліджень, близько 45 % українських біженців за кордоном залучені до формальної зайнятості або підприємництва; ще приблизно 8 % працюють дистанційно на українських роботодавців. Інші категорії охоплюють студентів, пенсіонерів, безробітних та осіб, які через різні причини не шукають роботи. У Нідерландах, за офіційними даними CBS (2024), рівень працевлаштованих серед українських біженців віком 15–65 років сягнув 59 %. Близько половини з них працюють у секторі бізнес-сервісів через тимчасові агентства, тоді як ще 32 % – у сфері торгівлі, транспорту і громадського харчування. Понад половину зайнятих мають гнучкі або тимчасові контракти (on-call, temporary), а 53 % працюють повний робочий день. У Польщі, яка прийняла одну з найбільших часток українських біженців (близько 900 000 осіб), рівень зайнятості серед дорослого населення становить приблизно 65 %. Головними секторами зайнятості є виробництво (14 %), готельно-ресторанна сфера (12 %), торгівля/ремонт (6 %). Згідно з дослідженням Deloitte і УВКБ ООН, українські біженці сприяли зростанню польської економіки, зокрема, за рахунок збільшення бюджетних надходжень обсягом 10-20 млрд злотих за 2022–2023 роки. У Великій Британії, за даними Європейського центрального банку (2023), близько 61 % українців є працевлаштованими або самозайнятими. Найбільше представництво українців спостерігається в секторі гостинності, а також серед працівників IT-індустрії. На противагу вищезгаданим країнам, у Німеччині рівень зайнятості серед українських біженців є значно нижчим – станом на початок 2024 р. він становить приблизно 18–23 %. Основними бар'єрами до працевлаштування

залишаються мовні труднощі, затримки через адміністративні процедури, а також труднощі з визнанням освітніх і професійних кваліфікацій. Попри це частина українців поступово інтегрується в такі галузі, як-от освіта, будівництво. У країнах Балтії (Естонія, Литва, Латвія) рівень зайнятості українських біженців також є відносно високим: близько 50–55 % дорослого населення мають роботу. Основні галузі зайнятості – виробництво, будівництво, роздрібна торгівля, сфера послуг та громадське харчування.

Ці дані свідчать про те, що українські біженці здебільшого працевлаштовані у сферах з низьким порогом входження, як-от: виробництво, обслуговування, торгівля, будівництво, логістика, а також через агентства тимчасової зайнятості. Рівень відповідності зайнятості попередній професійній кваліфікації або освіті є низьким, що пов’язано з бар’єрами визнання дипломів, мовною політикою країн, що приймають, правовими обмеженнями на ринку праці та особливостями правового статусу тимчасового захисту.

Структурний незбіг між здобутою освітою чи попереднім професійним досвідом і характером наявної роботи є відмітною ознакою зайнятості українських біженців. Багато з них працюють у сферах, які не відповідають їхній кваліфікації, що свідчить про небезпеку втрати кваліфікаційного капіталу і ризики ерозії професійних навичок. Зокрема, медичні працівники, викладачі, юристи, фахівці з інформаційних технологій нерідко змушені влаштовуватися на некваліфіковані посади через складність процедур підтвердження дипломів, мовні обмеження і брак доступу до професійної адаптації. Варто також зазначити, що рівень зайнятості має тенденцію до зростання з часом: упродовж перших 6-12 місяців перебування в країні, як правило, кількість працевлаштованих осіб зростає, особливо серед тих, хто проходить мовні курси або інтеграційні програми. Тобто спостерігаємо зростання економічної активності біженців, проте воно не обов’язково супроводжується професійним зростанням чи переходом до більш стабільного і вищеоплачуваного сектору. А тому, попри високий рівень залучення українських біженців до ринків праці країн перебування, переважна форма їхньої зайнятості залишається вразливою – вона є тимчасовою, часто некваліфікованою і не завжди відповідає попередньому соціальному статусу.

Останнє, очевидно, стає причиною менш оптимістичних заяв, що масштабна репатріація неодмінно сприятиме стійкому економічному відновленню і швидкій модернізації України в поствоєнний період. Позитивний вплив поверненців, безумовно, відчувається, але він не є автоматичним і значною мірою зумовлений сукупністю структурних та інституційних чинників. Серед них, зокрема, рівень політичної та економічної стабільності країни, наявність адекватних можливостей для професійної реалізації та працевлаштування репатріантів, а також функціонування систем підтримки підприємництва і соціальної інтеграції. Якщо таких умов немає або вони недостатні, здобуті поверненцями знання, навички й фінансові ресурси можуть залишатися невикористаними або, породжуючи фрустрацію, призводити до повторної міграції чи соціальної маргіналізації. Отже, потенціал повернення як чинника розвитку визначається не лише індивідуальними характеристиками

самих поверненців, а й здатністю суспільних інституцій ефективно інтегрувати їх у соціально-економічне середовище після повернення (Cassarino, 2004; King, 2023).

І, як показав аналіз дистресу репатріації, емпіричні дослідження, зокрема ті, що фокусуються на психологічному добробуті та процесах адаптації репатріантів, не завжди підтверджують оптимістичні сценарії економічної та соціальної інтеграції. Дані свідчать, що засвоєння і застосування навичок, здобутих за кордоном, часто наражається на численні бар'єри як об'єктивної, так і суб'єктивної природи. Часом повернення супроводжується не зміцненням, а здебільшого ерозією психологічних ресурсів, що проявляється в розчаруванні, емоційних «гойдалках», а іноді – у втраті мотивації до соціальної та професійної активності. Психологічний вимір репатріації, який охоплює очікування повернення, зіткнення з реальністю нових чи відновлених соціальних умов, реакції оточення на репатріантів та ідентифікаційні конфлікти, є ключовим для розуміння більш глибокого суспільного впливу цього явища.

Дослідження проблемності впливу масової репатріації на соціальні зміни вилилося в окремий напрям, а вплив дістав власну назву – вернакуляризація. Термін поки що залишається відносно незвичним у західній науковій термінології, хоча сам процес, який він описує, є доволі характерним для сценаріїв масового переміщення населення та соціальної реінтеграції. Вернакуляризація означає процес адаптації, локалізації або «перекладу» нових ідей, цінностей, практик або інновацій у форму, що стає прийнятною, зрозумілою і релевантною для конкретної місцевої спільноти чи культури. Інакше кажучи, це процес, за допомогою якого зовнішні або глобальні зміни трансформуються в «домашні», «побутові» форми, що відповідають специфічним культурним, соціальним і символічним контекстам спільнот, які надали притулок. Вернакуляризація означає подолання бар'єрів сприйняття та інтеграції нового знання або практик, що забезпечує більш ефективну соціальну адаптацію і культурну трансформацію (Cooper, Perkins, & Rumford, 2016; Koh, Wee, Goh, & Yeoh, 2017; Rodríguez-Garavito, 2021). Завдяки дослідженню вернакуляризації можна пояснити, як саме нові (привнесені поверненцями) елементи соціального досвіду трансформуються та інкорпоруються в усталені форми взаємодії і чинний порядок соціальності.

Потенціал особи як «агента вернакуляризації» тісно пов'язаний з її стратегією реінтеграції, яка визначає спосіб і ступінь взаємодії цієї особи з культурним та соціальним середовищем країни повернення. Різні стратегії – від активного впровадження інновацій до обережного конформізму – формують спектр можливостей та обмежень у процесі трансформації місцевої культури. Для того щоб стати ефективним агентом вернакуляризації, особа має, по-перше, засвоїти і зберегти нові ідеї, цінності та практики, набуті в країні міграції; по-друге, здобути довіру місцевої спільноти, яка дає змогу трансформувати і представляти ці ідеї у формі, зрозумілій і прийнятній у локальному культурно-соціальному контексті. Лише за наявності обох складників – культурного капіталу, привезеного з-за кордону, і соціального капіталу в рідному

середовищі – «вернакуляризатор» здатен сприяти успішній адаптації нововведень і формувати умови для їх ефективної інтеграції в життя спільноти.

Так, Р. Левіт і С. Мері (Levitt, & Merry, 2016) спробували змоделювати потенціал особи щодо привнесення нею змін із країни захисту до країни походження. На їхню думку, найбільший потенціал до вернакуляризації демонструють ті з поверненців, які почуваються комфортно в обох країнах. Вони мають широкий спектр соціальних зв'язків, що охоплюють як місцеве населення, так і інших поверненців, і транснаціональні мережі. Така соціальна капіталізація сприяє формуванню як міцних міжособистісних зв'язків, так і місткових, що забезпечує ефективне передавання та адаптацію нових ідей у локальному культурному контексті. Особи, які зберігають набуті за кордоном ідеї та цінності, але мають обмежені контакти з місцевим населенням, володіють значно меншим потенціалом впливу на соціальний дискурс у країні повернення. Якщо особа не має розгалужених зв'язків, то це, зрозуміло, ускладнює процес адаптації ідей, що призводить до обмеженої вернакуляризації. А ті з поверненців, які відкидають цінність досвіду іншої країни, відповідно, не привносять нових ідей чи цінностей, адже мають низький або недостатній потенціал для вернакуляризації. Вони практично не прагнуть змінювати порядок соціальності в країні повернення, що істотно звужує їхній вплив на процеси суспільної трансформації та відновлення. Можна погодитися з припущенням, яке формулюють дослідниці: стратегія реінтеграції, яку обирає поверненець, є визначальним чинником його потенціалу щодо вернакуляризації, тобто процесу адаптації і трансформації нових ідей у форму, зрозумілу і прийнятну для місцевої спільноти. Водночас важливо брати до уваги, що структурне та інституційне середовище країни повернення суттєво модулює здатність поверненців реалізувати цей потенціал.

Аналізуючи вплив поверненців на порядки соціальності, крім вернакуляризації, важливо розрізняти типи змін, пов'язаних з їхнім поверненням: опосередковану дифузію (наприклад, через створення бізнесу, повернення капіталу, нові практики споживання) і безпосередні соціальні трансформації, які ініціюють самі поверненці через залучення до громадського життя, освітні ініціативи або культурне посередництво. Такі трансформації значною мірою залежать не лише від структурних обставин, а й від психологічної готовності індивіда бути агентом змін. Як зазначалося вище, лише поєднання зовнішніх ресурсів (компетентності, капітал, зв'язки) з внутрішньою мотивацією, упевненістю в собі і досвідом подолання викликів визначає, наскільки репатріант здатен ініціювати зміни після повернення. Висококваліфіковані поверненці, які пережили значущу трансформацію ідентичності, глибоко інтегрували набуті за кордоном культурні цінності та професійні компетентності, а також розвинули широку мережу транснаціональних зв'язків, мають значно вищий потенціал впливати на свої спільноти після повернення. Вони здатні ставати агентами змін, упроваджуючи інноваційні підходи в професійній діяльності, соціальній взаємодії та культурному житті. Навпаки, так звані циркулярні мігранти, які провели за кордоном порівняно мало часу і не набули нових соціокультурних навичок,

частіше повертаються з обмеженим багажем нових знань та досвіду, що суттєво знижує їхній вплив на процеси трансформації в рідних громадах.

Водночас, як зазначає Дж. Гмельх (Gmelch, 1980), сам по собі потенціал змін не гарантує їх реалізації. Значна частина поверненців, навіть за наявності досвіду й ресурсів, стикається із психологічними бар'єрами, серед яких – страх відторгнення, побоювання бути неправильно сприйнятим, а також потреба в соціальному прийнятті, що може змушувати уникати активних дій або адаптуватися до статус-кво. Досвід Ірландії, описаний Дж. Гмельхом, показує, що поверненці часто стримують себе, не намагаючись упроваджувати інновації, щоб не викликати спротив з боку локального населення. Це свідчить про важливу роль соціального клімату в країні повернення – відкритість громади до змін, наявність структур підтримки і простору для участі в громадському житті. Вплив поверненця на соціальні зміни залежить не лише від його внутрішнього ресурсу, а й від здатності середовища бути *чутливим до альтернативної моделі поведінки й досвіду*.

Отже, якщо вплив поверненців на соціальні зміни залежить від взаємодії їхніх ресурсів і чутливості соціального середовища, то можна говорити про короткострокові і довгострокові наслідки репатріації, які стають помітними на рівні різноманітних процесів (соціальних, економічних, політичних, демографічних тощо) у країні. Короткострокові ефекти репатріації для країни походження зазвичай пов'язані з економічними вигодами, зокрема через повернення накопиченого капіталу, індивідуальні інвестиції, а також емоційну підтримку родин і громад. У довгостроковій перспективі можуть виникати соціально-демографічні наслідки, зокрема депопуляція сільських регіонів, транснаціоналізація культури та формування нових моделей громадської участі. Вплив економічних ресурсів репатріантів залежить від контексту управління і політичної стабільності в країні повернення.

Психологічно це може впливати на уявлення про життєві стратегії, очікування молоді та моделі успішності в рідних громадах. Короткострокові наслідки репатріації також можуть знаходити вияв у необхідності адаптації соціальних інституцій до повернення громадян, зокрема через забезпечення їхнього працевлаштування, соціального захисту та культурної інтеграції. У довгостроковій перспективі спостерігаються більш глибокі трансформації – зростання культурного розмаїття, зміни в міжгрупових відносинах, поява нових форм соціальної ідентичності та інституційної підтримки поверненців. Ці процеси супроводжуються трансформаціями в суспільних уявленнях, міжкультурній комунікації, а також у політичному дискурсі щодо репатріації, ідентичності та соціальної належності.

Масштабна репатріація має потенціал впливу як на локальні громади, що приймають поверненців, так і на ширші соціальні структури. Здатність бути носіями змін визначається не лише їхніми індивідуальними характеристиками, а й рівнем соціального прийняття, наявністю підтримувальних мереж, символічним визнанням і відчуттям власної агентивності (Portes, 2010). Так, Ю. Ганґер увиразнює той факт, що висококваліфіковані репатріанти, повертаючись до Індії зі США, «оживили» ІТ-сектор, створивши підприємства і

трансформувавши економічний ландшафт. Значущість змін істотно перевищувала індивідуальні вигоди, оскільки позначилася структурною модернізацією та переосмисленням ролі знань і професійного капіталу в суспільстві (Hunger, 2004). На психологічному рівні це підтверджує значення репатріантів як «носіїв змін», здатних не лише адаптуватися, а й трансформувати середовище навколо себе.

Повернення супроводжується також і перенесенням нових цінностей, норм і когнітивних шаблонів, набутих в інших країнах. Такий досвід може стати джерелом культурних конфліктів або, навпаки, інноваційної взаємодії. Соціальна напруженість часто виникає через символічні розбіжності – різне сприйняття «своїх» і «чужих», конфліктні наративи про страждання, втрати і лояльність, що закріплюються в колективній пам'яті. І все одно цей процес – попри його конфліктну природу – є каталізатором соціальної трансформації в спільнотах, позаяк репатріанти приносять із собою нові моделі поведінки, соціальні практики та уявлення про світ. Наприклад, під час дослідження італійських та іспанських репатріантів зафіксовано, що поверненці впроваджували інноваційні підходи до освітніх практик і трудової етики, які поступово змінювали традиційні культурні норми (Koser, 2007). У контексті східноєвропейських країн, зокрема Польщі чи України, поверненці часто привносять західні цінності толерантності, гендерної рівності або екологічної свідомості, що сприяє появі нових соціальних рухів і громадських ініціатив (Faist, 2008). Звісно, перенесення культурного досвіду не завжди проходить безконфліктно. Нові цінності, викликаючи опір або нерозуміння з боку місцевих громад, часом призводять до маргіналізації репатріантів. Водночас успішна вернакуляризація – адаптація і трансформація цих елементів у прийнятну для місцевого контексту форму – може стати основою для сталого розвитку і модернізації суспільства. Може також ітися про нове бачення гендерних ролей, виховання дітей, громадської активності або громадянської відповідальності. Цей процес можна розглядати як форму соціального перенесення моделей поведінки в інше соціальне середовище, яке, за достатньої критичної маси, може викликати більш глибокі соціальні зміни.

Особливо високий потенціал соціальних змін спостерігається у тих поверненців, які мають соціальний, політичний або символічний капітал. Це представники інтелектуальної або політичної еліти, що мають змогу брати участь у формуванні публічної політики, освіти або громадського дискурсу. Їхня кроскультурна компетентність і здатність до рефлексії роблять їх відтак посередниками між локальним і глобальним, традиційним і модерним.

Репатріацію, незалежно від її масштабів, слід розглядати як трансформаційну подію, що впливає не лише на життєву траєкторію окремої особи, а й на психологічну динаміку спільноти. Поверненець стикається з подвійним викликом: інтегруватися в соціальний простір, який змінився за час його відсутності, і водночас інтегрувати власні нові уявлення й досвід, трансформуючи певні аспекти порядку соціальності. У підсумку складаються умови для більш глибоких і комплексних змін – як на рівні індивідуальної ідентичності, так і на рівні колективної свідомості громади.

Можна, очевидно, говорити про рівневість впливу поверненців на порядок соціальності. На мікрорівні соціальні зміни стосуються самої особи і її найближчого оточення. На мезорівні вони проявлятимуться в поведінці поверненців і поширенні нових ідей у їхніх соціальних та професійних колах. Нарешті, на макрорівні соціальні зміни відбуваються через розвиток нових підприємств і підприємницьку діяльність, а також через появу таких форм поведінки, як-от мобілізація громадянського суспільства або публічна адвокація (Martin, 2007; Ammassari, 2009).

7.2. Потенціал соціальних змін і «зони впливу» репатріантів

Масштаб змін у порядках соціальності внаслідок повернення навіть великої кількості репатріантів залишається відкритим і недостатньо дослідженим питанням, незважаючи на тривалу історію вивчення масових репатріацій (Feindt, & Browning, 1972, Form, & Rivera, 1958). Значною перешкодою для отримання чіткої відповіді є методологічні відмінності в здійснюваних дослідженнях. Зокрема, вони базуються на стихійних і незначних вибіркових сукупностях, що ускладнює узагальнення результатів. Також бракує лонгітюдних досліджень, що могли б відстежувати динаміку змін порядків соціальності протягом тривалого часу після повернення. А складність вимірювання соціальної структури і її трансформацій породжує труднощі в операціоналізації ключових понять і використанні порівнянних показників. До того ж багато досліджень ігнорують контекстуальні чинники – соціальні, економічні та політичні умови, які суттєво впливають на можливості поверненців впливати на локальні соціальні процеси. Сукупно ці методологічні обмеження значною мірою ускладнюють встановлення причиново-наслідкових зв’язків між масштабом репатріацій й соціальними змінами.

На одному полюсі – відповідь, що повернення репатріантів не спричинює кардинальних змін у соціальному устрої, на іншому – твердження, що повернення може істотно трансформувати соціальні структури, змінювати локальні практики та цінності і стимулювати появу нових моделей взаємодії в спільнотах. Зокрема, Р. Вейст (Wiest, 1978) стверджував, що повернення значної кількості мексиканських бракерос спричинило зростання соціально-економічних розбіжностей між репатріантами і «неміграційними» сусідами. Накопичені репатріантами фінансові ресурси сприяли посиленню соціальної нерівності і породжували неприязнь, що загострювало напруженість у спільноті. У ширшому історико-соціологічному контексті Д. Роудс досліджував міграційну систему, пов’язану з німецьким індустріальним капіталізмом, – як країни-донори, так і країни-рецептори. На відміну від типових досліджень, що аналізують міграцію в конкретний момент часу, ця робота простежувала тривалу історію міграції робітників з аграрної периферії Європи до німецьких індустріальних центрів з 1871 р. Такий циклічний рух робочої сили тоді вважали вигідним для обох сторін: індустріальна Європа отримувала необхідні

трудові ресурси, а периферійні регіони – капітал і нові навички, що сприяли економічному розвитку. У підсумку можна говорити лише про неоднозначність впливу поверненців на соціальну динаміку, але «вловити» достеменно певні закономірності в цих наслідках поки що доволі важко.

Одним зі значущих складників потенціалу щодо соціальних змін є, очевидно, *релевантність професійного досвіду*, *набутого поверненцями*, до реалій і потреб ринку праці країни походження. Загальна гіпотеза полягає в тому, що поверненці здатні принести із собою нові навички, знання і технології, які можуть стимулювати економічний розвиток і виробничі процеси. Це проявляється, зокрема, у впровадженні сучасних методів управління, оптимізації виробничих ланцюжків або нових технологічних рішень, запровадженні інноваційних освітніх програм, започаткуванні стартапів і підприємницьких ініціатив, а також у поширенні професійних стандартів і практик, які підвищують ефективність роботи локальних команд. Наприклад, досвід інженерів, які працювали в промислово розвинених країнах, може бути використаний для модернізації виробничих підприємств у країні походження; досвід медичних працівників із закордонних клінік може впливати на стандарти обслуговування та організацію медичних послуг; а досвід педагогів – сприяти реформуванню освітніх програм і впровадженню сучасних методик навчання. Проте процес упровадження змін не є автоматичним і часто натикається на значний опір, породжуючи виклики, які перевіряють стійкість і ресурси поверненців. Несумісність набутого досвіду з локальними умовами, брак адекватних можливостей для застосування нових компетентностей, а також інституційні бар'єри можуть суттєво знижувати потенціал позитивного впливу репатріантів на економіку і суспільство.

Щоб оцінити потенціал поверненців щодо трансформацій у рідних спільнотах, важливо брати до уваги особливості їхнього досвіду за кордоном. Проте переважна більшість поверненців – за даними досліджень – під час перебування за кордоном займається низькокваліфікованою або напівкваліфікованою працею, що не сприяє набуттю значущих чи довготривалих професійних компетентностей. І лише незначна частина мігрантів має можливості для професійного навчання чи підвищення кваліфікації в країнах перебування.

Останнє ми вже проілюстрували особливостями працевлаштування українських біженців у країнах ЄС. Але наведемо інші приклади. Серед турецьких робітників у Німеччині лише близько 10 % проходили будь-яке навчання під час міграції (İçduygu, 2012). Схожі результати отримано і щодо інших груп мігрантів: грецьких (Lianos, 1975), іспанських (Rhoades, 1978), ірландських (Corcoran, 2002). Навіть у випадках, коли поверненці обіймали посади, що потребували певних технічних навичок, їхній рівень професіоналізації зазвичай обмежувався короткотерміновим інструктажем або специфічним навчанням без глибокого опанування професії (Castles, & Kosack, 1973). Такий обмежений досвід часто не відповідає реальним економічним умовам і потребам країн походження, особливо в депресивних регіонах, де для

застосування цих навичок немає ані відповідної інфраструктури, ані ринку праці.

Дослідження поверненців з України, які працювали на будівельних і сільськогосподарських роботах у Європі ще до війни, показало, що більшість із них не набули значущих професійних навичок, які могли б бути корисними для модернізації місцевого господарства після повернення. Аналогічно, у постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи масова трудова міграція часто супроводжувалася зайнятістю в низькокваліфікованих секторах, що не сприяло накопиченню людського капіталу, здатного стимулювати розвиток регіонів повернення (Schneider, 2022; Головаха, 2014; Кузнєцова, 2017; Іванова, 2019).

Крім того, важливу роль відіграє психологічне сприйняття власної трудової ролі після повернення. Міграційний досвід часто формує прагнення до автономії, тому багато поверненців не готові повертатися до найманої праці – натомість вони мріють про відкриття власної справи, що свідчить про зміну самоідентичності особи: вона більше не бачить себе як «працівника» в традиційному розумінні, а радше як самостійного суб'єкта економічної діяльності. Проте цей перехід не завжди є успішним, особливо з огляду на економічні реалії країни повернення. Так, дослідження серед алжирських трудових мігрантів у Франції показують, що більшість із них працювали в будівельному секторі, який на момент повернення був практично нерозвиненим в Алжирі, тому здобуті професійні компетентності були неактуальними, а поверненці фактично ставали безробітними. Аналогічна ситуація простежувалася й серед мексиканських працівників-«брасеро», які набували досвіду у великомасштабному сільському господарстві США, проте не могли застосувати ці навички в умовах дрібного землеволодіння, характерного для їхньої батьківщини (Heisler, 2008). Ці приклади ілюструють, що успішність інтеграції професійних навичок трудових мігрантів після повернення залежить не лише від специфіки набутого досвіду, а й від економічної структури і потреб ринку праці країни походження. «Поразки» на ринку праці до того ж посилюють дистрес репатріації відчуттям марності набутого досвіду за кордоном, що не лише знижує соціальну ефективність повернення, а й викликає психологічні труднощі – від втрати мотивації до розчарування, зниження самооцінки й формування ідеї про повторну еміграцію як «єдино можливу» альтернативу.

Можна навести, утім, і випадки, які демонструють успішне використання потенціалу репатріантів щодо соціальних змін. За результатами національного опитування мігрантів, які повернулися до Пуерто-Ріко, Дж. Гернандес-Альварес (Hernandez-Alvarez, 1967) виявив, що понад 40 % респондентів обіймали посади «білих комірців» і належали до середнього класу, близького до освітньої, фінансової та професійної еліти, що було зумовлено сприятливою економічною кон'юнктурою: економіка Пуерто-Ріко на той час активно зростала і приваблювала кваліфікованих спеціалістів із США. Сам дослідник попереджав, що ця динаміка тимчасова і подальше насичення ринку праці ускладнить реінтеграцію нових поверненців із високою кваліфікацією. Інший

приклад – філіппінські мігранти, які працювали на цукрових плантаціях Гаваїв. Дж. МакАртур (McArthur, 1979) зафіксував, що після повернення вони демонстрували значний виробничий потенціал завдяки практичним навичкам кухарів, столярів, зварювальників та операторів важкого обладнання.

Важливим складником потенціалу репатріантів щодо сприяння соціальним змінам є їхня здатність інвестувати накопичені заощадження. Фінансові ресурси, накопичені біженцями під час перебування за кордоном, можуть стати суттєвим драйвером економічного відновлення та розвитку регіонів повернення. Інвестиції репатріантів можуть сприяти створенню робочих місць, розвитку малого і середнього бізнесу, а також поліпшенню соціальної інфраструктури. Водночас ефективність такого інвестування залежить від рівня економічної стабільності, доступності фінансових інструментів та підтримки з боку держави й місцевих громад. Тому вивчення цього чинника допомагає глибше зрозуміти потенціал повернення як ресурсу сталого розвитку суспільства.

І справді, після тривалого періоду важкої праці та накопичення заощаджень певна частина мігрантів повертається з помітним фінансовим капіталом – це як готівкові кошти, так і доходи від продажу активів, набуті за кордоном. Р. Аппліярд (Appleyard, 1962), аналізуючи економічну поведінку британських репатріантів з Австралії, наголошує, що еміграція до далекої країни і подальше повернення є ситуацією, коли особа ліквідовує більшість своїх матеріальних активів – меблі, автомобілі, побутову техніку, житло – переважно напередодні від'їзду, переводячи отримані кошти на рахунки в країні походження.

Чи можна очікувати якихось більш-менш істотних інвестицій від біженців війни?

Мабуть, усе-таки не слід автоматично сприймати їх як категорію людей, неспроможних накопичувати заощадження чи володіти фінансовим капіталом. Хоча умови вимушеного переселення часто супроводжуються значними матеріальними втратами та обмеженнями, опитування демонструють, що навіть за складних обставин біженці здатні акумулювати ресурси – як у грошовій формі, так і через інші активи. Ці заощадження можуть формуватися завдяки міжнародній допомозі, тимчасовій зайнятості або ефективному управлінню обмеженими ресурсами в умовах нестабільності. Визнання цього потенціалу має важливе значення для розуміння економічного впливу репатріації та розроблення програм підтримки, що враховують реальні можливості і потреби біженців у післявоєнному відновленні.

Попри брак широкомасштабних статистичних даних, дослідники зазначають, що поверненці часто володіють значним фінансовим потенціалом, який дає їм змогу конкурувати за купівельною спроможністю навіть з представниками місцевої еліти. Однак ключовим питанням соціально-економічної і психологічної реінтеграції є не обсяг привезеного капіталу, а спосіб його інвестування: кошти спрямовуються на розвиток підприємницьких ініціатив, упровадження інноваційних сільськогосподарських технологій, створення кооперативів тощо або ж вони переважно інвестуються в

споживання, спрямоване на підвищення рівня життя та соціального статусу індивіда.

Емпіричні дослідження фіксують переважно домінування споживчих витрат серед поверненців, що відображає прагнення задовольнити нагальні побутові потреби і підвищити якість життя після тривалого періоду нестабільності і матеріальних втрат. Такий фокус на споживанні свідчить не лише про економічну необхідність, а й про прагнення відновити соціальний статус і забезпечити стабільність у родині. Водночас серед форм інвестицій, що набули найбільшого поширення, домінують придбання або будівництво житла і купівля земельних ділянок. Мотиви доволі очевидні: житло розглядають як ознаку соціальної стабільності і безпеки, інвестиції в нерухомість традиційно вважають надійним способом збереження і примноження капіталу в контексті економічної нестабільності, а земельні володіння часто пов'язані з культурними уявленнями про спадкоємність і зв'язок із землею, що посилює мотивацію до таких інвестицій. Зокрема, дослідження югославських трудових мігрантів, які поверталися на батьківщину, показало, що 69 % респондентів планували використати свої заощадження переважно на будівництво або придбання житла (Baučić, 1972). Цей пріоритет свідчить про важливість забезпечення стабільного житлового простору як фундаментальної умови соціальної та економічної реінтеграції.

Для України інвестиції в придбання житла будуть більш ніж очікуваними через масштабні руйнування житлової інфраструктури, спричинені війною. Відновлення власного життєвого простору для поверненців стане першочерговим завданням, що визначатиме пріоритетність таких інвестицій, адже це матиме не лише матеріальне, а й психологічне значення: відчуття безпеки, стабільність і контроль над життям. Так, наявність власного житла після возз'єднання сім'ї дасть змогу відновити спільний побут, зміцнити емоційні взаємини та створити безпечне середовище, необхідне для психологічного відновлення.

Інвестиції в житлову нерухомість відіграють ключову роль не лише в матеріальному відновленні поверненців. Поява нових (або реконструйованих) будинків сприймається як символ економічного відновлення. Так, у Меццоґіорно (Італія) активне будівництво поверненці описують як одну з найяскравіших рис змін у сільському ландшафті (King, 1977). Крім того, будівництво і ремонт стимулюють створення тимчасових робочих місць, що певною мірою залежить від стабільного надходження капіталу поверненців (Wiest, 1979).

З іншого боку, масове будівництво створює виклики для місцевої інфраструктури. Зі збільшенням обсягів забудови зростає потреба у фінансуванні та розвитку дорожньої мережі, водопостачання, електропостачання та інших комунальних послуг. Обмежені фінансові та організаційні ресурси місцевих органів влади часто не дають змоги ефективно реагувати на ці потреби, що підкреслює важливість збалансованого і стратегічного планування інвестицій, а також міжрегіональної координації розвитку. Недостатність інфраструктурної підтримки може призводити до

соціальної напруженості та погіршення якості життя як поверненців, так і місцевого населення.

Що ж до інвестицій у сільськогосподарські землі, то вони зазвичай не виправдовують очікувань із соціально-економічного та психологічного погляду. Позитивний ефект спостерігається лише в разі впровадження інноваційних технологій і нових методів ведення сільського господарства, що можуть підвищити продуктивність та економічну привабливість цієї діяльності. Проте значна частина репатріантів втрачає інтерес до аграрної сфери через низьку рентабельність, брак інфраструктурної підтримки, а також психологічні чинники – зокрема, розчарування, втому від фізичної праці, а також зміну пріоритетів і цінностей, що часто відбувається під час тривалої міграції. Зокрема, серед грецьких мігрантів, попри те що майже 30 % працювали в агросекторі до еміграції, менше ніж 8 % планували повернутися до сільськогосподарської діяльності після репатріації (Lianos, 1975). Унаслідок цього землі, придбані поверненцями, часто залишаються неактивними або використовуються лише як сезонні ділянки. Так, в іспанських селах, досліджених Р. Роудсом (Rhoades, 1978), до 20-30 % сільськогосподарських угідь були виведені через це з обробітку.

В українському кейсі слід очікувати, що «посилення урбанізації» та переселення до міст стане однією з панівних тенденцій після війни. З огляду на масштабні руйнування сільської інфраструктури, зростання економічних можливостей у міських центрах і потребу в доступі до соціальних послуг усе більше поверненців обиратимуть міське або напівміське середовище для свого подальшого проживання, навіть якщо попередньо вони мешкали в селах. Ця трансформація житлової географії матиме значні соціально-економічні та культурні наслідки, впливаючи на структуру населення, розвиток ринку праці та соціальну динаміку як у містах, так і в сільських регіонах країни.

Як наслідок змін у житловій географії та концентрації поверненців у міських і напівміських середовищах, значну роль у формуванні їхнього повсякденного життя відіграють споживчі витрати, що стають інструментом відновлення комфорту й стабільності після тривалого вимушеного переселення. Щодо українських біженців це також є очікуваною тенденцією, адже повернення на батьківщину уможливлює компенсацію різноманітних дефіцитів, задоволення потреби в комфорті та забезпечення стабільності повсякденного життя. До того ж придбання більш сучасної – ніж до війни – побутової техніки і товарів широкого вжитку відіграє важливу роль у відновленні почуття нормальності та контролю над власним життям після тривалого стресу й розриву соціальних зв’язків. Отже, збільшені споживчі витрати можуть стати не лише економічною, а й психологічною реакцією на повернення.

Якась частина поверненців, маючи певний капітал і прагнення до самозайнятості, очевидно, інвестуватиме в малий бізнес. Більшість їхніх підприємств належить до традиційної сфери самозайнятості – невеличкі крамниці, кафе, майстерні або інші об’єкти сфери обслуговування. Часто цей бізнес функціонує на перенасичених ринках, що призводить до низької

продуктивності та обмеженого впливу на довгостроковий економічний розвиток спільноти. Подібні тенденції можна очікувати і щодо українських біженців. Після повернення певна частина репатріантів обере малоризикові бізнес-моделі у сферах роздрібної торгівлі, харчування чи невеликих виробництв. Перенасичення таких сегментів ринку в регіонах повернення може призвести до високої конкуренції, низької прибутковості та швидкої плинності підприємств. Прогнозуючи подальший розвиток, слід зважати і на те, що успіх малого бізнесу поверненців значною мірою залежатиме від ширшого соціально-економічного контексту. Без комплексних заходів з боку держави і громад інвестиції в традиційний малий бізнес навряд чи зможуть стати потужним драйвером сталого розвитку громад.

Поверненці засвоюють різноманітні ефективні *способи організації праці і соціальної взаємодії,* реалізація яких також має певний потенціал соціальних змін. Водночас ключовим питанням залишається те, якою мірою нові ідеї та практики можуть бути впроваджені поверненцями в їхніх громадах. Скажімо, Р. Бовенкерк (Bovenkerk, 1974) концептуалізував цю дилему як протиставлення інноваційності і консерватизму, порушивши питання про роль поверненців у трансформації суспільства: чи є вони каталізаторами соціальних змін, чи ж, навпаки, на боці підтримки і збереження колишнього соціального порядку? Частина дослідників розглядає поверненців як активних інноваторів, що сприяють упровадженню новацій у матеріальну культуру, побутові практики та організацію праці в рідних громадах. Зокрема, у сільській місцевості Індії поверненці запровадили сучасні системи вентиляції, а також облаштували окремі кухні та ванні кімнати, що раніше були рідкістю. На карибському острові Карріаку вони стали першими власниками моторних транспортних засобів, що змінило локальну мобільність і зв’язок. В Ірландії поверненці зі США відкрили місцеві паби, замінивши в них традиційні дерев’яні лавки на більш комфортні м’які сидіння, що змінило місцевий побут, а також ініціювали впровадження душових кабін у приватних будинках, що суттєво поліпшило санітарні умови. Поверненці на Філіппінах стали носіями інновацій у сільському господарстві, упроваджуючи швидкостиглі сорти рису, а також застосовуючи добрива, газові плити і транзисторні радіоприймачі. Ці приклади свідчать про потенціал поверненців як агентів змін, що можуть сприяти модернізації локальних практик і стимулювати соціальний поступ, але ефективність такого впливу залежить від контекстуальних умов, відкритості громад до інновацій і підтримки з боку інституцій.

Однак у відповіді на це питання є й протилежний полюс – роль поверненців не завжди пов’язана безпосередньо з упровадженням конкретних інновацій. Проте дослідники звертають увагу на їхню більшу відкритість до змін і готовність експериментувати з новими підходами, наприклад упроваджувати нові сорти сільськогосподарських культур. До того ж у спільнотах із високим рівнем міграції простежити безпосередній вплив поверненців складно, оскільки соціальні трансформації відбуваються під впливом комплексного набору чинників. Тож, на нашу думку, може йтися про вплив поверненців як частини ширшого соціокультурного процесу, де

міграційний досвід поєднується з локальними умовами, ідентичностями і структурними змінами.

Обмежений вплив репатріантів на соціальні інновації певною мірою зумовлений пануванням локальних соціокультурних норм і традицій у громадах повернення. Досвід Ірландії ілюструє цю тенденцію: попри високий потенціал поверненців до впровадження нововведень, вони часто стримувалися консервативною природою католицького суспільства, схильного до повільних змін. Поверненці, прагнучи до соціального прийняття, намагалися дотримуватися «культурної чутливості», уникаючи відкритого нав'язування нових поглядів чи негативних порівнянь з країнами колишнього перебування. Ця обережність виявлялася у сферах, де їхні цінності та досвід могли суттєво відрізнятися від традиційних, зокрема в ставленні до церкви, планування сім'ї, розлучення, у політичних орієнтаціях. Особи, які відкрито декларували нетипові для спільноти позиції, ризикували зазнати соціальної ізоляції. Тому в більш відкритих до інновацій суспільствах репатріанти можуть ставати значним чинником соціальних змін, але в консервативних, традиційно орієнтованих спільнотах психологічні механізми соціального прийняття, страх відторгнення і потреба в конформізмі істотно знижують інноваційний потенціал поверненців.

Обмежений вплив репатріантів на соціальні інновації можна пояснити наявністю *інноваційного розриву репатріантів,* тобто розриву між набутою за кордоном здатністю генерувати й упроваджувати нові ідеї і реальними можливостями реалізувати цей потенціал у країні повернення.

Ф. Бовенкерк, Р. Мілес і Д. Вербунт виокремлюють низку чинників, які модулюють інноваційний вплив репатріантів на спільноти (Bovenkerk, Miles, & Verbunt, 1991). Одним із важливих аспектів є абсолютна чисельність поверненців у межах конкретної громади чи регіону: значна кількість осіб із досвідом проживання за кордоном формує критичну масу, необхідну для координації дій і впровадження нововведень, тоді як невеликі групи часто залишаються малопомітними і швидко асимілюються в традиційні соціальні структури без істотного впливу. Не менш важливими є темп і часові параметри повернення. Консолідоване повернення великої групи за короткий період здатне створити імпульс для змін, тоді як розтягнутий і розпорошений процес знижує інтенсивність і видимість інноваційного впливу. Велике значення має також тривалість перебування за кордоном, яка визначає глибину набутого культурного і професійного капіталу. Короткотермінові міграції часто не забезпечують достатнього часу для освоєння нових компетентностей, тоді як надто тривалі періоди перебування можуть призводити до відчуження від рідної спільноти та зниження мотивації до її розвитку. Соціальний статус і професійний профіль репатріантів також суттєво модулюють їхній вплив: особи з вищою освітою і кваліфікаціями частіше сприймаються як потенційні агенти змін, а їхні ідеї мають більші шанси на прийняття, тоді як вплив поверненців із нижчим соціально-професійним статусом зазвичай обмежений. Особливості середовища повернення є ще одним визначальним чинником. Мігранти, які повертаються з великих індустріальних центрів до сільських територій,

стикаються з обмеженими можливостями застосування набутого досвіду, тоді як у міських агломераціях шанси на інтеграцію та використання професійного капіталу значно зростають. Нарешті, важливими є тип і релевантність здобутих компетентностей. Загальні навички, які можна адаптувати до різних контекстів, особливо цінні для регіонів з низьким рівнем розвитку, тоді як високоспеціалізовані знання, що потребують певної технологічної інфраструктури, нерідко залишаються нереалізованими через структурні обмеження локальних економік.

Отже, інноваційний вплив репатріантів є похідною під комплексу демографічних, часових, соціально-професійних та інституційно-культурних чинників, що або підсилюють, або ж, навпаки, нівелюють потенціал змін. Ці чинники визначають не лише потенціал репатріантів до інноваційних змін, а й створюють умови для їхньої ролі як фасилітаторів повернення, коли особистий досвід і приклади успішної інтеграції стають орієнтиром для інших.

В українському кейсі репатріанти можуть ставати важливим символічним і практичним зразком для інших біженців. Їхні історії успішного відновлення житла, працевлаштування чи започаткування власної справи створюватимуть приклад того, що повернення можливе навіть за складних умов. Це підвищуватиме віру у власні сили, зменшуватиме страх перед невизначеністю і може мотивувати тих, хто вагається щодо ухвалення репатріаційного рішення.

Для України наративи успішного повернення репатріантів набувають особливої актуальності, оскільки досвід тих, хто повертається з економічним капіталом, професійними навичками і соціальним статусом, може слугувати каталізатором для інших, демонструючи реальні можливості ефективної реінтеграції. Такий досвід не лише мотивуватиме потенційних поверненців, а й формуватиме соціальні орієнтири щодо прийнятних стратегій адаптації, сприятиме зміцненню почуття належності до громади і зменшенню психологічної невизначеності. Водночас він впливатиме на соціальну динаміку й психологічний клімат у постконфліктних регіонах, створюючи умови для стабілізації соціальних відносин, підтримки громадської солідарності та сприяючи поступовому відновленню й розвитку локальних спільнот.

7.3. Контури повернення: від теоретичних стратегій до практичних рішень

У контексті післяконфліктних досліджень важливо пам’ятати, що війни, особливо тривалі, впливають на суспільство комплексно і глибоко. Вони не лише руйнують фізичну та економічну інфраструктуру, а й трансформують соціальні структури, політичні інститути та культурні практики. Наслідки конфліктів проявляються в зміні моделей взаємодії між громадянами, перерозподілі ресурсів, виникненні нових форм соціальної ідентичності та адаптації до умов невизначеності. Такі зміни створюють фундаментальні передумови для перегляду уявлень про нормальне життя, соціальну організацію та роль державних і громадських інститутів у відновленні стабільності. Більше

того, досвід тривалого перебування в переселенні – досвід біженця – часто спричиняє глибокі трансформації соціальних ідентичностей, трансформує ставлення до соціально-економічних практик, а також стратегії соціального життя, які, відповідно, змінюють уявлення самих біженців про те, що і де є «їхнім домом». (Rogge, 1987; Malkki, 1995; Long, 2004, Hammond, 2004). С. Лубкеман, досліджуючи соціальні процеси, що виникають під час збройних конфліктів і воєн, наголошує, що останні не лише руйнують суспільство, а й породжують нові форми соціальної поведінки та належності. Ці нові форми мають важливі психологічні і культурні наслідки для осіб, які переживають конфлікт. Дослідник описує феномен «культури хаосу» – особливого соціального стану, коли традиційні структури влади, соціальні норми і взаємодії руйнуються й трансформуються, а тому в таких умовах відбуваються глибокі зміни в способах виживання, формуванні ідентичності та соціальної організації (Lubkemann, 2009).

Діапазон того, як саме різні соціальні групи в післяконфліктних контекстах розуміють ідею «повернення дому», є надзвичайно широким. По-перше, усунення причин, що змусили людей залишити батьківщину, не гарантує їхнього повернення, адже тривале перебування за кордоном закономірно формує нові пріоритети, що можуть не збігатися з мотивами, які спонукали їх покинути рідну країну. По-друге, репатріанти не завжди повертаються в ту саму локацію, де мешкали до війни, – зокрема тому, що ці міста або села можуть бути зруйновані війною вщент. А проте вибір нової локації не завжди є вимушеним лише через фізичне знищення попереднього місця проживання. Іноді це – усвідомлене рішення, у якому проявляється нова система пріоритетів, сформована під час вимушеного перебування за кордоном. Скажімо, таким пріоритетом може стати нова професійна підготовка (чи освіта), здобута за кордоном, що може суттєво змінювати життєву траєкторію особи після повернення, оскільки нові навички відкривають доступ до форм зайнятості, що були недоступні або слаборозвинені в місцевому контексті. Це, відповідно, стимулює трансформацію кар’єрних планів і спосіб життя загалом. Або ж освіта за кордоном може формувати ширший світогляд і соціальні зв’язки, що можуть змінити ціннісні орієнтири та поведінкові моделі особи.

Крім того, соціальний статус поверненця може також змінитися завдяки новій кваліфікації, що впливатиме на роль у спільноті та очікування від неї. Тут, очевидно, слід зробити неоптимістичну ремарку: значна частка українських біженців, намагаючись забезпечити себе в евакуації, змушена – не в останню чергу через брак мовних компетентностей – погоджуватися на низькокваліфіковану працю, і ця трансформація в статусі («від лікаря до прибиральниці») може породжувати внутрішні і зовнішні виклики адаптації, змушуючи переосмислювати особисті й соціальні ідентичності.

З іншого боку, для деяких осіб повернення додому справді означає прагнення відновити колишній спосіб життя або відтворити довоєнний стан з одночасним усвідомленням недосяжності цієї мети. Особливо це помітно в суспільствах, що пережили геноцидні конфлікти або етнічні чистки, де травматичний досвід призводить до руйнування довіри між етнічними групами

і змінює соціальні структури. Так, психологічні дослідження післяконфліктних процесів у Руанді, Камбоджі та Косові показують, що такі травматичні події ускладнюють можливість відновлення доконфліктних моделей співіснування і взаємодії. Останнє призводить до формування нових соціальних ідентичностей і динамік, які часто вимагають переосмислення та адаптації, а не простого повернення до минулого (Uvin, 2001; Thomson, 2010; Bigombe, 2021; Upreti, 2019).

І оскільки війна в Україні триває вже чотири роки, це означає, що частина українських біженців здійснює певні соціальні та економічні інвестиції в місцях тимчасового поселення, формуючи міцні зв'язки з новим середовищем. Ці інвестиції – як прямі матеріальні, так і психологічні – часто зумовлюють небажання повертатися «додому» (Zeager, & Bascom, 1996). Крім того, зміни в соціальних нормах та економічних можливостях, що відбулися за час перебування за кордоном, можуть призводити до зменшення зацікавленості в поверненні серед окремих груп біженців – особливо порівняно з тими членами спільноти, чия ідентичність, ресурси або обставини життя залишаються тісніше пов'язаними з країною походження (Kuhlman, 1991; Zetter, 2021; Betts, Flinder Stierna, Omata, & Sterck, 2024).

Інакше кажучи, реальні трансформації – як у досвіді біженця, так і в порядках соціальності – справляють важкопрогнозований вплив на те, як особи, що перебувають у стані вимушеної міграції, формують та реалізують свої репатріаційні плани після конфлікту. Саме тому повернення нині тлумачать не є одномоментний чи лінійним акт, а як багатоетапний процес ухвалення рішень, який до того ж є амбівалентним, позаяк супроводжується суперечливими емоціями, сумнівами та ваганнями. Це особливо помітно у феномені «револьверного синдрому», тобто багаторазового виїзду з країни захисту і повернення до неї. Цей феномен засвідчує, на нашу думку, складну структуру життя в евакуації (міграції), що визначається політичними умовами, економічними потребами, психологічними можливостями, а іноді навіть легітимністю отримання допомоги.

Одним із найбільш суперечливих питань у дослідженнях репатріації, як нам здається, залишається визначення мотиваційного змісту повернення: чи є репатріація результатом «успішної» адаптації, що передбачає свідомий вибір на користь батьківщини, чи, навпаки, ознакою «невдачі» в інтеграції у нове соціокультурне середовище? Чи повернення зумовлене неспроможністю досягти очікуваного рівня добробуту, соціального визнання або психологічного комфорту за кордоном, чи ж, навпаки, є наслідком віднайдення нової цінності зв'язку з рідною країною, яку неможливо компенсувати матеріальним комфортом нового суспільства? Ця дихотомія є визначальною для розуміння не лише психологічних мотивів повернення, а й подальших сценаріїв реінтеграції, оскільки початкове ставлення до повернення формує очікування, рівень готовності до викликів і внутрішню налаштованість на (ре)адаптацію.

Звернімося до банку даних. Емпіричні дослідження свідчать, що більшість поверненців не є однозначно «невдахами», але й не демонструють високих показників успішності. Г. Гернандес-Альварес (Hernandez-Alvarez,

1967) зазначив, що пуерториканські поверненці мали незначну освітню перевагу порівняно з тими особами, що залишилися в США, але отримували нижчі доходи і серед них рівень безробіття був вищий (16,7 %). Ірландські поверненці переважно належали до середнього соціально-економічного класу (Gmelch, 1979). Крім того, є дані, що мігранти, які зазнали невдачі, неохоче повертаються додому, оскільки це означатиме відверту демонстрацію їхньої поразки. Іноді на заваді повернення стає скрутне фінансове становище, і витрати на переїзд можуть бути надто високими. Натомість успішні мігранти зазвичай не зацікавлені в поверненні, оскільки воно здебільшого передбачає втрату стабільної і високої заробітної плати, а також ризик поділу майна з родичами, що може бути значним тягарем.

З іншого боку, репатріаційні рішення навряд чи можна пояснювати через «успішність/неуспішність» соціального залучення чи матеріального забезпечення за кордоном. Відповідно, стратегії повернення є різноманітними і формуються на основі широкого спектру тактик і практик, які біженці застосовують залежно від власних ресурсів, досвіду перебування за кордоном, соціального статусу й умов у країні повернення. Ці стратегії можуть охоплювати планування економічних і житлових аспектів повернення, вибір часу та місця інтеграції, використання соціальних мереж для адаптації, а також активне чи пасивне залучення до громадського життя. Вивчення різних стратегій дає змогу не лише класифікувати дії поверненців, а й зрозуміти механізми, через які вони реалізують власну агентність, взаємодіють із соціальними структурами та впливають на трансформацію місцевих спільнот.

Стратегії репатріації ми визначаємо як сукупність когнітивних, емоційних та поведінкових механізмів, за допомогою яких біженці усвідомлено або неусвідомлено оцінюють можливості, ризики та ресурси, формують плани і реалізують дії щодо повернення в країну походження після завершення конфлікту. Ці стратегії насамперед відображають процес адаптації до зміненої соціальної та психологічної реальностей, включно з реконструкцією ідентичності, відновленням контролю над власним життям та інтеграцією в нові або трансформовані соціальні структури.

Оцінка репатріаційних намірів українців після 2022 р. свідчить, що певна частина біженців не розглядає еміграцію як остаточний вибір, залишаючи відкритою можливість повернення – у разі поліпшення безпекових, соціальних або економічних умов. (Наводити певні показники – «скільки планує повернутися» – справа, як нам здається, наразі безнадійна. Насамперед – через надзвичайну дискретність емпіричного поля, породжену методологічною барвистістю). Просто зафіксуємо: навіть сьогодні спостерігаються форми циркуляційної мобільності (тимчасові повернення, перетин кордонів задля відвідин, сезонної зайнятості або вирішення справ тощо). Інакше кажучи, відбувається формування нестабільних, багатовекторних траєкторій руху, що суперечать лінійним уявленням про одноразову міграцію чи репатріацію.

З огляду на мету цього параграфа – виявити основні стратегії репатріації – доцільним видається звернення до дихотомій «добровільне/вимушене повернення» і «самостійне/асистоване повернення» як аналітичних вимірів.

Вони дають змогу охопити основні параметри, що визначають особливості повернення: ступінь автономності рішення з боку біженців, наявність чи брак зовнішньої підтримки, а також об'єктивні і суб'єктивні умови, в яких це рішення формується, що уможливлює спрямування уваги не лише на інституційно оформлені практики репатріації, а й менш формалізовані, гнучкі або гібридні практики повернення.

У межах досліджень політик і практик репатріації біженців можна виділити дві загальні стратегії: самостійне повернення й асистоване повернення. Наукові і політичні дискусії здебільшого зосереджуються на офіційно організованих процесах репатріації, що здійснюються за участі міжнародних організацій та національних урядів. Однак емпіричні дані свідчать про те, що доволі значна частина повернень здійснюється поза рамками таких програм – у формі так званого спонтанного, або неасистованого, повернення, коли ініціатива виходить безпосередньо від самих біженців. Цей феномен простежується, зокрема, коли йдеться про повернення з-за кордону до Афганістану, Анголи, Ліберії, Південного Судану та Іраку (Houte van, & Siegel, Davids, 2016; Houte, 2019; Loschmann, & Marchand, 2021; Oklika et al., 2024; Omata, & Gidron, 2024; Porobic, 2017; Stefanovic, & Loizides, 2017; Ibričević, 2024; Chelidze, 2013).

Самостійне повернення передбачає, що біженці ухвалюють репатріаційне рішення самостійно, без безпосереднього втручання або з мінімальною підтримкою з боку державних інституцій чи міжнародних організацій. Така стратегія характерна для випадків, коли біженці володіють достатніми ресурсами – фінансовими, соціальними або інформаційними – для організації повернення. Вони можуть планувати повернення відповідно до власних життєвих обставин – наприклад, після стабілізації ситуації в країні походження чи накопичення необхідних засобів. Прикладом може слугувати частина українських біженців, які повертаються самостійно, орієнтуючись на такі особисті мотиви, як-от возз'єднання з родиною або відновлення власного бізнесу. Асистоване повернення – це процес, коли біженцям надається організаційна, фінансова або інша підтримка з боку державних органів, міжнародних організацій (наприклад, УВКБ ООН, Міжнародної організації з міграції) чи неурядових структур. Ця стратегія передбачає комплексний підхід до репатріації, що охоплює логістичне забезпечення, правову підтримку, допомогу в адаптації на батьківщині, сприяння у відновленні житла або працевлаштуванні. Асистоване повернення особливо важливе в ситуації масштабних переміщень, коли самостійне повернення ускладнене через обмежені ресурси, безпекові ризики або інституційні бар'єри. Прикладом може бути організація колективних повернень боснійських біженців після Дейтонської угоди, а також сучасні програми підтримки повернення українських біженців, ініційовані міжнародними агентствами.

Обидві стратегії мають переваги й обмеження. Самостійне повернення може забезпечувати більш індивідуалізований підхід і відчуття контролю з боку біженців, проте за браку підтримки ризикує призвести до неповноцінної реінтеграції. Асистоване повернення, навпаки, сприяє координації процесу та

зменшенню ризиків, але може обмежувати свободу вибору й залежати від політичної волі та ресурсів залучених інституцій. Самостійне повернення біженців (у дослідницькій літературі іноді позначене як «спонтанне», хоча цей термін, на нашу думку, не дуже точно передає складність та усвідомленість відповідного вибору) нерідко набуває форми своєрідної «розвідки». Таке повернення може бути одноразовим або повторюваним, мати вигляд заздалегідь спланованого кроку або імпульсивного рішення. У цьому контексті «розвідувальні» повернення можна розглядати як стратегію попереднього ознайомлення з поточними умовами життя в країні походження – включно з оцінкою безпекової ситуації, можливостей для реконструкції житла, відновлення соціальних зв'язків і забезпечення засобів до існування. Зазвичай такі поїздки здійснюють окремі члени родини, тоді як інші залишаються в країні захисту. У психологічному вимірі ця практика відображає адаптивну поведінкову стратегію, спрямовану на поступове відновлення суб'єктивного контролю над простором власного життя після досвіду втрати й дезорієнтації.

Уявлення про біженців як активних агентів особливо важливі для розуміння того, як вони на практиці втілюють власні стратегії адаптації. З огляду на це доцільно розглянути конкретні приклади таких адаптаційних практик, які, зокрема, виявляються в поетапних і гнучких моделях повернення, що набули поширення серед біженців в умовах збройних конфліктів і масових вимушених переміщень. Визначальною рисою таких адаптаційних стратегій є їхня висока гнучкість та поступовість, що дає змогу біженцям поступово оцінювати умови повернення і коригувати свої рішення відповідно до зміни обставин.

Зокрема, поширеними є *поетапні або часткові повернення*, що проявляються у вигляді тимчасових візитів для оцінювання безпекової, соціальної та економічної ситуації на батьківщині, відновлення зв'язків з родиною і спільнотами, а також облаштування житлового простору. Такий підхід дає змогу зберігати і підтримувати відчуття контролю над власним життям у контексті високої невизначеності, що є важливою умовою психологічної стійкості та подолання наслідків травми.

Підтримання цих індивідуальних та сімейних стратегій у межах офіційних програм репатріації має першочергове значення. Воно передбачає гнучкість політик, що враховують право біженців на автономне ухвалення рішень, а також надання можливостей для поетапного повернення та адаптації, а не нав'язування жорстких або примусових моделей. Брак такої підтримки, особливо в ситуації примусового чи негнучкого повернення, може призвести до «підриву» вже сформованих адаптаційних ресурсів і соціальних зв'язків, а також спричинити відчуження і маргіналізацію поверненців. Цей ризик особливо актуальний у контексті довготривалих і складних переміщень, що супроводжують війну в Україні, де соціальні трансформації створюють психологічно складне тло для процесів репатріації.

Реальність життя значної частини біженців часто позначена сталим «переміщенням у русі» – постійним балансуванням між країною тимчасового перебування і батьківщиною, з одночасним підтриманням соціальних,

культурних та економічних зв'язків на обох полюсах цього простору. Визнання таких мобільних, динамічних життєвих стратегій, які не обов'язково передбачають *остаточне повернення* в короткотерміновій перспективі, є важливим кроком до побудови більш реалістичних соціальних і політичних підходів, що зважають на непевність і мінливість досвіду переміщення, підтримує автономію суб'єктів і враховує багатовимірність їхнього перебування в умовах закордоння.

Ухвалення репатріаційного рішення для українських біженців не може бути зведене до формальних процедур, що відбуваються виключно в кабінетах міжнародних організацій чи державних інституцій. Натомість цей процес має формуватися в тісному партнерстві із самими громадами, з урахуванням їхніх цінностей, потреб, локальних уявлень про безпеку та перспективи майбутнього. Такий підхід передбачатиме не лише залучення біженців до моменту ухвалення рішення, а й створення сприятливих умов для їхньої активної участі в плануванні, розробленні та реалізації програм підтримки повернення. Відновлення відчуття агентності в цьому процесі є критичним для запобігання відчуженню, що часто супроводжує нав'язані зовнішні рішення і стандартизовані моделі репатріації. З цієї перспективи *спонтанне, поетапне або часткове повернення* слід розглядати не лише як тактичний або проміжний крок, а як важливий прояв психологічної активності та соціальної креативності, що відображає прагнення відновити власний життєвий світ і суб'єктивне відчуття стабільності.

Але важливо зважати і на те, що навіть добре сплановане і погоджене з громадами повернення може зіткнутися зі значними викликами в практичній реалізації. Одним із проявів таких викликів є *повторне переміщення поверненців, або реемігрaція*, що виникає як реакція на нові або непередбачені загрози після первинного повернення. Так, певна частина біженців, що повернулися до Іраку, Боснії і Герцеговини чи Південного Судану, були змушені вдруге залишати свої домівки через ескалацію конфліктів, міжетнічне насильство, нестачу безпекових гарантій або втрату житлової та іншої власності (IDMC, 2019; IOM, 2019). Зокрема, у Боснії і Герцеговині, попри значні міжнародні зусилля, спрямовані на забезпечення житлом поверненців, брак комплексної підтримки реінтеграційних процесів призвів до того, що житло часто продавалося чи здавалося в оренду, а самі поверненці змушені були переселятися до більш моноетнічних громад. Такий досвід демонструє складність і багатоаспектність викликів, що перешкоджають стійкій реінтеграції, і водночас підкреслює потребу в розробленні більш гнучких і комплексних політик підтримки повернення (Brubaker, 2013).

Демографи і фахівці з питань міграції висловлюють занепокоєння щодо потенційної нової хвилі переміщень серед українських біженців, яку можна розглядати як реемігрaцію, після завершення війни. Зокрема, є ризик, що жінки, які наразі перебувають за кордоном, можуть повернутися в Україну для того, щоб забрати майно і членів родини – чоловіків і синів, які через воєнний стан не мали змоги виїхати. Цей процес може призвести до додаткового

навантаження на вже й без того ослаблену інфраструктуру та соціальні служби в Україні.

Цей ризик повторних переміщень підкреслює складність процесу повернення і необхідність розрізнення його форм, що логічно веде до розгляду дихотомії «*добровільне/вимушене повернення*». Звісно, у найпростішому розрізненні цих термінів ми можемо говорити, що добровільне повернення – це повернення особи або групи біженців до країни походження, здійснене за власною свідомою та обґрунтованою згодою, на основі оцінки безпекових, соціальних, економічних та політичних умов, тобто повернення є результатом вільного вибору, здійсненого без тиску, примусу чи загроз з боку державних чи інших інституцій. Натомість вимушене повернення – це повернення, яке відбувається під впливом зовнішніх обставин, що позбавляють біженця реальної можливості залишатися в країні перебування, зокрема через примус, депортацію, тиск з боку державних органів або нестачу необхідних умов для подальшого перебування, через що повернення стає необхідністю, а не вільним вибором.

Проаналізуймо цю дихотомію більш прискіпливо. На нашу думку, вона також сьогодні постає радше як штучна або надто теоретична. Історично дослідження міграції спиралися на чітке бінарне розмежування між «добровільною» і «вимушеною» міграцією. У цьому дихотомічному підході вимушену міграцію з країн, охоплених конфліктами, розглядали переважно крізь призму структурних чинників – збройного насильства, переслідувань, руйнування життєвого середовища – які ніби повністю визначають міграційне рішення. Такий підхід значною мірою був підкріплений риторикою правозахисного активізму, що наполягав на гуманітарному зобов'язанні країн, що надають притулок, щодо захисту та підтримки тих, хто змушений залишати свої країну з тих чи тих міркувань. Проте впродовж останніх десятиліть дослідники дедалі активніше ставлять під сумнів продуктивність такого розмежування. Усе більше емпіричних даних свідчать про те, що причини міграції рідко є одновимірними або виключно зовнішньо зумовленими. Часто йдеться про складну комбінацію безпекових, економічних, політичних та соціокультурних чинників, що формують рішення про виїзд у взаємодії з індивідуальними та сімейними стратегіями (King, 2012; Koser, & Black, 1999). Міграція з (пост)конфліктних регіонів може одночасно бути способом порятунку, пошуком економічної стабільності або реалізацією проєктів мобільності, що існували задовго до початку насильства. У сучасних політиках, орієнтованих на повернення, управління добровільним поверненням розглядають як менш витратний та політично менш проблематичний процес порівняно з примусовим видворенням (Blitz, Sales, & Marzano, 2005; Ottonelli, & Torresi, 2013; Stein, & Cuny, 1994). Утім, коли країну (після)конфлікту оголошують безпечною для повернення, а тимчасовий статус захисту завершується, держави Європи як країни, що надавали притулок, як правило, планують «добровільне» повернення, часто з використанням фінансових стимулів або погрозою депортації, при цьому значно раніше, ніж мігранти готові ухвалити таке рішення.

Крім того, дихотомія добровільності/вимушеності часто підважується критикою з боку дослідників, які вказують на те, що вона редукує досвід мігрантів до образу пасивних жертв обставин. Така ситуація позбавляє мігрантів суб'єктності, ігноруючи їхню здатність ухвалювати рішення, навіть за обмежених або ризикованих умов (Bakewell, 2008). Як наслідок, усе більше дослідників у сфері критичних студій міграції наполягають на розумінні мігрантів як активних агентів, що реалізують складні й багатоетапні рішення у відповідь на цілу низку взаємопов'язаних викликів. А проте в межах цих політично зумовлених категорій поняття добровільності все ще визначають крізь призму застосування сили, унаслідок чого будь-яке повернення, що відбувається без формальної депортації, вважається «добровільним» (Ottonelli, & Torresi, 2013).

Очевидно, можна окреслити й психологічні наслідки такої дихотомії. Недобровільне (примусове) повернення зазвичай супроводжується гострими негативними психологічними реакціями, зумовленими втратою контролю і відчуттям безпорадності. Особливо вираженим є відчуття травматизації та порушення особистої гідності, що виникає внаслідок примусових заходів, які можуть передбачати затримання, примусове перевезення чи загрозу депортації. У таких умовах спостерігається високий рівень тривожності, депресивних станів, а також соціальна ізоляція, що додатково посилює почуття втрати і безпорадності. Водночас обов'язкове добровільне повернення, хоча формально і позиціонується як акт добровільності, на практиці часто супроводжується значним тиском, зумовленим адміністративними або економічними стимулами та загрозою примусової депортації. Психологічні реакції в цьому разі мають більш амбівалентний характер: суб'єкти усвідомлюють обмеженість свого вибору, що породжує внутрішній конфлікт, проте наявність елементів контролю і планування повернення частково пом'якшує емоційний дискомфорт. Такий стан, очевидно, характеризується дилемою між почуттям зобов'язання і прагненням до збереження автономії, що сприяє формуванню більш гнучких стратегій психологічної адаптації

На противагу класичному поділу міграції на «добровільну» і «вимушену», низка дослідників стверджують, що навіть у ситуаціях прямої загрози життю та безпеці мобільність передбачає не лише зовнішні обмеження, а й елементи вибору. Такий підхід розмиває концептуальні межі між вимушеною і добровільною мобільністю, ставлячи під сумнів бінарну логіку, що домінувала в міграційних дослідженнях протягом тривалого часу (Bakewell, 2008; Hyndman, 2012; King, 2012; Lubkemann, 2008; Monsutti, 2008; Stein, & Cuny, 1994). Насправді міграційні рішення часто ухвалюють в умовах структурної вразливості, проте все ж залишають певний простір для стратегічної дії та особистих пріоритетів.

Аналогічна амбівалентність простежується і в контексті повернення. Попри зростання кількості програм добровільного або примусового повернення, рівень добровільності повернення залишається критично важливим аналітичним параметром. Мотивація, з якою особа повертається, – чи це усвідомлене рішення, вимушений компроміс або примус під тиском зовнішніх

обставин, – має суттєвий вплив на подальші процеси реінтеграції, добробут, відчуття належності та психологічну стабільність після повернення (Al-Ali, Black, & Koser, 2001; Bakewell, 2010; Carling, 2002; Cassarino, 2004; Castles, 2007; Omata, 2013).

Отже, викликом для емпіричних досліджень стає необхідність розроблення більш чутливих аналітичних інструментів, здатних охопдювати відтінки сенсів і мотивів повернення. Ідеться не лише про формальні ознаки добровільності, а й про внутрішню суб'єктивну логіку мігрантів, які по-різному осмислюють і переживають своє репатріаційне рішення – як можливість, як втрату, як вимогу або як неминучість. Без урахування цих аспектів неможливо адекватно оцінити довготривалі наслідки повернення ані в соціальному, ані в психологічному вимірах.

Аналіз кейсів афганських поверненців, який провели М. Ван Хаут, М. Сігел, Т. Девідс, дав змогу продемонструвати складну взаємодію індивідуальних бажань, структурних обмежень і контекстуальних можливостей, що формують рішення про повернення. Особливу увагу дослідники приділяли змінній структурній реальності – насамперед еволюції міграційної політики в європейських країнах – та її впливу на спроможність і мотивацію до повернення. Так, мігранти, які здійснили виїзд у періоди більш ліберального підходу до приймання шукачів захисту, зазвичай отримували тривалі або постійні дозволи на проживання. Їхні рішення про повернення здебільшого ґрунтувалися на узгодженні особистих бажань зі спроможністю реалізувати їх в економічній, соціальній або культурній площинах – зокрема через прагнення інвестувати у батьківщину, відновити зв'язки з родиною або зреалізувати накопичені ресурси. Натомість для осіб, які прибули пізніше – у період посилення політик стримування міграції, правовий статус у країнах перебування був значно менш захищеним. Обмеження в доступі до ринку праці, соціальних послуг або ризик депортації трансформували саму логіку повернення. За таких обставин повернення часто оформлювалося як «власний вибір», проте в його основі лежали переважно зовнішні примуси: юридичні обмеження, загроза видворення або вичерпання можливостей для легального перебування. У відповідь на цю ситуацію респонденти схильні були підкреслювати позитивні аспекти повернення – як-от близькість до родини або повернення до «власного» культурного середовища, що допомагало зберігати відчуття гідності та контролю над життєвим вибором (Houte van, Siegel, & Davids, 2016).

На нашу думку, важливим є ось цей висновок: жодне репатріаційне рішення не є цілком добровільним у класичному розумінні. Воно формувалося на перетині правових обмежень, соціального тиску, економічної нестабільності, а також труднощів адаптації в країнах перебування. Водночас і повністю вимушеним рішення не було, адже здебільшого зберігалася, хай і обмежена, можливість обирати альтернативу – залишитися, продовжити міграційний маршрут або повторно подати на притулок. Саме тому низка поверненців, особливо з-поміж тих, хто мав тривалий досвід проживання за кордоном, наголошували на власній агентності, підкреслюючи, що рішення було

зваженим та усвідомленим (Houte van, Siegel, & Davids, 2016). Інакше кажучи, повернення не слід розглядати як бінарну опозицію між добровільністю і примусом. Більш продуктивним є тлумачення його як розташованого на континуумі, де рівень агентності визначається взаємодією інституційних, економічних, соціальних і культурних ресурсів, доступних конкретній особі. Це дає змогу врахувати складну конфігурацію чинників, які формують стратегії повернення в постконфліктних контекстах.

Разом із тим на емпіричному рівні чітко простежується відмінність між тими, хто після повернення зберігає можливість до транснаціональної мобільності, і тими, хто такої можливості позбавлений. Ключовим чинником у формуванні цих розбіжностей стає правовий статус, набутий у країні перебування. Постійний або тривалий легальний статус давав окремим мігрантам змогу не лише повернутися до країни походження у відносно контрольованих умовах, а й зберігати відкритими канали повторної еміграції. Така можливість стає джерелом психологічного комфорту і відчуття безпеки в умовах нестабільного контексту. Вона дає змогу утримувати стратегічну гнучкість, планувати майбутнє з огляду на альтернативні сценарії, підтримувати транснаціональні соціальні зв'язки і зберігати почуття автономії. Натомість для тих, хто не має правового статусу, повернення зазвичай означає обмеження мобільності або її повну втрату.

Крім асистованого/самостійного і довбровільного/вимушеного повернення, можна виокремити ще один вектор у стратегіях репатріації, які за формою своєю є вирішенням проблеми «двоналежності», такої популярної в межах транснаціонального підходу. Можемо говорити про паралельне проживання між двома країнами або здійснення періодичних короткочасних візитів на батьківщину. Ці стратегії не передбачають остаточного розриву з країною захисту чи повного повернення до країни походження, натомість ґрунтуються на підтриманні транслокальних зв'язків, мобільності та гнучкості. Отже, особливість таких стратегій полягає в тому, що вони дають біженцям змогу уникати радикального вибору «або-або» – або залишитися, або повернутися, натомість вибудовуючи життя в режимі «і-і». Людина може зберігати соціальні, емоційні та економічні зв'язки з обома країнами, адаптуючи свою поведінку до контексту, що змінюється. Такі стратегії є особливо привабливими в умовах тривалої нестабільності або часткової реконструкції на батьківщині, коли повноцінне повернення не здається можливим або безпечним, але є потреба відновити контакт із «домом» – символічно, емоційно, професійно чи матеріально.

Погляньмо на ці стратегії більш уважно. Перша – передбачає прагнення до створення стабільної життєвої бази в країні походження – як у фізичному, так і в соціальному вимірах – із *паралельним підтриманням* активних транснаціональних зв'язків із країною захисту. Така форма повернення супроводжується регулярною мобільністю, функціонуванням транскордонних соціальних мереж та орієнтацією на поєднання ресурсів, інформації і культурного капіталу з обох контекстів. Психологічно це супроводжується формуванням подвійної ідентичності, у межах якої транснаціоналізм удома є

способом укорінення у двох середовищах одночасно, долаючи межі монолокальної прив'язаності. Друга стратегія характерна для тих, хто здійснює *тимчасові або періодичні візити* до країни походження, зберігаючи основне місце проживання, засоби до існування та соціальну підтримку в країні, що надала притулок. У цьому разі повернення не є актом остаточної реінтеграції, а радше формою транзиту, підтримки й символічного зв'язку. Такі особи нерідко виступають у ролі посередників – як матеріальних, так і емоційних ресурсів – для родин і спільнот, що залишилися в країні походження, сприяючи збереженню та іноді активізації соціальних мереж. Тимчасовість повернень виконує функцію адаптаційного механізму до ситуаційної невизначеності, що дає змогу утримувати відкритість майбутніх життєвих стратегій, уникати остаточних рішень і підтримувати відчуття автономії в плануванні власного майбутнього.

Обидві стратегії ґрунтуються на наявності «безпечної бази» в країні захисту, що виконує роль психологічного і соціального ресурсу для подолання викликів інтеграції в країні походження. Набуття громадянства або стабільного правового статусу в країні-прихистку суттєво підвищує відчуття безпеки, що, парадоксально, робить процес повернення менш драматичним і ризикованим, адже в разі виникнення труднощів є можливість «відступу». Ця гнучкість і перспектива повторного переміщення зменшують психологічний тиск, пов'язаний з остаточністю повернення, і підсилюють стійкість особи в процесі транснаціонального життя. Як бачимо, психологічне значення відкритого, динамічного повернення – як альтернативи лінійному, одноразовому або «остаточному поверненню» – полягає у визнанні багатовимірності і непередбачуваності процесу реінтеграції, що вимагає від біженців не лише адаптації до нового/старого соціального середовища, а й постійного конструювання власної ідентичності, ролей і відчуття дому в кількох просторах одночасно. Такі стратегії повернення, що передбачають наявність подвійного громадянства і можливість повторної міграції, ґрунтуються на гнучкому, відкритому підході до повернення. Вони дають біженцям змогу зберігати мобільність і юридичні зв'язки з обома країнами – як країною походження, так і країною захисту.

Особливість *паралельного підтримання* зв'язків з обома країнами полягає в тому, що воно спрямоване на поступове формування стабільної бази на батьківщині без остаточного розриву з країною захисту. Такий підхід є зазвичай тривалим і багатоетапним процесом, що передбачає інтенсивну мобільність між двома контекстами проживання. Осередком цієї стратегії є ретельне планування: члени родини свідомо розподіляють свої ролі, ресурси та місця проживання між двома державами. При цьому збереження юридичного і соціального статусу в країні захисту виконує функцію «психологічного тилу», який дає змогу уникати остаточних і потенційно незворотних рішень щодо повернення. Право на повторний в'їзд до країни захисту стає ключовим елементом безпеки, що знижує рівень тривожності, пов'язаної з невизначеністю умов у постконфліктному суспільстві, і забезпечує можливість адаптивного маневрування між двома життєвими просторами.

Інша згадана стратегія повернення – *тимчасове або періодичне повернення* – проявляється в регулярних візитах чи тривалих перебуваннях у країні походження і виконує низку важливих функцій: задоволення емоційної потреби у зв'язку з «домом», підтримання почуття належності, а також збереження культурної і психологічної ідентичності. Транскордонний спосіб життя, що передбачає чергування між постійним проживанням у країні захисту і періодичними поїздками до країни походження, стає можливим завдяки розвиненій транспортній інфраструктурі, яка спрощує пересування. У цьому контексті подвійне громадянство виконує роль ключового ресурсу, що забезпечує юридичну й мобільнісну гнучкість, а також є гарантією безпеки в разі непередбачуваних змін. Отримання громадянства в країні захисту дає змогу поєднувати транснаціональні практики з формальним правом на повернення, що зміцнює зв'язки з країною походження без необхідності остаточного розриву зі спільнотою, що надає притулок. Тимчасове («сезонне») повернення постає, власне, як психологічно адаптивна стратегія, що дає змогу уникати радикальних рішень, пов'язаних із повною репатріацією, водночас підтримуючи відчуття тяглості, ідентичності й належності в умовах соціальної та політичної нестабільності.

Варто зазначити, що для багатьох літніх біженців такі тимчасові візити до країни походження слугують перехідною фазою, яка потенційно може завершитися постійним поверненням. Цей процес супроводжується внутрішнім конфліктом між бажанням залишатися поруч із дітьми та онуками в країні захисту і прагненням провести останні роки життя на «рідній землі», попри її соціальні й економічні трансформації. Психологічно така ситуація характеризується станом подвійної прив'язаності, коли одночасно співіснують відчуття належності до двох просторів – безпека і звичність країни захисту співіснують із символічною тяглістю ідентичності, пов'язаною з батьківщиною. Можливість подвійного громадянства і доступ до мобільності сприяють підтриманню цього балансу. Рішення про остаточне повернення великою мірою залежить від наявності соціальної та економічної підтримки – фінансових переказів, пенсійних виплат, а також локальних мереж взаємодопомоги, які забезпечують базовий рівень захищеності та відчуття «домашності». Якщо ж цих ресурсів немає, люди здебільшого обирають залишатися в країні захисту або переїжджають ближче до родини, уникаючи остаточного повернення.

Вік, міжпоколінні трансформації ідентичності і специфіка репатріації. Повернення українських біженців після тривалого перебування за кордоном можна розглядати крізь призму міжпоколінних трансформацій ідентичності, що суттєво впливають на психологічні стратегії адаптації. Старше покоління, яке пережило безпосередній досвід втрати дому, війни та вимушеної міграції, зазвичай зберігає міцні емоційні та культурні зв'язки з батьківщиною. Для них Україна є не лише територією фізичного проживання, а й осередком особистої, родинної і національної ідентичності, пов'язаної з глибокими історичними, культурними і соціальними конструктами. Психологічно для цієї групи характерна потужна потреба в стабільності, відновленні рідних місць і примиренні з травмами минулого, що сприяє формуванню прагнення до

повернення. Водночас молодше покоління, яке зросло або провело значний час у країнах тимчасового проживання, часто демонструє інші пріоритети, пов'язані з мобільністю, адаптивністю і глобалізацією. Для них ідентичність більш пластична, часто багатовимірна і транснаціональна – поєднує елементи української культури з впливами середовищ країн перебування. Вони звикли до динамічного культурного контексту, цифрової мобільності, можливостей навчання і роботи за кордоном, а також до соціальних мереж, що виходять за межі національних кордонів. Ця генераційна різниця в сприйнятті ідентичності формує неоднорідні психологічні стратегії адаптації до повернення: старше покоління орієнтується на консервацію і відновлення традиційних соціальних структур, тоді як молодь – на пошук індивідуалізованих, динамічних шляхів самореалізації, часто із збереженням зв'язків за кордоном. Унаслідок цього для молоді повернення слід розглядати не як завершальний акт, а як одну з опцій у межах гнучких міграційних траєкторій з потенціалом подальшої мобільності.

Важливо, що в контексті війни і дестабілізації в Україні ця динаміка міжпоколінних ідентичностей набуває додаткової складності. Травматичний досвід втрати дому, а також виклики відбудови країни створюють психологічне напруження між потребою в стабільності і відкритістю до змін. Молодь, що виросла в закордонні, може мати критичний погляд на соціальні, політичні та економічні умови в Україні, що впливає на їхнє рішення щодо повернення.

Отже, ефективні програми підтримання репатріації українських біженців обов'язково мають брати до уваги ці міжпоколінні відмінності, пропонуючи диференційовані підходи, які б підтримували як відновлення зв'язків із батьківщиною для старшого покоління, так і можливості гнучкої мобільності та інноваційної соціальної інтеграції для молоді. Розуміння цих психологічних процесів сприятиме не лише успішній адаптації поверненців, а й довгостроковій соціальній стабілізації та розвитку України.

Для українських біженців літнього віку, які повертатимуться до України через багато років після війни, можна також виокремити низку стратегій повернення, що враховують їхні життєві обставини, фізичний та емоційний стан, соціальні мережі і мотиваційні чинники. На відміну від повернення одразу після завершення бойових дій або в працездатному віці, ці стратегії мають свої особливості, що визначаються багатьма чинниками. По-перше, у літньому віці великого значення набувають питання здоров'я, доступу до медичної допомоги та соціального забезпечення, що може суттєво впливати на репатріаційне рішення або тривалість перебування в країні захисту. З огляду на це багато осіб можуть розглядати повернення як поступовий, багатоетапний процес або ж обирати тимчасові візити замість остаточного переїзду. По-друге, емоційний аспект стає більш складним: з одного боку – прагнення провести останні роки життя на «рідній землі», що пов'язано з глибокими психологічними потребами ідентичності, пам'яті та належності; з іншого – збереження зв'язків із сім'єю, що залишилася за кордоном, і страх втрати соціальної підтримки. По-третє, соціальні зв'язки відіграють ключову роль у процесі реінтеграції. Для багатьох літніх біженців наявність локальних мереж підтримки, доступ до родини або громади є критично важливими для відчуття безпеки і «домашності». Водночас

брак таких зв'язків або слабка соціальна інфраструктура можуть стати суттєвим бар'єром для повернення. По-четверте, мотивації повернення часто поєднують прагнення зберегти культурну ідентичність і прагнення до психологічного відновлення з прагматичними міркуваннями, як-от, наприклад, стабільність житлових умов, фінансова підтримка з-за кордону, пенсійні виплати тощо (Handlos, Olwig, Bygbjerg, Kristiansen, & Norredam, 2015; Albert, Ferring, & Lang, 2016; Palladino, 2019; Sun, 2014; Spaan, Henkens, Kalmijn, & 2025).

Повернення для завершення життєвого циклу. Стратегія повернення, пов'язана з прагненням померти на батьківщині або бути похованим поруч із рідними, є однією з найбільш символічних та емоційно насичених форм репатріації. Для багатьох осіб, особливо літніх, це повернення не стосується лише фізичного простору, а набуває значення свого роду ритуального акту, що підкріплює відчуття спадкоємності поколінь, збереження культурної ідентичності та утвердження належності до певної спільноти (Becker, 2002; Perez Murcia, 2022; Cakmak, 2021). Психологічно цей тип повернення часто пов'язаний із пошуком сенсу наприкінці життєвого шляху – прагненням знайти «домівку» не лише як географічне місце, а і як символічний простір, який слугує фундаментом для відчуття завершеності, внутрішнього миру і духовного спокою. У цьому контексті повернення постає як своєрідний засіб примирення з минулим, відновлення зв'язку з предками і територією, що формує глибинний пласт особистої і колективної ідентичності.

Соціокультурний вимір цієї стратегії виявляється в традиціях і ритуалах, пов'язаних із похованням, що мають важливе значення для збереження сімейної пам'яті і підтримання міжпоколіннєвих зв'язків. У багатьох культурах останнє місце спочинку вважають священним простором, який символізує безперервність роду і гарантує, що особа залишиться частиною спільноти навіть після смерті. З огляду на це такі повернення можуть бути як постійними – для остаточного проживання й упокоєння, – так і тимчасовими, спрямованими на вирішення питань спадщини, оформлення документів, підготовку до поховання або проведення ритуалів прощання. У разі тимчасових візитів люди можуть повертатися багаторазово, підтримуючи при цьому соціальні й економічні зв'язки з країною захисту, що відображає складність і багатовимірність їхньої ідентичності.

Водночас така стратегія повернення вимагає врахування специфічних потреб літніх осіб – фізичного здоров'я, емоційної підтримки, забезпечення гідних умов життя і доступу до медичних послуг. Вона також підкреслює важливість розуміння репатріації не лише як адміністративної чи політичної процедури, а і як глибокого культурного і психологічного процесу, що має вирішальне значення для цілісності особистості і громади.

Отже, стратегія повернення, пов'язана з прагненням завершити життєвий цикл на батьківщині, є вираженням фундаментальних людських потреб у сенсі, належності і духовному відновленні. Вона є ключовою для розуміння репатріації як багатовимірного явища, що поєднує індивідуальні переживання з колективними історіями та культурними традиціями.

Циркулярне повернення. Деякі літні біженці обирають сезонні або періодичні поїздки на батьківщину – переважно в теплі пори року або у зв'язку з такими культурно значущими подіями, як-от релігійні свята, поминальні дати, ювілеї чи важливі сімейні зібрання. Така стратегія дає змогу підтримувати емоційний і культурний зв'язок з батьківщиною, не розриваючи водночас соціальних і правових зв'язків із країною проживання. Це форма часткового повернення, яка не передбачає повної реінтеграції в українське суспільство, однак створює враження належності до обох світів.

У практичному вимірі така репатраційна поведінка часто стає можливою завдяки наявності власного або родинного житла в Україні, збереженим соціальним зв'язкам, а також фінансовій і фізичній спроможності здійснювати транснаціональні переміщення. Важливу роль відіграє також культурна тяглість – звичка до певних ритуалів, цінність відзначення традиційних свят у знайомому середовищі, бажання залишатися частиною української культурної спільноти.

Цей тип мобільності можна розглядати як механізм подолання ностальгії та символічного повернення, що сприяє психологічному благополуччю, але не несе загроз, пов'язаних з остаточним розривом із системами соціального захисту, охорони здоров'я чи сімейного оточення в країні-прихистку. У такий спосіб літні біженці вибудовують гібридну форму належності, коли відчуття дому розподілене між двома просторами – фізично, емоційно і соціально (Warnes, & Williams, 2006; Gustafson, 2001).

Повернення на основі потреби в соціальному догляді. Для частини літніх біженців повернення до країни походження може бути зумовлене не лише емоційними мотивами або ностальгією, а передусім соціально-економічними обставинами. Особливо це стосується осіб, які з тих чи інших причин не змогли інтегруватися в систему медичного страхування чи соціального забезпечення в країні перебування. Неможливість доступу до довгострокового догляду, пільгових медичних послуг або стабільних пенсійних виплат може створювати ситуацію вразливості, коли повернення сприймається як єдина доступна стратегія забезпечення мінімального соціального захисту в старості.

У такій ситуації біженці розраховують на допомогу від родичів, неформальні мережі підтримки або ж на доступ до державних сервісів у країні походження. Дехто повертається до сільської місцевості, де збереглися родинні зв'язки або власність, що дає змогу знизити витрати на проживання; інші – поселяються поруч із дітьми чи онуками, очікуючи на взаємну підтримку згідно з традицією міжпоколіннєвого догляду.

Особливу роль у цій стратегії відіграє інституційна інфраструктура – наявність доступних медичних закладів, закладів геріатричного догляду, програм для осіб похилого віку або механізмів трансферу пенсій із країн перебування. Навіть якщо розмір пенсій у країні походження нижчий, це може компенсуватися нижчими витратами на життя і більш звичним соціокультурним середовищем.

Цей тип повернення часто не є романтизованим або символічним – він радше функціональний, адаптивний і продиктований пошуком ресурсної

стабільності в останній період життя. Дослідження літніх мігрантів з постсоціалістичних країн Східної Європи показали, що недостатня інтегрованість у західні моделі довготривалого догляду часто штовхала людей до повернення на батьківщину, де вони могли покладатися на родинні або культурно звичні форми підтримки (Jacobsen et al., 2023; King, & Vullnetari, 2006).

Репатріація «другого покоління»: виклики і горизонти. Крім стратегій повернення першого покоління біженців, що безпосередньо пережили війну, втрату домівки і вимушену міграцію, доцільно розглянути також перспективи та моделі повернення другого покоління – дітей і молоді, які зростали або народилися в країнах тимчасового перебування.

Повернення *другого покоління* має, як нам здається, принципово інший характер, порівняно з поверненням їхніх батьків. Якщо для першого покоління повернення часто є емоційно і символічно навантаженим актом – поверненням «додому», то для другого покоління країна походження може бути малознайомим (якщо не чужим) простором, з яким пов'язане радше уявне або трансльоване («міф про повернення»), ніж особисто пережите. У такому разі ідентичність формується в транскультурному і транснаціональному контексті, а отже, мотивація до повернення буде залежати не від ностальгії, а від структурних, соціальних і культурних чинників: можливості працевлаштування (насамперед відкриття бізнесу), рівня свободи, доступу до освіти або медицини, політичної стабільності тощо.

Особливістю таких стратегій є також інше розуміння ідентичності й громадянства. Молодь другого покоління може мати кілька громадянств, багатомовність, досвід життя в мультикультурному середовищі, що відкриває як нові можливості для побудови мостів між країною походження і країною проживання, так і ризики втрати зв'язку з батьківщиною.

Тому у формуванні політик, спрямованих на довготривалу реінтеграцію, важливо враховувати специфіку другого покоління – зокрема, інвестувати в програми культурного обміну, стажувань, професійного зростання, які пов'язуватимуть молодь із країною походження не через травму батьків, а через перспективу майбутнього. Вплив транснаціонального контексту на формування ідентичності, накопичення соціального і культурного капіталу, а також на участь у політичному й економічному житті першого покоління біженців знайшов широке відображення в академічній літературі, що було продемонстровано в попередніх розділах цієї монографії. Натомість значно менш вивченими залишаються способи збереження і трансформації цих зв'язків у досвіді другого покоління. Психологічне значення таких транснаціональних відносин для дітей і молоді, які формувалися поза межами країни походження, вимагає наразі більш глибокого аналізу, а емпіричні дослідження в цій сфері є значно менш численними.

У цьому контексті ми звертаємо увагу на транснаціональні практики другого покоління, такі, наприклад, як періодичні візити до країни походження, які хоча й успадковують логіку поїздок першого покоління, а проте водночас набувають принципово іншого змісту та функціонального навантаження. Якщо

для батьків такі подорожі можуть стати способом емоційного відновлення чи реалізації уявлення про «повернення додому», то для другого покоління це часто є спробою означити культурну належність, дослідити родинну історію або критично переосмислити зв'язок з місцем походження.

Для другого покоління біженців такі подорожі часто не пов'язані з наміром остаточного повернення, але можуть бути формою символічного відновлення зв'язку з батьківщиною предків, що, відповідно, впливає на уявлення про себе, місце в соціальному просторі і стратегії ідентифікації. Тому транснаціональні практики другого покоління заслуговують на більш глибокий психологічний аналіз у контексті повернення, оскільки вони опосередковано впливають на готовність до репатріації або формування альтернативних стратегій належності. Якщо стосовно представників першого покоління біженців поїздки до країни походження зазвичай розглядають як складник потенційної траєкторії повернення, то для другого покоління ці візити частіше набувають іншої функції – вони стають засобом пошуку культурного коріння (Wessendorf, 2007) або ж набувають форми символічної чи навіть споживчої практики, пов'язаної з туризмом, відпочинком і комфортом (Duvall, 2003; Bakewell, 2006).

Наприклад, Д. Конвей доволі обережно формулює висновки щодо другого покоління (Conway et al., 2009), оцінюючи вплив транснаціональної практики на їхню соціальну та економічну адаптацію після повернення. Власне, дослідник звертає увагу на те, що ця практика не має значущого впливу: для деяких осіб з тих, хто повертається, повторні поїздки мають певний вплив; для інших – достатньо одного візиту; а для декого це взагалі не має значення. Хоча дослідник загалом погоджується з тим, що такі візити – поширена практика «підтримання зв'язку» серед другого покоління.

Однак не слід заперечувати того, що така практика є, а тому доцільно окреслити низку питань щодо її впливу на процеси психологічної та соціальної інтеграції в країнах постійного проживання. Особливе значення це має в контексті формування ідентичності, уявлень про належність і символічного образу «дому».

Ілюстративними, хоча й нетиповими, є висновки, зроблені під час дослідження практик налагодження зв'язків з «країною батьків» у британських пакистанців. Ця вибіркова сукупність є цікавою з двох міркувань: по-перше, їхня присутність у Великій Британії простежується вже протягом трьох поколінь, що дає змогу вивчати довготривалі ефекти транснаціональної залученості; по-друге, ця спільнота підтримує надзвичайно тісні зв'язки з країною походження – не лише через регулярні візити, а й завдяки шлюбним стратегіям, які, за оцінками, укладає близько половини британських пакистанців другого покоління (Shaw, 2001).

Така стратегія «родинного єднання» становить певний інтерес з погляду виявлення стратегій репатріації. Фактично це стратегія, яка ґрунтується на тому, що регулярні контакти з родичами на батьківщині, участь у сімейних подіях, святкуваннях та обрядах, які відбуваються в Пакистані, підтримують відчуття належності до ширшого транснаціонального родинного простору. Це

дає особі змогу уникати повного розриву з культурною матрицею походження, утримуючи себе в подвійній системі координат – між «тут» і «там». Таке залучення до пакистанського соціального поля, очевидно, сприяє збереженню етнічної ідентичності, але водночас може уповільнювати або навіть ускладнювати процес інтеграції в британське суспільство. Як показують дослідження, поїздки до Пакистану серед британських пакистанців другого покоління мають різноманітні причини, що виходять далеко за межі традиційно окреслених у літературі шлюбних або релігійних мотивів (Bolognani, 2015). Дані за 2002–2008 роки засвідчують, що молоді люди вирушають до Пакистану через цілий спектр причин – для відпочинку, туризму, поліпшення здоров'я, участі в родинних чи ділових справах. Так, під час весняних канікул 2008 р. 65 % опитаних планували перебування в Пакистані тривалістю від одного до чотирьох тижнів, ще 20 % – «на довгий термін». Мейсон (Mason, 2004) підкреслює, що візити до Пакистану особливо важливі для другого покоління саме через їх регулярність, тривалість і стабільність. Водночас, як зазначають Д. Брукс і К. Сінгх (Brooks, & Singh, 1978), частота поїздок не обов'язково свідчить про глибину відчуття «дому»: вони пропонують натомість звертати увагу на практики матеріальної підтримки, зокрема грошові перекази як більш надійний індикатор емоційного зв'язку. Цікаво, що хоча сам Пакистан часто називається «домом», для другого покоління це поняття здебільшого функціонує як елемент мови батьків, а не як вираження справжнього почуття належності (Bolognani, 2007).

Очевидно, ці подорожі виражають суперечливе відчуття належності. Молоді люди іноді підкреслюють, що, хоч і мають британські паспорти, усе одно залишаються «пакистанцями». Однак ці візити, хоч і задумуються як відновлення зв'язку з батьківщиною, нерідко викликають розчарування: погана інфраструктура, гігієна, корупція й негативне ставлення місцевих жителів стають джерелами фрустрації. У підсумку ідея «туризму до свого коріння» поступово витісняється простими «канікулами», які більше не ставлять за мету відновлення транснаціональних зв'язків, а радше свідчать на їх поступове згасання.

Зміна природи зв'язку з країною походження серед представників другого покоління виявляється, зокрема, у трансформації мовних означень самих поїздок. Якщо раніше ці візити описували як «повернення додому» або «поїздку до батьківщини», то в більш пізніх інтерв'ю дедалі частіше з'являється термін «канікули» – поняття, що маркує зміну не лише семантики, а й афективного забарвлення досвіду. Для першого покоління такі поїздки зазвичай мали виняткове значення і виконували утилітарну функцію: вони були або продовженням трудової міграції, або репатріаційною практикою, пов'язаною з підтриманням зв'язків та інвестиціями в країну походження (Brooks, & Singh, 1978). Натомість у ситуації другого покоління ці поїздки дедалі більше набувають ознак відпочинкових, емоційно забарвлених подій, які не містять символів життєвого проєкту чи зобов'язання. Як показують результати досліджень, багато представників другого покоління візити до країни походження сприймають як можливість «переключитися», «відпочити»

або «змінити обстановку» (Ali, & Holden, 2006). Це свідчить про поступове зменшення ідеологічного чи ідентифікаційного навантаження таких поїздок. Країна походження з простору обов'язку або потенційного повернення перетворюється на емоційний ресурс, що дає змогу тимчасово вийти за межі повсякденного життя. Водночас така символічна деконцентрація образу «батьківщини» може зменшувати життєву привабливість сценарію повернення, навіть попри збереження культурного чи транснаціонального зв'язку з історичною домівкою.

Найпоширенішим мотивом поїздок до країни походження серед представників другого покоління залишається участь у подіях життєвого циклу, пов'язаних із родиною. Ідеться про так звані сімейні візити, що охоплюють широкий спектр ситуацій – від участі у весіллях (власних або родичів) до похоронів, турботи про старших членів родини чи врегулювання майнових справ. У психологічному вимірі ці візити виконують, крім практичного чи ритуального значення, функцію підтримання міжпоколіннєвого зв'язку, закріплення почуття належності та збереження сімейної ідентичності в транснаціональному контексті. Тривалість таких візитів зазвичай становить від одного до чотирьох тижнів, протягом яких відновлюються соціальні контакти й емоційні прив'язаності, що забезпечують почуття безпеки й стабільності, навіть в умовах тривалого фізичного віддалення.

Друге покоління часто бере участь у різних економічних практиках у країні походження – від закупівель товарів для подальшого продажу в країні проживання до безпосередніх інвестицій у місцеву інфраструктуру. У психологічному аспекті рішення про інвестиції часто не базуються виключно на раціональних економічних розрахунках, а мають значний емоційний складник. Т. Нільсен і Л. Ріддл виокремлюють дві ключові мотивації для економічної участі другого покоління: альтруїстичне прагнення підтримати «батьківщину» та уявлення про власну етнічну перевагу, що нібито забезпечує кращу здатність орієнтуватися в місцевому середовищі. Остання, однак, часто виявляється ілюзорною, що призводить до розчарування і фінансових втрат (Nielsen, & Riddle, 2007).

Взаємодія етнічної ідентичності, психологічних очікувань та економічних реалій, що окреслюють життя «другого покоління», демонструє, що процес репатріації охоплює не лише індивідуальні рішення та стратегії адаптації, а й соціальні s структурні аспекти, що визначають можливості ефективного залучення поверненців до життя громади. Усвідомлення цих взаємозв'язків є важливим для формування політик і програм, здатних забезпечити стійку інтеграцію та посилити соціально-економічну стійкість постконфліктних регіонів.

7.4. Досвід європейських програм сприяння репатріації: потенціал адаптації до українського контексту

Повернення біженців після тривалого перебування за кордоном – це складний процес, який вимагає не лише політичної волі, а й чітко налагоджених механізмів підтримки. У європейських країнах протягом останніх десятиліть було реалізовано низку програм сприяння репатріації, що поєднували інформаційні, фінансові та соціальні інструменти, що давало змогу біженцям оцінити умови повернення, адаптуватися до зміненого середовища та максимально ефективно залучити власні ресурси. Аналіз цих програм видається корисним з погляду виявлення чинників успішної репатріації, розуміння того, які підходи сприяють добровільному поверненню та соціальній інтеграції, а також визначення потенційних шляхів адаптації цих практик до українських реалій з урахуванням специфіки післявоєнного контексту і потреб місцевих громад.

Огляд усіх програм з надання допомоги в поверненні, розроблених у різних європейських країнах перебування, є надто широким і методологічно складним завданням. Тому в межах цього дослідження зосередимо увагу на трьох програмах, які, на нашу думку, є найбільш актуальними для українського кейсу.

«Поїздки подивитися» (go-and-see visits) – одна з найпоширеніших програм, спрямованих на сприяння репатріації, яка давала змогу біженцям ознайомитися з умовами життя на батьківщині. Організовані за підтримки УВКБ ООН, ці поїздки мали на меті зменшити інформаційну невизначеність, знизити страхи щодо безпеки та інфраструктури й у такий спосіб стимулювати добровільне повернення.

Програма повернення кваліфікованих громадян (Return of Qualified Nationals, RQN) – ініціатива Міжнародної організації з міграції, що передбачала повернення професіоналів, які працювали за кордоном, з метою залучення їхнього людського капіталу до відбудови державних інституцій та економічної інфраструктури країни.

Програми масового організованого повернення – супроводжувалися централізованим управлінням, чіткою координацією дій урядів і міжнародних організацій, а також наданням пакету допомоги, що передбачав фінансову, логістичну і правову підтримку.

Розгляньмо відтак спільні риси і відмінності цих програм, а також чинники, що визначають їх ефективність у різних національних контекстах. Зокрема, важливо проаналізувати, які інструменти стимулюють добровільне повернення, як враховується психологічний та соціальний стан біженців і які моделі підтримки дають змогу забезпечити їхню сталу соціальну інтеграцію після повернення. Такий аналіз допомагає визначити, які елементи цих практик можуть бути адаптовані до українського кейсу з урахуванням особливостей

післявоєнного контексту, потреб місцевих громад і наявної інфраструктури підтримки.

1. *Ознайомчі поїздки* (англ. go-and-see visits) становлять важливу, хоча й амбівалентну форму тимчасового повернення, яка була широко застосована в контексті репатріації біженців, що проживають у країнах Європи. Ці поїздки, також відомі під назвами «поглянь і подивися», «перевірка води» або «вивчення і підготовка», передбачали короткострокове відвідання батьківщини для ознайомлення з актуальними соціальними, економічними та політичними умовами в регіонах потенційного повернення. Їхня основна функція полягала в зниженні рівня тривоги, невизначеності та психологічного напруження, які супроводжують процес ухвалення рішення про остаточне повернення, а також у створенні умов для емоційної та когнітивної підготовки до можливої репатріації.

Форми реалізації ознайомчих поїздок були досить різноманітними – від програм, організованих і фінансованих державними структурами чи міжнародними організаціями, до ініціатив громадських об'єднань або індивідуальних подорожей, що здійснювалися за власною ініціативою біженців. Наприклад, у Швеції Шведська міграційна служба координувала колективні ознайомчі поїздки з професійним супроводом, що давало змогу зменшити рівень страху і підвищити суб'єктивне відчуття безпеки й підтримки з боку інституцій. Водночас у Франції і Великій Британії практикували індивідуальні або малі групові візити, які супроводжувалися запровадженням правових гарантій «права на передумання» (right to reconsider), що зменшувало тиск на біженців і зберігало для них можливість відмовитися від повернення без негативних наслідків.

У Лівані Програма Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) спільно з Генеральною безпекою країни передбачає для одного дорослого члена родини можливість тимчасового відвідання Сирії на період до одного місяця без втрати статусу біженця чи припинення гуманітарної допомоги. Аналогічну модель реалізовано в Туреччині, де сирійським біженцям дозволяють відвідувати батьківщину до трьох разів протягом шести місяців, що дає змогу ухвалювати репатріаційне рішення поетапно і з урахуванням актуальної ситуації в регіоні походження (HRW, EU, Other Host States...). На Африканському континенті прикметним є досвід організації ознайомчих поїздок для біженців із Центральноафриканської Республіки до Південного Судану (UNHCR, Between «Go-and-See and Come-and-Tell»). У листопаді 2005 р. UNHCR організував перші групові візити до регіонів походження, після чого учасники поїздки ділилися зібраною інформацією зі своїми громадами, сприяючи поінформованості та внутрішній мобілізації до повернення. У Руанді практикувалися так звані поїздки за принципом *go-and-see, come-and-tell*, коли після відвідання країни біженці мали змогу не лише оцінити умови, а й організовано передати інформацію іншим членам громади в Уганді – часто в межах спеціальних комунікативних сесій або тренінгів, підтримуваних UNHCR (UNHCR, South Sudan).

У європейському контексті прикладом формалізованого підходу стала Боснія і Герцеговина, де 2000 р. ухвалено «Протокол про спрощені процедури повернення». Цей документ регламентував порядок ознайомчих поїздок для осіб без наявних документів: списки потенційних учасників формувалися UNHCR спільно з консульськими установами, після чого Міністерство цивільних справ перевіряло громадянство, координувало організацію візиту і забезпечувало співпрацю з місцевими органами влади. У такий спосіб гарантувався офіційно контрольований і відносно безпечний формат тимчасового повернення для перевірки умов проживання (UNHCR, 2000).

Усі згадані програми мають спільну ознаку: участь в ознайомчих поїздках не веде до автоматичної втрати статусу біженця. Навпаки, правові гарантії «права на передумання» (right to reconsider) відіграють ключову роль у зниженні психологічного тиску та формуванні довіри до міжнародних інституцій. Тому ознайомчі поїздки слід розглядати не лише як інструмент політики повернення, а і як засіб підтримання автономії особистого вибору, з урахуванням індивідуального досвіду, травматичної пам’яті і транснаціональної вкоріненості біженців.

Ознайомчі поїздки функціонували не лише як інструмент інформування про фактичний стан справ на батьківщині, а і як важливий механізм психологічної адаптації до ідеї повернення. У ситуації тривалої еміграції, втрати зв’язку з рідним середовищем і формування альтернативної ідентичності в країні-прихистку саме можливість «перевірки реальності» (reality testing) через особистий досвід перебування на території колишнього дому відігравала ключову роль. Учасники таких поїздок мали змогу не лише зібрати об’єктивну інформацію, а й зіставити її з власними спогадами, уявленнями та емоційними очікуваннями, що давало змогу перетворити абстрактну ідею повернення на конкретно уявлену і внутрішньо прожиту перспективу.

Цей процес часто сприяв зниженню тривожності, пов’язаної з невідомим майбутнім, і допомагав уникнути імпульсивних рішень, ухвалених під тиском ностальгії, почуття обов’язку чи зовнішніх обставин. Навпаки, ознайомчі поїздки відкривали можливості для поступової реконфігурації уявлень про батьківщину і себе в ній, створюючи простір для рефлексії над тим, чи є повернення психологічно, соціально й ідентично сумісним вибором. Як свідчать емпіричні дослідження, саме такий формат обережного тестування реальності зменшував ризик повторної міграції після неуспішного повернення, а також сприяв формуванню більш сталих і відповідальних репатріаційних рішень.

Так, Г. Маггерідж і Д. Дона показали, що перший візит до країни походження після тривалого перебування за кордоном часто виконує функцію своєрідного психологічного каталізатора: він припиняє тривалий стан очікування, невизначеності й тривоги, характерний для досвіду життя у вимушеній еміграції (Muggeridge, & Doná, 2006). Саме під час такої ознайомчої поїздки біженці дістають змогу не лише об’єктивно оцінити ситуацію на батьківщині, а й переосмислити власне життя, ідентичність та емоційне ставлення до країни, з якою пов’язане минуле. Цей візит зазвичай символічно

позначає завершення певного внутрішнього етапу – періоду психологічного залежання від уявленого «дому», що зберігався у свідомості як абстрактний, ідеалізований простір, нависаючи над теперішнім досвідом у вигляді невираженої тривоги або сум'яття. Водночас дослідження показують, що перше відновлення контакту з «домом» має особливе значення для біженців, оскільки слугує не лише моментом емоційної розрядки, а й подією, що запускає процес поновлення зв'язків – як із країною перебування, так і з країною походження. Цей акт «зустрічі» уявного з реальністю стимулює критичне переосмислення циклу біженства, міфу повернення і самого поняття «дім». Він позначений усвідомленням плину часу, дає змогу оцінити власний життєвий поступ (або визнати, що його немає) і, отже, рухатися далі.

У цьому контексті повернення постає не як одномоментний акт, а як процес, що охоплює окрему подію – візит, а також усі подальші рішення й дії. Участь в ознайомчих поїздках має пролонгований ефект: більшість учасників після першого візиту здійснюють подальші поїздки, що сприяє поступовій нормалізації уявлень про повернення. Особливого значення тут набуває емоційно-когнітивний акт «перевірки реальності», який дає змогу зіставити уявлення з фактичними обставинами, інтегрувати нові враження у власну ідентичність і сформувати більш зважене бачення майбутнього. Водночас дослідники зазначають, що, на відміну від інших категорій мігрантів, для біженців вирішальне значення має наявність систем підтримки як у країні перебування, так і в країні походження, адже саме вони створюють умови для остаточного повернення. Отже, ознайомчі візити можна трактувати не лише як інструмент інформування, а як глибокий психосоціальний механізм, що упорядковує внутрішній дискурс, допомагає поєднати уявне з реальним і перейти від імпульсивних рішень до обґрунтованих і відповідальних репатріаційних стратегій (Muggeridge, & Doná, 2006).

Д. Блек, Г. Грегерсен і М. Менденхолл, вивчаючи психологічні особливості таких ознайомчих візитів, показали, що підготовка до повернення відіграє ключову роль у процесі психологічної адаптації, значно пом'якшуючи потенційний емоційний дисонанс. Вона дає змогу поступово зменшити розрив між уявленнями біженця про батьківщину і реальними умовами, з якими він стикається після повернення. У цьому контексті особливо доречно звернутися до моделі очікувань (expectations model), яка наголошує: коли очікування щодо життя після репатріації радикально розходяться з дійсністю, це спричиняє глибокі адаптаційні труднощі. Такий когнітивно-емоційний дисбаланс може проявлятися у формі стресу, дезорієнтації, відчуття розчарування, а іноді – і повторного рішення про міграцію (Black, Gregersen, & Mendenhall, 1992).

На нашу думку, спільним знаменником інших таких досліджень є твердження, що повернення, не підкріплене достатньою інформаційною чи емоційною підготовкою, нерідко пов'язане з підвищеним рівнем психологічного стресу та ускладненою реадаптацією. Саме в цьому контексті ознайомчі поїздки (go-and-see visits) набувають особливого значення. Вони виконують функцію своєрідного «містка» між уявним і реальним, створюючи умови для коригування завищених або спотворених очікувань, а також даючи

змогу особисто переконатися в тому, якими є поточні соціальні, політичні та економічні умови на батьківщині. (Іноді учасники таких поїздок констатували, що умови для постійного повернення залишаються недостатньо сприятливими, що було одним із головних чинників стримування повернення. Водночас ці візити часто були першим кроком до відновлення психологічної близькості з країною походження, навіть якщо практичне репатріаційне рішення відкладалося.)

Отже, ознайомчі поїздки не є прямим інструментом масового повернення, але відіграють значущу роль у трансформації психологічного ставлення біженців до батьківщини і створюють базис для поступового зменшення емоційної дистанції з країною походження, що є важливою передумовою для повернення.

2. *Повернення кваліфікованих громадян* (Return of Qualified Nationals, RQN). Другою за значущістю ініціативою, безпосередньо пов'язаною з процесом післявоєнної реконструкції, на якій нам хотілося б зробити акцент, є програма повернення кваліфікованих громадян, що була реалізована Міжнародною організацією з міграції (IOM).

Основна мета цієї програми, як свідчить її назва, – сприяння поверненню до країни висококваліфікованих фахівців, які перебували в країнах тимчасового проживання, з одночасним забезпеченням їхньої ефективної реінтеграції. Програма передбачала комплекс заходів, що охоплювали надання інформації та консультування щодо умов повернення, організацію транспортної підтримки, а також післяприбуткову допомогу у вигляді фінансової підтримки, професійного навчання, працевлаштування та започаткування власної справи. Інакше кажучи, RQN має на меті максимізувати використання знань і навичок висококваліфікованих фахівців у процесі відновлення країни, посилюючи потенціал для сталого розвитку ключових секторів економіки та суспільства. Ця ініціатива є важливим компонентом комплексної стратегії репатріації, що сприяє не лише фізичному поверненню, а й успішній соціально-економічній адаптації та інтеграції.

Досвід реалізації програми повернення кваліфікованих громадян у Боснії і Герцеговині може слугувати корисним орієнтиром для розроблення аналогічних ініціатив в Україні, що перебуває в процесі відбудови після збройного конфлікту. Упровадження таких програм в українських реаліях сприятиме залученню висококваліфікованих фахівців, які змушені були залишити країну, і стане важливим чинником прискорення відновлення постраждалих регіонів і сталого розвитку держави загалом. Станом на квітень 2000 р. програма RQN допомогла повернути близько 829 осіб і 1835 членів їхніх родин, що становить лише близько 0,25 % загальної кількості повернень до країни після підписання Дейтонської угоди. Незважаючи на незначну чисельність учасників, вплив цієї програми можна оцінити як потенційно значущий, оскільки багато з поверненців володіють професійними компетентностями, які є надзвичайно цінними для державного, економічного і соціального відновлення. Внутрішні звіти IOM свідчать про те, що попит на участь у програмі значно перевищував пропозицію, що відображає як високу

мотивацію кваліфікованих біженців повернутися додому, так і обмеженість ресурсів програми. Водночас більшість учасників зберігали роботу в країні принаймні протягом року після повернення, що свідчить про певну стійкість процесу реінтеграції. Проте варто зазначити, що частина ефекту могла бути зумовлена наданням фінансової підтримки у вигляді заробітної плати та інших стимулів, що могли сприяти поверненню тих, хто вже мав намір повернутися, і без цих заходів (MPP. Reconstruction, Capacity Building and Development through the Return of Qualified Nationals to Bosnia and Herzegovina).

Спираючись на аналогічну програму, успішно реалізовану в Боснії і Герцеговині, Міжнародна організація з міграції (IOM) розробила програму «Повернення та реінтеграція кваліфікованих суданців» (Return and Reintegration of Qualified Sudanese, RQS). Розпочата у 2006 р. і запланована на три роки, ця програма МОМ – фінансована Данським агентством з розвитку (DANIDA) – допомагала державним установам і приватним підприємствам Судану подолати критичний дефіцит людських ресурсів шляхом сприяння постійному або тимчасовому поверненню та реінтеграції суданських громадян, які мали необхідні навички та компетентності для надання життєво важливих послуг, створення спроможних інституцій та стимулювання внутрішніх і закордонних інвестицій у Судані. Адже базові соціальні послуги в Південному Судані були вкрай недостатніми для задоволення потреб населення, що викликало занепокоєння щодо добробуту мешканців та зростаючої кількості поверненців. Наслідки громадянської війни в Південному Судані призвели до зруйнування більшості шкіл, медичних клінік, об’єктів водопостачання і санітарії, а також до нестачі людей з необхідними знаннями та досвідом для функціонування наявних установ. Війна практично знищила аграрний потенціал регіону, залишивши його без продуктивної діяльності. Нестача кваліфікованих державних службовців, учителів, медичних працівників, аграріїв та робітників із професійною підготовкою була надзвичайно гострою. Мешканці і повернені суданці стикалися із серйозними труднощами в доступі до життєво необхідних послуг, зокрема медичної допомоги, освіти, водопостачання та санітарії, якщо не було забезпечено достатню кількість кваліфікованих кадрів, здатних задовольнити зростаючий попит на знання, досвід та експертизу. На пілотному етапі RQS зосереджувалася на поверненні кваліфікованих учителів, які проживали як внутрішньо переміщені особи в Північному Судані, до шкіл у штатах Південного Судану, з яких вони були змушені тікати. Успішно повернувши п’ятдесят учителів з їхніми сім’ями і зареєструвавши ще кілька сотень кандидатів, які готувалися до повернення, програма розширювалася для подолання гострого дефіциту кадрів у сферах охорони здоров’я, сільського господарства та інфраструктури. RQS також планувала посилити розвиток приватного сектору Судану, працевлаштовуючи кваліфікованих суданців у приватних підприємствах і підтримуючи підприємців, які бажали повернутися і започаткувати власний бізнес (FMR, 2005).

І, нарешті, згадаємо Проєкт «Тимчасове повернення кваліфікованих громадян» (Temporary Return of Qualified Nationals, TRQN) – важливу ініціативу, спрямовану на підтримку післявоєнної реконструкції та розвиток

країн, що постраждали від конфліктів, зокрема Афганістану, Боснії і Герцеговини, Косова (провінції згідно з Резолюцією РБ ООН 1244), Чорногорії, Сербії, Сьєрра-Леоне і Судану. Проєкт, реалізований у період із квітня 2006 по квітень 2008 р. за фінансової підтримки уряду Нідерландів, мав на меті сприяти відновленню базових суспільних послуг шляхом тимчасового залучення висококваліфікованих фахівців із діаспори до роботи в країнах походження. У межах проєкту Міжнародна організація з міграції (МОМ) організовувала тимчасове повернення фахівців, які походили з цих країн, але проживали в Нідерландах. Вони виконували завдання у сферах, що визначалися національними органами цільових держав, відповідно до потреб у кваліфікованих людських ресурсах. Тривалість таких тимчасових робіт коливалася від кількох тижнів до шести місяців. Проєкт передбачав логістичну і фінансову підтримку для учасників та реалізовувався в тісній співпраці з місцевими партнерами і діаспорними спільнотами. У межах цієї ініціативи двадцять кандидатів із Нідерландів були залучені до тимчасового працевлаштування у своїх країнах походження, сімнадцять із них успішно виконали свої завдання, а троє відмовилися від участі з особистих причин. Такий підхід дав змогу поєднати інтереси розвитку країн походження з потребами і можливостями кваліфікованих мігрантів, створюючи умови для сталого повернення та посилення потенціалу місцевих інституцій (IOM, TRQN project).

Однак якщо логістичні і фінансові питання вирішувалися порівняно просто в цих програмах, то соціально-психологічні аспекти реінтеграції кваліфікованих поверненців виявилися в багатьох країнах складними. Часто-густо вони стикалися з неприязню або навіть ворожістю з боку колег і мешканців, які залишалися в країні. Ці емоційні реакції, ускладнені помітною матеріальною підтримкою учасників RQN, посилювали соціальну ізоляцію і психологічний дискомфорт поверненців, що, відповідно, негативно впливало на їхню мотивацію та адаптацію. Варто нагадати, що відтік кваліфікованих фахівців під час війни в цих країнах створював на ринку праці суттєві проблеми, тому підприємства та установи були змушені брати на роботу менш досвідчених/кваліфікованих працівників, що створило дилему: з одного боку, були бажання і потреба повернути професіоналів із-за кордону, а з іншого – фактичних вакансій просто не було. Останнє створювало конкуренцію і напруженість у трудовому середовищі. Психологічні труднощі також були пов’язані з культурним шоком: це було повернення до країни, яка істотно змінилася за час їхньої відсутності, з іншими соціальними нормами та очікуваннями.

Отже, програма RQN демонструє, що сприяння поверненню кваліфікованих фахівців може бути стратегічно важливим для післявоєнної реконструкції, проте успіх таких ініціатив залежить не лише від фінансових стимулів, а й від вирішення соціальних та психологічних бар’єрів у громадах, що приймають поверненців.

3. *Програми масового організованого повернення.* У 1990-х – на початку 2000-х років певна частина біженців повернулася в країни походження

відповідно до програми репатріації GARP (Government Assisted Repatriation Programme), реалізованої за підтримки Міжнародної організації з міграції (IOM). Програма стала частиною ширшого комплексу заходів REAG/GARP, що впроваджувалися в Німеччині з 1979 р. і передбачали фінансову, транспортну, медичну та побутову допомогу особам, які добровільно погоджувалися на повернення до країн походження. Усі заходи цієї програми координує IOM Germany у співпраці з Федеральним відомством у справах міграції та біженців (BAMF) (Information portal on voluntary return and reintegration, 2025).

Програми масового повернення біженців активно реалізовувалися в низці країн, які пережили збройні конфлікти та постконфліктні трансформації. У Боснії і Герцеговині після завершення війни 1992–1995 років повернення великої кількості біженців ускладнювалося глибокими гуманітарними та інфраструктурними кризами. У Косові (UNSC 1244) програми повернення діяли у відповідь на збройний конфлікт наприкінці 1990-х років, охоплюючи передусім косовських албанців і ромське населення. У Сербії і Чорногорії, до їх розділення, у межах пост'югославських трансформацій здійснювалося повернення етнічних меншин, переміщених осіб і колишніх мігрантів. Після падіння режиму талібів в Афганістані у 2001 р. спостерігалося активне заохочення повернення афганських біженців, особливо у 2006–2010 роках, попри триваючу нестабільність і критику щодо безпечності такого процесу. В Іраку програми повернення були реалізовані після усунення режиму Саддама Хусейна, проте нестабільна політична ситуація та загрози для меншин залишалися серйозною перешкодою для тривалої реінтеграції. У Судані і Південному Судані, у контексті затяжних конфліктів 1990–2000-х років, застосовувалися додаткові компоненти гуманітарної підтримки в межах програм повернення. Після завершення громадянської війни в Сьєрра-Леоне (1991–2002) програми повернення реалізовувалися в координації з УВКБ ООН та іншими міжнародними структурами. У країнах Західної Африки, як-от Гана, Нігерія, Камерун та інші, масштаби повернення були меншими, проте механізми підтримки, включно з одноразовою допомогою, покриттям транспортних витрат та реінтеграційними грантами, були схожими. У Шрі-Ланці після закінчення збройного конфлікту з «Тиграми визволення Таміл-Ілама» у 2009 р. репатріація була організована для частини біженців тамільського походження.

Розгляньмо більш детально особливості реалізації цих програм.

Так, щодо Боснії і Герцеговини ці заходи охопили десятки тисяч осіб і протягом кількох років стали одним з наймасштабніших прикладів організованої державної репатріації в Європі. Програма забезпечувала транспортні витрати, грошову підтримку під час повернення, а також допомогу в облаштуванні на місці (ремонт житла, базові меблі, медичні витрати тощо). Водночас зафіксовано численні випадки, коли участь у програмі здійснювалася під тиском адміністративних або політичних обставин, що ставило під сумнів добровільність повернення (IOM, Forty Years of IOM Assistance to Returning Migrants). Незважаючи на офіційну підтримку репатріації, психологічні і соціальні наслідки для учасників програми часто були складними. Так,

результати одного з емпіричних досліджень, проведеного серед осіб, які скористалися державною програмою повернення до Боснії, засвідчили, що понад половину респондентів (53 %) мали симптоми психічних розладів перед поїздкою і ця частка зросла до 88 % уже через дев'ять місяців після повернення. Основними діагнозами були ПТСР, депресія, тривожність (Lersner von, Elbert, & Neuner, 2008; International Crisis Group, 2002).

Хотіли б звернути увагу на ще кілька психологічно релевантних характеристик цього кейсу. Особливо вразливою категорією репатріантів були ті, хто не мав змоги повернутися до своїх домівок на території сучасної Республіки Сербської – передусім особи мусульманського походження. Близько 100 тисяч із них стали внутрішньо переміщеними особами, змушеними оселятися в громадах, з якими їх не пов'язували жодні соціальні, культурні чи економічні зв'язки. Такий вимушений характер повторної міграції супроводжувався гострим відчуттям втрати безпеки, соціальної дезорієнтації та знеособлення, що особливо болісно переживали чоловіки, які традиційно асоціювалися з функцією забезпечення родини та підтримання її соціального статусу. Нездатність реалізувати ці очікування в нових (або змінених) умовах породжувала глибоку фрустрацію, а в окремих випадках – симптоми посттравматичного стресового розладу. Психологічна вразливість посилювалася й соціальними бар'єрами: репатріанти нерідко стикалися з напруженими стосунками з тими, хто залишався в країні протягом періоду тривання воєнних дій. Це виявлялося як у відкритій неприязні і соціальній ізоляції, так і в конфліктах навколо доступу до житла, гуманітарної допомоги та компенсацій. Зокрема, траплялися випадки, коли репатріанти з Німеччини отримували пріоритетний доступ до житлових грантів, що місцеві мешканці сприймали як несправедливу преференцію. У психологічному вимірі це створювало амбівалентне становище: зовні поверненці часто позиціонувалися як носії «зовнішнього статусу», проте всередині переживали емоційне неприйняття, відчуження і моральне виключення з локальної спільноти.

Отже, хоча програма GARP формально реалізовувала політику повернення і відновлення післявоєнного порядку, її результати не були однозначно позитивними. Соціально-політичні обставини в країні походження, психологічний стан учасників, брак довготривалих стратегій супроводу після повернення – усе це робить досвід репатріантів яскравим прикладом напруженого перехрестя між державною політикою і вразливістю людини, яка повертається до зруйнованого, а часом і чужого середовища. Крім психологічної вразливості, поверненці стикалися з недостатніми можливостями для соціальної та економічної реінтеграції. У багатьох регіонах не було адекватних умов для сталого повернення: нестача житла, обмежений доступ до медицини, освіти, дискримінація за етнічною ознакою, складна безпекова ситуація в місцях колишнього міжетнічного конфлікту. Усе це не лише унеможливлювало ефективну реінтеграцію, а й підсилювало відчуття маргіналізації та психологічної ізоляції в середовищі репатріантів.

Сьогодні ми спостерігаємо окремі спроби реалізації програм масового повернення і комплексної підтримки українських біженців, які опинилися за

кордоном, а також полегшення їхнього добровільного повернення до України. Це ініціативи різного рівня, що полягають у створенні спеціалізованих хабів – центрів, що поєднують інформаційно-консультаційні, соціальні та гуманітарні функції.

Одна з ключових ініціатив – «Unity Hubs», започаткована за підтримки Європейської комісії у співпраці з Міністерством національної єдності України. Мета цих мультифункціональних центрів – надавати українцям у країнах ЄС підтримку у вигляді консультацій щодо юридичних аспектів, мовних курсів, допомоги з працевлаштуванням, а також сприяти інформаційному забезпеченню процесу повернення. Заплановано відкриття перших хабів у низці міст: Берліні, Празі, Аліканте – з подальшим поширенням цієї моделі. Важливо, що концепція передбачає не лише фізичні центри, а й цифрові платформи, адаптовані до потреб різних громад. Реалізація цієї ініціативи є частиною ширшої стратегії ЄС щодо поступового завершення тимчасового захисту українців у країнах Євросоюзу.

Агенції ООН – зокрема UNHCR і UNICEF – паралельно створили мережу «Blue Dot Hubs» у країнах транзиту і приймання біженців, серед яких Польща, Румунія, Молдова, Словаччина, Угорщина, Болгарія та Італія. Ці хаби виконують функції кризових центрів, де українці можуть дістати психологічну, юридичну, соціальну підтримку, а також допомогу для вразливих груп населення (дітей, людей з інвалідністю, представників ЛГБТКІ+ спільноти). Крім фізичних локацій, працює мобільний сервіс Digital Blue Dot, який забезпечує надання актуальної інформації щодо прав і доступу до послуг.

Однак під час реалізації цих програм, на нашу думку, варто очікувати певних ризиків, подібних до тих, які мали програми REAG/GARP. Так, брак фінансування і недостатнє ресурсне забезпечення можуть становити серйозну загрозу для якості надання послуг. Нестабільність бюджету може призвести до скорочення діяльності хабів або зниження рівня кваліфікації персоналу, що безпосередньо впливатиме на рівень підтримки, яку отримують бенефіціари. Очікуваними є й інфраструктурні і логістичні проблеми, зокрема складнощі з орендою приміщень та забезпеченням доступності хабів для вразливих категорій населення, тобто обмеження доступу для деяких груп біженців. Також не слід ігнорувати соціальну стигматизацію і недовіру серед частини біженців, які можуть уникати звернення по допомогу через страх дискримінації або побоювання щодо конфіденційності інформації. Крім того, перекручування очікувань і психологічне навантаження, як було показано, часто супроводжують процеси репатріації та реінтеграції, адже нерідко бенефіціари мають нереалістичні уявлення про перспективи, що призводить до розчарування і посилює травматизацію без належної психологічної підтримки. Важливими є також політичні ризики, пов’язані зі змінами в законодавстві чи зовнішньополітичній кон’юнктурі, що можуть вплинути на права біженців і можливості хабів надавати послуги. Нарешті, коли говорити про цифрові платформи, які доповнюють фізичні центри, то тут є ризики, пов’язані з технічними проблемами, низьким рівнем цифрової грамотності користувачів і загрозами кібербезпеці, зокрема через витік персональних даних.

ПІСЛЯМОВА

Ця монографія є лише однією із спроб осмислити складні психологічні процеси, що супроводжують повернення біженців війни в Україну. Досвід біженства, вимушеного переміщення та життя в іншому соціокультурному середовищі залишає глибокі сліди в ідентичності, уявленнях про дім і майбутнє. Водночас репатріація ніколи не є простим «поверненням назад» – вона означає формування нового життєвого простору, поєднання минулого і теперішнього, індивідуального і колективного. Складність цієї проблематики полягає в множинності сценаріїв і траєкторій: немає єдиної моделі повернення, як і немає однозначних прогнозів щодо того, які саме чинники стануть визначальними. Психологічна реальність повернення завжди буде позначена суперечностями – між очікуваннями і реальністю, ідеалізованим образом Батьківщини і новими викликами соціального життя, потребою у відновленні і невідворотними втратами.

Наша мета полягала не в завершеності відповіді, а у відкритті простору для наукової та суспільної дискусії. Ми спробували показати, що за абстрактними цифрами статистики стоять живі люди з їхніми емоціями, спогадами і надіями, а за кожною історією повернення – боротьба за відновлення цілісності власного «Я».

Міжнародний досвід засвідчує, що мотиви повернення біженців є багатовимірними і нерідко суперечливими. Частина людей залишає країну захисту через економічні чи соціально-психологічні причини; інша категорія зберігає намір репатріації, однак не реалізує його в конкретних діях. Значна частина біженців остаточно інтегрується в спільноту, де вона знайшла прихисток, завдяки процесам адаптації, професійній самореалізації або формуванню стійких родинних зв’язків.

Повернення не завжди означає «повернення додому» в емоційному чи соціальному сенсі, оскільки простір, що раніше сприймався як «свій», після війни може не відповідати образу, закарбованому в пам’яті. Рішення про повернення залежить не лише від суб’єктивних прагнень, а й від політичних, економічних та безпекових умов у рідній країні. Часто його ухвалюють в умовах обмеженого вибору – через завершення тимчасового захисту, тиск урядів країн перебування або обмежений доступ до довгострокової інтеграції, що може надавати процесу елементів примусовості, навіть якщо формально він і класифікується як добровільний.

Повернення, ініційоване примусово або під впливом зовнішніх політик, супроводжується більш складною адаптацією порівняно з добровільним поверненням, яке підтримує держава. Державні політики, які поєднують організацію фізичного повернення із психологічним супроводом та інтеграцією в спільноти, сприяють зниженню стресу, зменшенню соціальної ізоляції та посиленню відчуття залученості. Тому в сучасних умовах міжнародне

посередництво набуває особливого значення. Міжнародна організація з міграції (МОМ) реалізує програми добровільного повернення та реінтеграції (AVRR), які охоплюють логістичну підтримку, консультування, психологічну допомогу та соціальну адаптацію. AVRR-програми спрямовані на різні категорії репатріантів: базова допомога мігрантам без статусу, цільові програми для специфічних груп і підтримка осіб у ситуації «міграційної пастки». Отже, державна і міжнародна політика у сфері повернення є ключовим чинником, що визначає умови психологічної реінтеграції та потенціал для стійкої адаптації біженців у країні походження.

Для тих, хто повертається, важливими чинниками є ностальгія, прагнення відновити сімейні контакти і потреба реалізувати життєві стратегії у власному соціальному середовищі. Ці мотиви суттєво впливають на подальший процес реінтеграції, зокрема на його успішність і стійкість у довгостроковій перспективі. Адже повернення не є ізольованим актом – воно завжди відбувається в ширшому контексті індивідуального міграційного шляху та політик держав, що формують умови як для еміграції, так і для репатріації. Його динаміка різна: повернення може статися одразу після від'їзду або через десятиліття життя в іншій країні. Через це прогнози щодо масштабів і часу повернення завжди залишаються непевними.

Репатріацію слід розглядати як процес повторного прийняття людиною цінностей, способів життя, мови, моральних норм та ідеологічних настановлень суспільства, до якого вона повертається. Український кейс надає цій проблематиці особливого виміру. Масштабне воєнне переселення, колективна травма і виклики відновлення держави після війни створюють винятково широке поле для дослідження психологічних аспектів повернення. Хоча повернення відбувається в знайомий, на перший погляд, контекст, сам процес часто є складним через зміни в суспільстві та досвіді біженства під впливом соціальних практик країни захисту. Останнє породжує численні «розриви»: репатріанти володіють мовою, знають соціальні норми і мають контакти, але досвід біженства в країні захисту нерідко зумовлює формування нових моделей поведінки, ціннісних орієнтацій та очікувань, що можуть не відповідати соціальним умовам повоєнної України і створюватимуть ризик виникнення у поверненців дистресу репатріації, переживання фрустрації й відчуженості, часткової втрати ідентичності та внутрішніх суперечностей між досвідом життя в іншій країні і сучасними реаліями у власному суспільстві. А тому процес повернення буде супроводжуватися емоційною амбівалентністю, що походить як від очікувань відновлення життєвої стабільності, так і від побоювань повторної дезадаптації.

З іншого боку, поверненці привносять у громади професійні навички, фінансові ресурси та міжкультурний досвід, що можуть зміцнювати соціальну тканину суспільства. Характерною для них є також підвищена підприємницька активність, що позитивно впливає на економічний розвиток і сприяє відновленню країни. Інакше кажучи, вони стають важливим чинником поствоєнних реконструкцій, поєднуючи індивідуальні ресурси з потребами суспільства. Економічна реінтеграція має критичне значення не лише для

матеріального добробуту, а й для психологічного функціонування репатріантів. Зайнятість стабілізує самооцінку, сприяє відновленню ідентичності та формує почуття контролю над життям. Наявність адекватно оплачуваної праці пов'язується зі зниженням рівня тривожності та депресивних симптомів серед репатріантів, а також із зростанням суб'єктивного відчуття успішної реінтеграції. Другим ключовим компонентом реінтеграції є соціальна інтеграція, котра охоплює відновлення або формування особистісних зв'язків із родичами, друзями та сусідами, а також участь у структурах громадянського суспільства. Соціальні зв'язки виконують також емоційну і підтримувальну функцію, сприяючи зниженню рівня ізоляції, підвищенню самооцінки та формуванню стабільного соціального середовища, що критично важливо для адаптації в повоєнних контекстах. Проте повернення означає й трансформацію або руйнацію частини соціального капіталу, оскільки тривала відсутність, зміни в соціальному середовищі, недовіра або стигматизація можуть ускладнювати залучення репатріантів у соціальні структури, спричиняючи відчуття відчуження, неповної належності або «подвійної» ідентичності, що впливає на психологічне благополуччя.

Утім, у психологічній перспективі успішна репатріація не може вимірюватися лише кількістю відкритих бізнесів, рівнем доходу або відновленими мережами, зв'язками та стосунками. Визначальними є процеси відновлення почуття безпеки, довіри до соціального середовища, повернення до цілісного образу себе і формування відчуття належності до суспільства. Саме ці компоненти потребують більш уважного вивчення і підтримки з боку психологів, соціальних працівників та фахівців із травмотерапії. Особливу увагу варто приділяти вразливим групам, зокрема дітям, підліткам, людям похилого віку і тим, хто повертається після втрати близьких або житла.

Сам факт фізичного повернення не можна розглядати як достатню умову успішної репатріації. Вона набуває сталості лише за умови відновлення залученості особи в політичні, економічні, соціальні та культурні процеси, а також формування суб'єктивного відчуття безпеки, стабільності й довіри до соціального середовища та державних інституцій. Довіра до влади і сприйняття її як легітимної і здатної забезпечити базові потреби громадян є важливою умовою, що визначає готовність репатріантів інтегруватися в суспільне життя й відчувати себе його повноправними учасниками.

Тому репатріація і реінтеграція українських біженців у повоєнне суспільство постає передусім як багатовимірний процес, що охоплює політичні, економічні, соціальні, культурні і психологічні виміри. Успішність цього процесу залежить від взаємодії між державними політиками, соціальними та громадськими інституціями, міжнародними організаціями, а також між локальними спільнотами, здатними забезпечити підтримку і залученість репатріантів у різні сфери життя. Останнє вимагає комплексного міждисциплінарного аналізу, інтеграції знань із психології, соціології, економіки, права та політичних наук, а також цілеспрямованих інституційних заходів, спрямованих на забезпечення довгострокової стійкості повернення і формування відчуття належності до суспільства.

Лише за таких умов для українців, які вимушено опинилися за кордоном, відкриється справжня дорога додому – дорога, яка веде не лише до знайомих вулиць і рідних стін, а й до відновлення душевного спокою, повернення почуття власної гідності, відчуття належності до своєї спільноти і культурної спадщини. Дорога, яка поверне сенс і надію, допоможе знову відчути себе частиною життя рідної країни, з якою пов’язані найглибинніші мрії та спогади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Abboud, S. (2024). The decision to return to Syria is not in my hands: Syria's repatriation regime as illiberal statebuilding. *Journal of Refugee Studies, 37*(1), 181–200. https://doi.org/10.1093/jrs/fead065
2. Abouebeid, S. (2018). *Integration of displaced Syrian refugees within European communities: Contesting identities in exile.* https://doi.org/10.13140/RG.2.2.19259.67368
3. Adaku, A., Okello, J., Lowry, B., Kane, J., Alderman, S., & Tol, W. (2016). Mental health and psychosocial support for South Sudanese refugees in northern Uganda: A needs and resource assessment. *Conflict and Health, 10,* 10. https://doi.org/10.1186/s13031-016-0085-6
4. Adler, N. J. (1981). Re-entry: Managing cross-cultural transitions. *Group & Organization Studies, 6*(3), 341–356. https://doi.org/10.1177/105960118100600310
5. Adler, P. (1975). The transitional experience: An alternative view of culture shock. *Journal of Humanistic Psychology, 15,* 13–23.
6. Ager, A., & Strang, A. (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies, 21*(2), 166–191. https://doi.org/10.1093/jrs/fen016
7. Ahani, N., Andersson, T., Martinello, A., Teytelboym, A., & Trapp, A. C. (2021). Placement optimization in refugee resettlement. *Operations Research, 69*(5), 1347–1366. https://doi.org/10.1287/opre.2020.2093
8. Ajdukovic, D., & Ajdukovic, M. (1998). Impact of displacement on the psychological well-being of refugee children. *International Review of Psychiatry, 10*(3), 186–195. https://doi.org/10.1080/09540269874211
9. Al Husein, N., & Wagner, N. (2020). Determinants of intended return migration among refugees: A comparison of Syrian refugees in Germany. *International Institute of Social Studies Working Paper Series,* 650.
10. Al-Ali, N., Black, R., & Koser, K. (2001). Refugees and transnationalism: The experience of Bosnians and Eritreans in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 27*(4), 615–634.
11. Albert, I., Ferring, D., & Lang, F. R. (2016). Introduction to the special issue on "Aging and migration in Europe" [Editorial]. *GeroPsych: The Journal of Gerontopsychology and Geriatric Psychiatry, 29*(2), 53–55. https://doi.org/10.1024/1662-9647/a000142
12. Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural trauma and collective identity.* University of California Press.
13. Ali, N., & Holden, A. (2006). Post-colonial Pakistani mobilities: The embodiment of the myth of return in tourism. *Mobilities, 1*(2), 217–242. https://doi.org/10.1080/17450100600726605
14. Allen, T. (Ed.). (1996). *In search of cool ground: War, flight and homecoming in northeastern Africa.* Geneva: UNRISD, in association with James Currey (London) and Africa World Press (Trenton).
15. Allen, T., & Morsink, H. (Eds.). (1994). *When refugees go home.* Geneva: UNRISD, in association with James Currey (London) and Africa World Press (Trenton).
16. Allison, R. (2008). Russia resurgent? Moscow's campaign to 'coerce Georgia to peace'. *International Affairs, 84,* 1145–1171. https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2008.00762.x
17. Allison, P., Davis-Berman, J., & Berman, D. (2011). Changes in latitude, changes in attitude: Analysis of the effects of reverse culture shock – A study of students returning from youth expeditions. *Leisure Studies, 31,* 487–503. https://doi.org/10.1080/02614367.2011.619011
18. Alpes, M. J. (2021). Pushbacks and expulsions from Cyprus and Lebanon: The risks of (chain) refoulement to Syria. *Return Mania: Mapping Policies and Practices in the EuroMed Region* (pp. 1–31). Brussels: Euro-Mediterranean Human Rights Network.

19. Al-Rasheed, M. (1994). The myth of return: Iraqi Arab and Assyrian refugees in London. *Journal of Refugee Studies, 7*(2/3), 199–219.
20. Ammassari, S. (2009). *Migration and development: Factoring return into the equation.* Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
21. Amnesty International. (2000). *Waiting at the doorstep: Minority returns to Eastern Republika Srpska* (Index 63/07/00, June 2000). https://www.amnestyusa.org/countries/bosnia_herzegovina
22. Anwar, M. (1979). *The myth of return: Pakistanis in Britain.* London: Heinemann.
23. Appleyard, R. T. (1962). The return movement of United Kingdom migrants from Australia. *Population Studies, 15,* 214–225.
24. Arends-Tóth, J., & Vijver van de, F. J. R. (2003). Multiculturalism and acculturation: Views of Dutch and Turkish-Dutch. *European Journal of Social Psychology, 33*(2), 249–266. https://doi.org/10.1002/ejsp.143
25. Arends-Tóth, J., & Vijver van de, F. J. R. (2004). Domains and dimensions in acculturation: Implicit theories of Turkish-Dutch. *International Journal of Intercultural Relations, 28*(1), 19–35. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2003.09.001
26. Asmus, R. D. (2010). *A little war that shook the world: Georgia, Russia, and the future of the West.* Palgrave Macmillan.
27. Bailey, A. (2001). Turning transnational: Notes on the theorisation of international migration. *International Journal of Population Geography, 7*(6), 413–428.
28. Bakewell, O. (2006). Perspectives from governments of countries of origin and migrant associations. In S. Castles & R. Delgado Wise (Eds.), *Migration and development: Perspectives from the South* (pp. 285–303). Geneva: International Organization for Migration.
29. Bakewell, O. (2008). Keeping them in their place: The ambivalent relationship between development and migration in Africa. *Third World Quarterly, 29*(7), 1341–1358. https://doi.org/10.1080/01436590802386492
30. Bakewell, O. (2010). Some reflections on structure and agency in migration theory. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 36*(10), 1689–1708. https://doi.org/10.1080/1369183x.2010.489382
31. Balkan Witness. (2000). *The state of the world's refugees 2000: Fifty years of humanitarian action.* https://balkanwitness.org/UNHCR2000.htm?utm_source
32. Bar-On, D. (1995). *Fear and hope: Three generations of Holocaust survivors' families.* Harvard University Press.
33. Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist, 50*(11), 1430–1453. https://doi.org/10.1177/0002764207302462
34. Baučić, I. (1972). *The effects of emigration from Yugoslavia and the problems of returning emigrant workers.* The Hague: Nijhoff.
35. BBC. (2014, November 17). BBC and genocide in Rwanda: Conflict of competence over post-genocide narrative. https://www.e-ir.info/2014/11/17/bbc-and-genocide-in-rwanda-conflict-of-competence-over-post-genocide-narrative/
36. Beaman, L., Onder, H., & Onder, S. (2022). When do refugees return home? Evidence from Syrian displacement in Mashreq. *Journal of Development Economics, 155,* 102802. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2021.102802
37. Becker, G. (2002). Dying away from home: Quandaries of migration for elders in two ethnic groups. *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences, 57*(2), S79–S95. https://doi.org/10.1093/geronb/57.2.s79
38. Belot, M., & Ederveen, S. (2011). Cultural barriers in migration between OECD countries. *Journal of Population Economics, 25*(3), 1077–1105.
39. Benson, M., & O'Reilly, K. (2009). *Lifestyle migration: Expectations, aspirations and experiences.* Farnham: Ashgate.

40. Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review, 46*(1), 5–34. https://doi.org/10.1080/026999497378467
41. Berry, J. W., & Sabatier, C. (2011). Variations in the assessment of acculturation attitudes: Their relationships with psychological wellbeing. *International Journal of Intercultural Relations, 35,* 658–669. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2011.02.002
42. Betts, A., & Collier, P. (2017). *Refuge: Transforming a broken refugee system.* Penguin Allen Lane.
43. Betts, A., Stierna, M. F., Omata, N., & Sterck, O. (2024). The economic lives of refugees. *World Development,* Elsevier, vol. 182(C). https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106693
44. Bigombe, B. O. (2021). Field Reflections on Post-Conflict Reconstruction: The Social Imperatives of Disarmament, Demobilization and Reintegration. In: McNamee, T., Muyangwa, M. (eds) *The State of Peacebuilding in Africa*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-46636-7_5
45. Black, J. S., Gregersen, H. B., & Mendenhall, M. E. (1992a). *Global assignments: Successfully expatriating and repatriating international managers.* Jossey-Bass Business & Management Series.
46. Black, J., Gregersen, H., & Mendenhall, M. (1992b). Toward a theoretical framework of repatriation adjustment. *Journal of International Business Studies, 23,* 737–760. https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490286
47. Black, R. (2001). Return and reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing link, or mistaken priority? *SAIS Review, 21,* 177–199. https://doi.org/10.1353/sais.2001.0031
48. Black, R. (2002). Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation: Between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina. *Applied Geography, 22,* 123–138. https://doi.org/10.1016/S0143-6228(02)00003-6
49. Black, R., & Gent, S. (2006). Sustainable return in post-conflict contexts. *International Migration, 44,* 15–38. https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2006.00370.x
50. Blair, R. A., Moscoso-Rojas, M., Vargas Castillo, A., & Weintraub, M. (2022). Preventing rebel resurgence after civil war: A field experiment in security and justice provision in rural Colombia. *American Political Science Review, 116*(4), 1258–1277. https://doi.org/10.1017/S0003055422000284
51. Blitz, B. K., Sales, R., & Marzano, L. (2005). Non-voluntary return? The politics of return to Afghanistan. *Political Studies, 53*(1), 182–200. https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2005.00523.x
52. Blomqvist Mickelsson, T. (2025). Ukrainian refugees' differentiated treatment: A critical and systematic review. *Global Networks, 25*(1), Article e12502. https://doi.org/10.1111/glob.12502
53. Blunt, A., & Dowling, R. (2006). *Home.* Abingdon: Routledge.
54. Boccagni, P. (2013). What's in a (migrant) house? Changing domestic spaces, the negotiation of belonging and home-making in Ecuadorian migration. *Housing, Theory and Society, 31*(3), 277–293. https://doi.org/10.1080/14036096.2013.867280
55. Bolognani, M. (2007). The myth of return: Dismissal, survival or revival? A Bradford example of transnationalism as a political instrument. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 33*(1), 59–76. https://doi.org/10.1080/13691830601043497
56. Bolognani, M. (2014). Visits to the country of origin: How second-generation British Pakistanis shape transnational identity and maintain power asymmetries. *Global Networks, 14.* https://doi.org/10.1111/glob.12015
57. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste* (R. Nice, Trans.). Harvard University Press.
58. Bovenkerk, F. (1974). *The sociology of return migration: A bibliographic essay*. Publications of the Research Group for European Migration Problems.
59. Bovenkerk, F., Miles, R., & Verbunt, G. (1991). Comparative studies of migration and exclusion on the grounds of "race" and ethnic background in Western Europe: A critical

appraisal. *International Migration Review, 25*(2), 375–391. https://doi.org/10.1177/019791839102500206
60. Boyd, M. (1989). Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agendas. *International Migration Review, 23*(3), 638–670. https://doi.org/10.2307/2546433
61. Brah, A. (1996). *Cartographies of diaspora: Contesting identities, gender, racism, ethnicity*. London, New York: Routledge.
62. Brehm, J. W. (1966). *A theory of psychological reactance*. New York: Academic Press.
63. Brislin, R. W. (1981). *Cross-cultural encounters*. New York: Pergamon.
64. Brooks, D., & Singh, K. (1978). Ethnic commitment versus structural reality: South Asian immigrant workers in Britain. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 7*(1), 19–30. https://doi.org/10.1080/1369183X.1978.9975545
65. Brubaker, R. (2013). *From the unmixing to the remixing of peoples: UNHCR and minority returns in Bosnia* (New Issues in Refugee Research, Research Paper No. 261). Geneva: UNHCR.
66. Brun, C. (2001). Reterritorializing the relationship between people and place in refugee studies. *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography, 83*(1), 15–25.
67. Brun, C. (2015). Active waiting and changing hopes: Toward a time perspective on protracted displacement. *Social Analysis, 59*, 1–19. https://doi.org/10.3167/sa.2015.590102
68. Bruner, J. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
69. Bryant, R. (2010). *The past in pieces: Belonging in the new Cyprus*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
70. Burg, S. L., & Shoup, P. S. (1999). *The war in Bosnia-Herzegovina: Ethnic conflict and international intervention*. M. E. Sharpe.
71. Burt, R. (2002). Bridge decay. *Social Networks, 24*, 333–363. https://doi.org/10.1016/S0378-8733(02)00017-5
72. Cain, T., Meares, C., & Read, C. (2014). Home and beyond in Aotearoa: The affective dimensions of migration for South African migrants. *Gender, Place & Culture, 22*(8), 1141–1157. https://doi.org/10.1080/0966369X.2014.939155
73. Cakmak, M. (2021). Take me back to my homeland dead or alive!: The myth of return among London's Turkish-speaking community. *Frontiers in Sociology, 6*, 630558. https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.630558
74. Čapo Žmegač, J. (2007). *Strangers either way: The lives of Croatian refugees in their new home*. New York, NY: Berghahn Books. https://www.berghahnbooks.com/title/ZmegacStrangers
75. Cardinali, P., Ferrari, J., Romoli, V., Camilleri, A., & Migliorini, L. (2022). The meaning of home in male migration: Listening to men's experiences. *Journal of International Migration and Integration, 23*. https://doi.org/10.1007/s12134-022-00934-5
76. Carling, J. (2002). Migration in the age of involuntary immobility: Theoretical reflections and Cape Verdean experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 28*(1), 5–42. https://doi.org/10.1080/13691830120103912
77. Carlisle-Frank, P. L. (1992). The relocation experience: Analysis of factors thought to influence adjustment to transition. *Psychological Reports, 70*(3), 835–838. https://doi.org/10.2466/pr0.1992.70.3.835
78. Cassarino, J.-P. (2004). Theorising return migration: The conceptual approach to return migrants revisited. *International Journal on Multicultural Societies (IJMS), 6*(2), 253–279. https://doi.org/10.5167/uzh-125730
79. Castles, S. (2007). Twenty-first-century migration as a challenge to sociology. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 33*(3), 351–371. https://doi.org/10.1080/13691830701234491
80. Castles, S., & Kosack, G. (1973). *Immigrant workers and class structure in Western Europe*. Oxford University Press.

81. Catani, C. (2018). Mental health of children living in war zones: A risk and protection perspective. *World Psychiatry, 17*(1), 104–105. https://doi.org/10.1002/wps.20496
82. Chelidze, N. (2013). *Readmission, return and reintegration in Georgia* (CARIM-East Explanatory Notes No. 2013/25). Migration Policy Centre. https://hdl.handle.net/1814/62787
83. Chimni, B. S. (2004). From resettlement to involuntary repatriation: Towards a critical history of durable solutions to refugee problems. *New Issues in Refugee Research, 23*. https://doi.org/10.1093/rsq/23.3.55
84. Chiou, A. Y., & Mercado, B. K. (2016). Flexible loyalties: How malleable are bicultural loyalties? *Frontiers in Psychology, 7*, Article 1985. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01985
85. Chipeaux, M., Kulich, C., Iacoviello, V., & Lorenzi-Cioldi, F. (2017). I want, therefore I am – Anticipated upward mobility reduces ingroup concern. *Frontiers in Psychology, 8*, Article 1451. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01451
86. Chu, E., White, F. A., & Verrelli, S. (2020). Biculturalism amongst ethnic minorities: Its impact for individuals and intergroup relations. *Australian Journal of Psychology, 69*(4), 229–236.
87. Church, A. T. (1982). Sojourner adjustment. *Psychological Bulletin, 91*(3), 540–572. https://doi.org/10.1037/0033-2909.91.3.540
88. Cleton, L., & Schweitzer, R. (2021). Our aim is to assist migrants in making a well-informed decision: How return counsellors in Austria and the Netherlands manage the aspirations of unwanted non-citizens. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 47*(17), 3846–3863. https://doi.org/10.1080/1369183X.2021.1935813
89. Collins, F. (2017). Desire as a theory for migration studies: Temporality, assemblage and becoming in the narratives of migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 44*(6), 964–980. https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1384147
90. Colson, E. (1971). *The social consequences of resettlement: The impact of the Kariba resettlement upon the Gwembe Tonga*. Manchester: Manchester University Press.
91. Comellas, R. M., Makhashvili, N., Chikovani, I., Patel, V., McKee, M., Bisson, J., & Roberts, B. (2015). Patterns of somatic distress among conflict-affected persons in the Republic of Georgia. *Journal of Psychosomatic Research, 78*(5), 466–471. https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2015.01.015
92. Conway, D., Potter, R. B., & St. Bernard, G. (2009). Repetitive visiting as a pre-return transnational strategy among youthful Trinidadian returnees. *Mobilities, 4*(2), 249–273. https://doi.org/10.1080/17450100902906707
93. Cooper, A., Perkins, C., & Rumford, P. C. (2016). The vernacularization of borders. In R. Jones & C. Johnson (Eds.), *Placing the border in everyday life* (pp. 15–32). Ashgate Publishing.
94. Corcoran, M. (2002). The process of migration and the reinvention of self: The experiences of returning Irish emigrants. *Éire-Ireland, 37*, 175–191. https://doi.org/10.1353/eir.2002.0011
95. Cornell, S., & Starr, F. (2015). *The guns of August 2008: Russia's war in Georgia*. https://doi.org/10.4324/9781315699660
96. Crum, K. P., & Ferrari, J. R. (2019). Psychological home, clutter, and place attachment predicting life satisfaction among women of color: Home is beyond physical space. *Journal of Contemporary Research in Social Sciences, 1*(4), 87–96. https://doi.org/10.33094/26410249.2019.14.87.96
97. Dagevos, J., Huijnk, W., Maliepaard, M., & Miltenburg, E. (2018). Syrians in the Netherlands: A study of the first years of their lives in the Netherlands. *NARCIS.* https://www.narcis.nl/publication/RecordID/oai:scp.nl:4138a2c1-349b-4266-8217-5b66074e46ca
98. Dahya, B. (1973). Pakistanis in Britain: Transients or settlers? *Race, 13*(3), 241–247.

99. Danieli, Y. (Ed.). (1998). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. Springer.
100. DaVanzo, J. (1976). Differences between return and nonreturn migration: An econometric analysis. *The International Migration Review, 10*(1), 13–27. https://doi.org/10.2307/3002401
101. Deaux, K. (2008). To be an American: Immigration, hyphenation, and incorporation. *Journal of Social Issues, 64*, 925–943. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2008.00596.x
102. Deaux, K., & Greenwood, R. M. (2013). Crossing borders: Intersectional excursions into gender and immigration. In M. K. Ryan & N. R. Branscombe (Eds.), *The SAGE handbook of gender and psychology* (pp. 234–250). London: SAGE Publications.
103. Delanty, G., Wodak, R., & Jones, P. (2008). *Identity, belonging and migration*. Liverpool, United Kingdom.
104. Dibrova, V. (2023). Personal future constructing strategies in the narratives written by internally displaced persons. *Věda a perspektivy, 2*(21). https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-2(21)-269-280
105. Doucerain, M. M. (2018). Heritage acculturation is associated with contextual factors at four different levels of proximity. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 49*(10), 1539–1555. https://doi.org/10.1177/00220221187969765
106. DTM Ukraine International Organization for Migration (IOM). (2023). *Displacement Tracking Matrix (DTM) — Ukraine*. https://dtm.iom.int/ukraine
107. Dudley, S. (2011). Feeling at home: Producing and consuming things in Karenni refugee camps on the Thai-Burma border. *Population, Space and Place, 17*, 742–755. https://doi.org/10.1002/psp.639
108. Duval, D. T. (2003). When hosts become guests: Return visits and diasporic identities in a Commonwealth Eastern Caribbean community. *Current Issues in Tourism, 6*(4), 267–308. https://doi.org/10.1080/13683500308667957
109. Dzelilovic, V. (2013). Informality, inequality and social reintegration in post-war transition. *Studies in Social Justice, 7*, 211–228. https://doi.org/10.26522/ssj.v7i2.1044
110. Eastmond, M. (2006). Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina. *International Migration, 44*, 141–166. https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2006.00375.x
111. Easton-Calabria, E., & Omata, N. (2018). Panacea for the refugee crisis? Rethinking the promotion of 'self-reliance' for refugees. *Third World Quarterly, 39*(8), 1458–1474. https://doi.org/10.1080/01436597.2018.1458301
112. El-Asri, S., Karfa, E., & Farhane, H. (2024). Dealing with reverse culture shock after cultural exchange: Contributing factors and coping strategies. *Journal of Psychology and Behavior Studies, 4*, 51–56. https://doi.org/10.32996/jpbs.2024.4.1.6
113. Elizbarashvili, N., Niemets, L. M., Meladze, G., Sehida, K. Y., Lohvynova, M. O., Meladze, M., & Sidamonidze, D. (2020). Forced migrations of Georgia and Ukraine: Reasons for the emergence, process features, implications for countries. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Geology. Geography. Ecology", 52*, 139–155. https://doi.org/10.26565/2410-7360-2020-52-11
114. Ellis, B. (2019). Repatriation of war orphans in Bosnia: Narratives of nationhood and care in refugee crises. *Migration Letters, 16*, 235–244. https://doi.org/10.33182//ml.v16i2.651
115. Emmons, R. A. (1986). Personal strivings: An approach to personality and subjective well-being. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*(5), 1058–1068. https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.5.1058
116. Enloe, W. (1986). Issues of integration abroad and re-adjustment to Japan of Japanese returnees. *Hiroshima Forum for Psychology, 11*, 3–15.
117. Epstein, G. S. (2008). Herd and network effects in migration decision-making. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 34*(4), 567–583. https://doi.org/10.1080/13691830801961597

118. Ergemlidze, A., & Toloraia, A. (2025). Post-traumatic growth among Georgian war refugees. *Health Policy, Economics and Sociology, 8*(2). https://doi.org/10.52340/healthecosoc.2024.08.02.13
119. Esses, V. M., Medianu, S., & Lawson, A. S. (2013). Uncertainty, threat, and the role of the media in promoting the dehumanization of immigrants and refugees. *Journal of Social Issues, 69*(3), 518–536. https://doi.org/10.1111/josi.12027
120. Faist, T. (1998). Transnational social spaces out of international migration: Evolution, significance and future prospects. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv Für Soziologie, 39*(2), 213–247. http://www.jstor.org/stable/23997745
121. Faist, T. (2008). *Transnational social spaces: Agents, networks and institutions*. Routledge.
122. Falicov, C. J. (2012). Immigrant family processes: A multidimensional framework. In F. Walsh (Ed.), *Normal family processes: Growing diversity and complexity* (4th ed., pp. 297–323). The Guilford Press.
123. Fanari, A., & Segrin, C. (2023). Reentry shock and the role of communication in psychological health: A study of abrupt reentry during the COVID-19 pandemic. *Journal of Intercultural Communication Research, 52*(5), 493–512. https://doi.org/10.1080/17475759.2023.2239819
124. Feindt, W., & Browning, H. L. (1972). Return migration: Its significance in an industrial metropolis and an agricultural town in Mexico. *International Migration Review, 6*, 158–165.
125. Fiske, S. (1998). Stereotyping, prejudice, and discrimination. In *The handbook of social psychology* (Vol. 1).
126. FMR. (2005). *Return of qualified Sudanese*. https://www.fmreview.org/mcmahon/?utm_source
127. Forced Migration Review (FMR). (2019). *Return: Voluntary, safe, dignified and durable?* FMR Special Issue, Issue 62, October 2019. Oxford: Refugee Studies Centre. https://www.fmreview.org/sites/fmr/files/FMRdownloads/en/return/return.pdf
128. Form, W. H., & Rivera, J. (1958). The place of returning migrants in a stratification system. *Rural Sociology, 23*, 286–297.
129. Fozdar, F., & Hartley, L. (2013). Housing and the creation of home for refugees in Western Australia. *Housing, Theory and Society, 31*(2), 148–173. https://doi.org/10.1080/14036096.2013.830985
130. Fransen, S., & Kuschminder, K. (2012). Back to the land: The long-term challenges of refugee return and reintegration in Burundi. *New Issues in Refugee Research, Research Paper No. 242.*
131. Gama, E. M. P., & Pedersen, P. (1977). Readjustment problems of Brazilian returnees from graduate studies in the United States. *International Journal of Intercultural Relations, 1*(4), 46–59.
132. Gaw, K. F. (2000). Reverse culture shock in students returning from overseas. *International Journal of Intercultural Relations, 24*(1), 83–104. https://doi.org/10.1016/S0147-1767(99)00024-3
133. Geeraert, N., & Demoulin, S. (2013). Acculturative stress or resilience? A longitudinal multilevel analysis of sojourners' stress and self-esteem. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 44*(8), 1241–1262. https://doi.org/10.1177/0022022113478656
134. Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford: Stanford University Press.
135. Glick Schiller, N., & Wimmer, A. (2002). Methodological nationalism and the study of migration. *Archives Européennes de Sociologie, 43*, 217–240. https://doi.org/10.1017/S000397560200108X
136. Gmelch, G. (1979). Return migration and migrant adjustment in Western Ireland. *Irish Foundation for Human Development.*

137. Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology, 9*, 135–159. http://www.jstor.org/stable/2155732
138. Gmelch, G., & Delaney, L. (1979). Irish return migration: The sociodemographic characteristics of return emigrants. *Papers in Anthropology, 20*, 155–166.
139. Goodman, S., & Kirkwood, S. (2019). Political and media discourses about integrating refugees in the UK. *European Journal of Social Psychology, 49*(7), 1456–1470.
140. Gorbunova, V., & Klymchuk, V. (2020). The psychological consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies, 7*(2), 33–61.
141. Goss, J., & Lindquist, B. (1995). Conceptualizing international labor migration: A structuration perspective. *International Migration Review, 29*(2), 317–351.
142. Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology, 78*(6), 1360–1380. http://www.jstor.org/stable/2776392
143. Gullahorn, J. E., & Gullahorn, J. T. (1963). An extension of the U-curve hypothesis. *Journal of Social Issues, 19*, 33–47.
144. Gupta, A., & Ferguson, J. (1992). Beyond "culture": Space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology, 7*(1), 6–23. http://www.jstor.org/stable/656518
145. Gustafson, P. (2001). Retirement migration and transnational lifestyles. *Ageing and Society, 21*(4), 371–394. https://doi.org/10.1017/S0144686X01008327
146. Haas de, H. (2010a). Migration and development: A theoretical perspective. *The International Migration Review, 44*(1), 227–264. https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x
147. Haas de, H. (2010b). The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 36*(10), 1587–1617.
148. Haas de, H. (2011). *The determinants of international migration: Conceptualizing policy, origin and destination effects* (IMI Working Paper No. 32). Oxford: International Migration Institute.
149. Haas de, H. (2012). The migration and development pendulum: A critical view on research and policy. *Population, Space and Place, 18*(1), 103–118. https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2012.00755.x
150. Haas de, H. (2021). A theory of migration: The aspirations-capabilities framework. *Comparative Migration Studies, 9*(1), 8. https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4
151. Haas de, H., Natter, K., & Vezzoli, S. (2018). Growing restrictiveness or changing selection? The nature and evolution of migration policies. *International Migration Review, 52*(2), 324–367. https://doi.org/10.1111/imre.12288
152. Haas de, H., & Sigona, N. (2012). Migration and revolution. *Forced Migration Review, 39*, 4–5.
153. Hack-Polay, D. (2016). *Reframing migrant integration*. Leicester: Book Guild Publishing.
154. Hack-Polay, D. (2020). Global South expatriates, homesickness and adjustment approaches. *Public Health Reviews, 41*(1), 11.
155. Hack-Polay, D., Mahmoud, A. B., Kordowicz, M., Madziva, R., & Kivunja, C. (2021). Let us define ourselves: Forced migrants' use of multiple identities as a tactic for social navigation. *BMC Psychology, 9*, Article 125. https://doi.org/10.1186/s40359-021-00630-6
156. Hagan, J. M., & Wassink, J. T. (2020). Return migration around the world: An integrated agenda for future research. *Annual Review of Sociology, 46*(7), 533–552. https://doi.org/10.1146/annurev-soc-120319-015855
157. Hall, S. (1996). Culture, identity and politics. In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of cultural identity* (pp. 1–17). London: SAGE.
158. Hammond, L. C. (2004). *This place will become home: Refugee repatriation to Ethiopia*. Cornell University Press. http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv3s8phh
159. Handlos, L. N., Olwig, K. F., Bygbjerg, I. C., Kristiansen, M., & Norredam, M. L. (2015). Return migration among elderly, chronically ill Bosnian refugees: Does health matter?

International Journal of Environmental Research and Public Health, 12(10), 12643–12661. https://doi.org/10.3390/ijerph121012643

160. Hannigan, T. P. (1990). Traits, attitudes, and skills that are related to intercultural effectiveness and their implications for cross-cultural training: A review of the literature. *International Journal of Intercultural Relations, 14*(1), 89–111. https://doi.org/10.1016/0147-1767(90)90049-3
161. Harild, N., Christensen, A., & Zetter, R. (2015). *Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement*. Washington, DC: World Bank Group, Global Program on Forced Displacement.
162. Harris, J., & Todaro, M. (1970). Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. *American Economic Review, 60*(1), 126–142.
163. Hazer, L., & Gredebäck, G. (2023). The effects of war, displacement, and trauma on child development. *Humanities and Social Sciences Communications, 10*, 909. https://doi.org/10.1057/s41599-023-02438-8
164. Hear van, N., Bakewell, O., & Long, K. (2017). Push-pull plus: Reconsidering the drivers of migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 44*(6), 927–944. https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1384135
165. Heisler, B. (2008). The Bracero Program and Mexican migration to the United States. *Journal of the West, 47*, 65–72.
166. Hernandez-Alvarez, J. (1967). *Return migration to Puerto Rico*. Berkeley, CA: University of California, Institute of International Studies.
167. Herslund, L., & Paulgaard, G. (2024). Young refugees' feelings of belonging? Encounters with rural Denmark and northern Norway. *Journal of Youth Studies, 27*(9), 1376–1389. https://doi.org/10.1080/13676261.2024.2347980
168. Hirschberger, G. (2018). Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology, 9*, Article 1441. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441
169. Hirschon, R. (1989). *Heirs of the Greek catastrophe: The social life of Asia Minor refugees in Piraeus*. Oxford: Berghahn.
170. Houte, M. (2019). Back in time? A temporal autobiographical approach to Afghan return migration. *International Migration, 63*. https://doi.org/10.1111/imig.12610
171. Houte van, M., Siegel, M., & Davids, T. (2016). Deconstructing the meanings of and motivations for return: An Afghan case study. *Comparative Migration Studies, 4*, 21. https://doi.org/10.1186/s40878-016-0042-y
172. HRW. (2025). EU, other host states should support Syrians weighing return with 'go-and-see' visits. *Human Rights Watch*. https://www.hrw.org/news/2025/02/03/eu-other-host-states-should-support-syrians-weighing-return-go-and-see-visits?utm_source
173. Hunger, U. (2004). Indian IT entrepreneurs in the US and in India: An illustration of the "Brain Gain Hypothesis." *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice, 6*(2), 99–109.
174. Hyndman, J. (2012). The geopolitics of migration and mobility. *Geopolitics, 17*(2), 243–255. https://doi.org/10.1080/14650045.2011.569321
175. Hyndman, J., & Giles, W. (2011). Waiting for what? The feminization of asylum in protracted situations. *Gender, Place & Culture, 18*(3), 361–379. https://doi.org/10.1080/0966369X.2011.566347
176. Ibričević, A. (2024). Decided return and reintegration in a post-conflict society. In *Decided Return Migration* (IMISCOE Research Series). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-58347-6_3
177. İçduygu, A. (2012). 50 years after the labour recruitment agreement with Germany: The consequences of emigration for Turkey. *Perceptions: Journal of International Affairs, 17*(2), 11–36. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/816403
178. IDMC. (2019). *Iraq*. Geneva: IDMC. http://www.internal-displacement.org/countries/iraq

179. *Ifo Institute.* (2023). Integration and return intentions of Ukrainians in Germany. https://www.ifo.de/en/project/2023-01-01/integration-and-return-intentions-ukrainians-germany?utm_source=chatgpt.com
180. Information portal on voluntary return and reintegration. REAG/GARP. https://www.returningfromgermany.de/en/programmes/reag-garp/?utm_source
181. International Crisis Group. (2002, December 13). *The continuing challenge of refugee return in Bosnia & Herzegovina (Balkans Report No. 137)*. Sarajevo/Brussels. https://www.refworld.org/reference/countryrep/icg/2002/en/33181
182. IOM. *Forty years of IOM assistance to returning migrants*. https://www.iom.int/news/forty-years-iom-assistance-returning-migrants?utm_source
183. IOM. *Temporary Return of Qualified Nationals (TRQN) project: Making a contribution to the reconstruction and development of Afghanistan, Bosnia-Herzegovina, Kosovo/UNSC 1244, Montenegro, Serbia, Sierra Leone and Sudan*. https://serbia.iom.int/temporary-return-qualified-nationals-trqn-project-making-contribution-reconstruction-and-development-afghanistan-bosnia-herzegovina-kosovo/unsc-1244-montenegro-serbia-sierra-leone-and-sudan?utm_source
184. IOM. (2019). *Protracted displacement study: An in-depth analysis of the main districts of displacement*. Geneva: IOM. http://www.internal-displacement.org/countries/iraq
185. Ivanisevic, B. (2004). *Legacy of war: Minority returns in the Balkans*. Human Rights Watch, World Report Chapter. New York: HRW. www.hrw.org
186. Jacobsen, F. F., Glasdam, S., Schopman, L. M., Sodemann, M., van den Muijsenbergh, M. E. T. C., & Ågotnes, G. (2023). Migration and health: Exploring healthy ageing of immigrants in European societies. *Primary Health Care Research & Development, 24*, e10. https://doi.org/10.1017/S1463423623000014
187. Jaidi, A., Deliege, A., Lebegue Ayari, J., Ayari, R., & Amo-Adjei, J. (2025). Repatriation and reintegration of children returning from conflict zones to Tunisia: Experiences, promising practices, challenges and recommendations. *Child & Family Social Work*. https://doi.org/10.1111/cfs.13310
188. Jauhiainen, J., Mamchur, O., & Reimann, M. (2024). *Return migration of Ukrainians from the European Union to Ukraine, 2022–2024*.
189. Jenkins, R. (2014). *Social identity*. London: Routledge.
190. Jetten, J., Haslam, C., & Haslam, S. A. (Eds.). (2012). *The social cure: Identity, health and well-being*. New York, NY; Hove: Psychology Press.
191. Jones, J. M., & Hynie, M. (2017). Similarly torn, differentially shorn? The experience and management of conflict between multiple roles, relationships, and social categories. *Frontiers in Psychology, 8*, Article 1732. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01732
192. Josselson, R., & Harway, M. (2012). *Navigating multiple identities: Race, gender, culture, nationality, and roles*. Oxford: Oxford University Press.
193. Kabir, N. A. (2015). Muslim youth's identity in Australia: Vigilant, rational and bicultural. *Journal of Applied Youth Studies, 1*(1), 82.
194. Kalir, B., & Lieke, W. (2016). The deportation continuum: Convergences between state agents and NGO workers in the Dutch deportation field. *Citizenship Studies, 20*(1), 34–49. https://doi.org/10.1080/13621025.2015.1107025
195. Kaplan, C. (1996). *Questions of travel: Postmodern discourses of displacement*. Durham, NC: Duke University Press.
196. Kebede, S. S. (2010). *The struggle for belonging: Forming and reforming identities among 1.5-generation asylum seekers and refugees*. Oxford: Refugee Studies Centre.
197. Kenny, M. (1972). The return of the Spanish emigrant. *Nord Nytt, (2)*, 119–129.
198. Kibreab, G. (1999). Revisiting the debate on people, place, identity and displacement. *Journal of Refugee Studies, 12*(4), 384–410.
199. Kidder, L. H. (1992). Requirements for being "Japanese": Stories of returnees. *International Journal of Intercultural Relations, 16*, 383–393.

200. King, R. L. (1977). Problems of return migration: A case study of Italians returning from Britain. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 68*(4), 241–246. https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.1977.tb01422.x
201. King, R. (2012). Geography and migration studies: Retrospect and prospect. *Population, Space and Place, 18*(2), 134–153. https://doi.org/10.1002/psp.685
202. King, R., & Okólski, M. (2019). Diverse, fragile and fragmented: The new map of European migration. *Central and Eastern European Migration Review, 8*(1), 9–32. https://doi.org/10.17467/ceemr.2018.18
203. King, R., & Vullnetari, J. (2006). 'Orphan pensioners' and 'migrating grandparents': The impact of mass migration on older people in rural Albania. *Ageing & Society, 26*(2), 783–816. https://doi.org/10.1017/S0144686X06005125
204. Kira, I., Ashby, J., Lewandowski, L., Alawneh, A., Mohanesh, J., & Odenat, L. (2013). Advances in continuous traumatic stress theory: Traumatogenic dynamics and consequences of intergroup conflict: The Palestinian adolescents case. *Psychology, 04*, 396–409. https://doi.org/10.4236/psych.2013.44057
205. Kirkwood, S., & Goodman, S. (2018). Discursive psychological research on refugees. In S. Gibson (Ed.), *Discourse, peace, and conflict: Discursive psychology perspectives* (pp. 169–185). Cham, Switzerland: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-99094-1
206. Kirkwood, S., McKinlay, A., & McVittie, C. (2013). The mutually constitutive relationship between place and identity: The role of place-identity in discourse on asylum seekers and refugees. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 23*(6), 453–465. https://doi.org/10.1002/casp.2141
207. Kittredge, C. (1988, April 3). Growing up global. *The Boston Globe Magazine*, 37–41.
208. Klok, J., van Tilburg, T. G., Suanet, B., Fokkema, T., & Huisman, M. (2017). National and transnational belonging among Turkish and Moroccan older migrants in the Netherlands: Protective against loneliness? *European Journal of Ageing, 14*(4), 341–351. https://doi.org/10.1007/s10433-017-0420-9
209. Koh, C., Wee, K., Goh, C., & Yeoh, B. (2017). Cultural mediation through vernacularization: Framing rights claims through the day-off campaign for migrant domestic workers in Singapore. *International Migration, 55*. https://doi.org/10.1111/imig.12332
210. Kosakowska-Berezecka, N., Besta, T., Adamska, K., Jaśkiewicz, M., Jurek, P., & Vandello, J. A. (2016). If my masculinity is threatened I won't support gender equality? The role of agentic self-stereotyping in restoration of manhood and perception of gender relations. *Psychology of Men & Masculinity, 17*, 274–284. https://doi.org/10.1037/men0000016
211. Koser, K., & Black, R. (1999). The end of the refugee cycle? In R. Black & K. Koser (Eds.), *The end of the refugee cycle? Refugee repatriation and reconstruction* (pp. 2–17). New York/Oxford: Berghahn Books.
212. Kuhlman, T. (1991). The economic integration of refugees in developing countries: A research model. *Journal of Refugee Studies, 4*. https://doi.org/10.1093/jrs/4.1.1
213. Kulich, C., de Lemus, S., Kosakowska-Berezecka, N., & Lorenzi-Cioldi, F. (2017). Editorial: Multiple identities management: Effects on (of) identification, attitudes, behavior and well-being. *Frontiers in Psychology, 8*, Article 2258. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.02258
214. Kumsa, M. K. (2005). Between home & exile: Dynamics of negotiating belonging among young Oromos living in Toronto. In W. T. Tettey & K. P. Puplampu (Eds.), *The African diaspora in Canada: Negotiating identity and belonging* (pp. 175–203). Alberta: University of Calgary Press.
215. Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, failure, and the future*. Washington, DC: Migration Policy Institute. https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/TCM-Multiculturalism-Web.pdf

216. Lambo, I. (2012). *In the shelter of each other: Notions of home and belonging amongst Somali refugees in Nairobi* (Research Paper No. 233). Geneva: UNHCR.
217. Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography, 3*(1), 47–57.
218. Leicht, C., Gocłowska, M. A., Van Breen, J. A., de Lemus, S., & Randsley de Moura, G. (2017). Counter stereotypes and feminism promote leadership aspirations in highly identified women. *Frontiers in Psychology, 8*, 883. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00883
219. Lersner von, U., Elbert, T., & Neuner, F. (2008). Mental health of refugees following state-sponsored repatriation from Germany. *BMC Psychiatry, 8*, 88. https://doi.org/10.1186/1471-244X-8-88
220. Levitt, P., & Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society. *International Migration Review, 38*, 1002–1039. https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x
221. Levitt, P., & Merry, S. (2016). The vernacularization of women's human rights. In P. Levitt & S. Merry (Eds.), *The vernacularization of human rights* (pp. 1–23). Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108147767.009
222. Lewicka, M. (2008). Place attachment, place identity and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology, 28*, 209–231. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.02.001
223. Lianos, T. P. (1975). Flows of Greek outmigration and return migration. *International Migration, 13*(3), 119–133. https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.1975.tb00932.x
224. Liem, A., Renzaho, A. M. N., Hannam, K., Lam, A. I. F., & Hall, B. J. (2021). Acculturative stress and coping among migrant workers: A global mixed-methods systematic review. *Applied Psychology: Health and Well-Being, 13*(3), 491–517. https://doi.org/10.1111/aphw.12271
225. Lin, N. (2017). Building a network theory of social capital. In R. Dubos (Ed.), *Social capital* (pp. 3–28). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315129457-1
226. Liu, S., Maher, J., & Sheer, V. (2020). Through the eyes of older Chinese immigrants: Identity, belonging and home in a foreign land. *Journal/Volume*, 15, 2019. [DOI missing]
227. Lloyd, A. T., Kargin, I. A., Kurtoglu, A., & Sirkeci, I. (2025). Return of Syrians: Myth or reality. *Border Crossing, 15*(1), 33–53. https://doi.org/10.33182/bc.v15i1.2905
228. Locke, S. A., & Feinsod, F. M. (1982). Psychological preparation for young adults traveling abroad. *Adolescence, 17*, 815–819.
229. Long, L. D., & Oxfeld, E. (Eds.). (2004). *Coming home?: Refugees, migrants, and those who stayed behind*. University of Pennsylvania Press. http://www.jstor.org/stable/j.ctt1qv5pf6
230. Lordos, A., Ioannou, M., Rutembesa, E., Christoforou, S., Anastasiou, E., & Björgvinsson, T. (2021). Societal healing in Rwanda: Toward a multisystemic framework for mental health, social cohesion, and sustainable livelihoods among survivors and perpetrators of the genocide against the Tutsi. *Health and Human Rights, 23*(1), 105–118.
231. Loschmann, C., & Marchand, K. (2021). The labor market reintegration of returned refugees in Afghanistan. *Small Business Economics, 56*. https://doi.org/10.1007/s11187-019-00315-w
232. Lubkemann, S. (2009). *Culture in chaos: An anthropology of the social condition in war*. University of Chicago Press.
233. Lubkemann, S. C. (2008). Involuntary immobility: On a theoretical invisibility in forced migration studies. *Journal of Refugee Studies, 21*(4), 454–475. https://doi.org/10.1093/jrs/fen043
234. Luo, J., & Jamieson-Drake, D. (2015). Predictors of study abroad intent, participation, and college outcomes. *Research in Higher Education, 56*(1), 29–56. https://doi.org/10.1007/s11162-014-9338-7
235. Lysgaard, S. (1955). Adjustment in a foreign society: Norwegian Fulbright grantees visiting the United States. *International Social Science Bulletin, 7*, 45–51.

236. MacDonald, S., & Arthur, N. (2003). Employees' perceptions of repatriation. *Canadian Journal of Career Development, 2*(1), 3–11.
237. Madhavan, V. K., Akshaya, A., Haritha, N. P., Pandiyambakkam Rajendran, K., Anand, A., Kesh, S., Murthy Subramanian, H., John, S., Raghavan, V., Suresh Kumar, M., Padmavati, R., & Vijayakumar, L. (2024). Impact of intergenerational conflict on young people and interventions to mitigate its effects: A scoping review. *International Review of Psychiatry (Abingdon, England), 36*(4-5), 374–392. https://doi.org/10.1080/09540261.2023.2252060
238. Madziva, R. (2017). "Your name does not tick the box": The intertwining of names, bodies, religion and nationality in the construction of identity within the UK asylum system. *Ethnic and Racial Studies, 41*(5), 938–957. https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1281904
239. Mahr, I.-L., & Campbell, C. (2016). Twenty years post-genocide: The creation of mental health competence among Rwandan survivors through community-based healing workshops. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 26*(4), 291–306. https://doi.org/10.1002/casp.2263
240. Makhashvili, N., Chikovani, I., McKee, M., Bisson, J., Patel, V., & Roberts, B. (2014). Mental disorders and their association with disability among internally displaced persons and returnees in Georgia. *Journal of Traumatic Stress, 27*(5), 509–518. https://doi.org/10.1002/jts.21949
241. Malkki, L. (1995a). *Purity and exile: Violence, memory, and national cosmology among Hutu refugees in Tanzania*. University of Chicago Press.
242. Malkki, L. H. (1995b). Refugees and exile: From "refugee studies" to the national order of things. *Annual Review of Anthropology, 24*, 495–523. http://www.jstor.org/stable/2155947
243. Malkki, L. (1997). National Geographic: The rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. In A. Gupta & J. Ferguson (Eds.), *Culture, power and place: Explorations in critical anthropology* (pp. 52–74). Duke University Press.
244. Mankoff, J. (2009). *Russian foreign policy: The return of great power politics*. Rowman & Littlefield.
245. Martin, J. (2009). Patterns of communication in three types of reentry relationships: An exploratory study. *Western Journal of Speech Communication, 50*. https://doi.org/10.1080/10570318609374224
246. Martin, J. N. (1984). The intercultural reentry: Conceptualization and directions for future research. *International Journal of Intercultural Relations, 8*(2), 115–134. https://doi.org/10.1016/0147-1767(84)90035-X
247. Martin, J. N. (1986). Communication in the intercultural reentry: Student sojourners' perceptions of change in reentry relationship. *International Journal of Intercultural Relations, 10*(1), 1–22. https://doi.org/10.1016/0147-1767(86)90031-3
248. Martin, P. (2007). Migration and development: Toward sustainable solutions. *Willamette Journal of International Law and Dispute Resolution, 15*(2), 182–226. http://www.jstor.org/stable/26211652
249. Mason, J. (2004). Managing kinship over long distances: The significance of "the visit". *Social Policy & Society, 3*(4), 421–429. https://doi.org/10.1017/S1474746404002052
250. Massey, D. (2005). *For space*. Sage.
251. Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review, 19*(3), 431–466. https://doi.org/10.2307/2938462
252. Matschke, C., & Fehr, J. (2017). Does identity incompatibility lead to disidentification? Internal motivation to be a group member acts as buffer for sojourners from independent cultures, whereas external motivation acts as buffer for sojourners from interdependent cultures. *Frontiers in Psychology, 8*, Article 335. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00335
253. McArthur, J. (1979). The effects of overseas work on return migrants and their home communities: A Philippine case. *Papers in Anthropology, 20*, 85–104.

254. McDonald, J. S., & McDonald, L. D. (1964). Chain migration, ethnic neighborhood formation and social networks. *The Milbank Memorial Fund Quarterly, 42*(1), 82–97. https://doi.org/10.2307/3348581
255. McGarty, C., Bliuc, A.-M., Thomas, E. F., & Bongiorno, R. (2009). Collective action as the material expression of opinion-based group membership. *Journal of Social Issues, 65*(4), 839–857. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2009.01627.x
256. Migrant Protection Platform. (n.d.). The IOM Project "Reconstruction, Capacity Building and Development through the Return of Qualified Nationals to Bosnia and Herzegovina." https://migrantprotection.iom.int/en/resources/report/iom-project-reconstruction-capacity-building-and-development-through-return?utm_source
257. Monsutti, A. (2008). Afghan migratory strategies and the three solutions to the refugee problem. *Refugee Survey Quarterly, 27*(1), 58–73. https://doi.org/10.1093/rsq/hdn007
258. Morawska, E. (2001). Structuring migration: The case of Polish income-seeking travelers to the West. *Theory and Society, 30*(1), 47–80.
259. Morina, N., Rudari, V., Bleichhardt, G., & Prigerson, H. G. (2010). Prolonged grief disorder, depression, and posttraumatic stress disorder among bereaved Kosovar civilian war survivors: A preliminary investigation. *International Journal of Social Psychiatry, 56*(3), 288–297. https://doi.org/10.1177/0020764009341349
260. Muggeridge, H., & Doná, G. (2006). Back home? Refugees' experiences of their first visit back to their country of origin. *Journal of Refugee Studies, 19*. https://doi.org/10.1093/refuge/fel020
261. Mugisha, J., Muyinda, H., Malamba, S., et al. (2015). Major depressive disorder seven years after the conflict in northern Uganda: Burden, risk factors and impact on outcomes (The Wayo-Nero Study). *BMC Psychiatry, 15*, 48. https://doi.org/10.1186/s12888-015-0423-z
262. Mugisha, J., Muyinda, H., Wandiembe, P., & Kinyanda, E. (2015). Prevalence and factors associated with posttraumatic stress disorder seven years after the conflict in three districts in northern Uganda (The Wayo-Nero Study). *BMC Psychiatry, 15*, 170. https://doi.org/10.1186/s12888-015-0551-5
263. Mujkić, A., & Hulsey, J. (2010). Explaining the success of nationalist parties in Bosnia and Herzegovina. *Politička misao, 47*(2), 143–158.
264. Müller-Funk, L., & Fransen, S. (2022). "I will return strong": The role of life aspirations in refugees' return aspirations. *International Migration Review, 57*(4), 1739–1770. https://doi.org/10.1177/01979183221131554
265. Nannestad, P., Svendsen, G., & Svendsen, G. T. (2008). Bridge over troubled water? Migration and social capital. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 34*, 607–631. https://doi.org/10.1080/13691830801961621
266. Nash, D. (1976). The personal consequences of a year abroad. *Journal of Higher Education, 47*, 191–203.
267. Navas, M., García, M. C., Sánchez, J., Rojas, A. J., Pumares, P., & Fernández, J. S. (2005). Relative Acculturation Extended Model (RAEM): New contributions with regard to the study of acculturation. *International Journal of Intercultural Relations, 29*(1), 21–37. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2005.04.001
268. Nelson, B. D., Fernandez, W. G., Galea, S., Sisco, S., Dierberg, K., Gorgieva, G. S., Nandi, A. K., Ahern, J., Mitrović, M., VanRooyen, M., & Vlahov, D. (2004). War-related psychological sequelae among emergency department patients in the former Republic of Yugoslavia. *BMC Medicine, 2*, 22. https://doi.org/10.1186/1741-7015-2-22
269. Ng, L. C., López, B., Pritchard, M., & Deng, D. (2017). Posttraumatic stress disorder, trauma, and reconciliation in South Sudan. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 52*(6), 705–714. https://doi.org/10.1007/s00127-017-1376-y
270. Nielsen, T. M., & Riddle, L. (2007). Why diasporas invest in the homeland: A conceptual model of motivation. *Social Science Research Network.* https://doi.org/10.2139/ssrn.987725

271. Nikielska-Sekuła, K. (2023). Embodied transnational belonging. *International Migration Review, 0*(0). https://doi.org/10.1177/01979183231222233
272. Niyitunga, E. B., & Wamaibe, E. (2023). Key factors influencing conflict relapse in South Sudan: A conceptual analysis. *African Journal of Peace and Conflict Studies, 12*, 25–46. https://doi.org/10.31920/2634-3665/2023/v12n1a2
273. Nowicka, M. (2007). Mobile locations: Construction of home in a group of mobile transnational professionals. *Global Networks, 7*, 69–86.
274. Nsanzabaganwa, C., Musanabaganwa, C., & Mutesa, L. (2024). Thirty years of Rwanda's resilience and success: A sign of hope for mental health recovery after the 1994 genocide against the Tutsi. *Rwanda Public Health Bulletin, 5*, 7–10. https://doi.org/10.4314/rphb.v5i1.1
275. Oeppen, C. (2013). A stranger at 'home': Interactions between transnational return visits and integration for Afghan-American professionals. *Global Networks, 13*. https://doi.org/10.1111/glob.12008
276. Oklikah, D. O., Kutor, S. K., Bandauko, E., Asare, A. B., Okwei, R., Odoi, A., & Arku, G. (2024). Extra-regional return migration to Africa: A systematic literature review. *Africa Spectrum, 59*(2), 305–327. https://doi.org/10.1177/00020397241270131
277. Omata, N. (2013). The complexity of refugees' return decision-making in a protracted exile: Beyond the home-coming model and durable solutions. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 39*(8), 1281–1297. https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.778149
278. Omata, N., & Gidron, Y. (2024). Returning to fund refugeehood: Dispersal and survival between Uganda and South Sudan. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 51*(1), 101–121. https://doi.org/10.1080/1369183X.2024.2419965
279. Otake, Y. (2018). Community resilience and long-term impacts of mental health and psychosocial support in Northern Rwanda. *Medical Sciences (Basel, Switzerland), 6*(4), 94. https://doi.org/10.3390/medsci6040094
280. Ottonelli, V., & Torresi, T. (2013). When is migration voluntary? *International Migration Review, 47*(4), 783–813. https://doi.org/10.1111/imre.12048
281. Ozola-Cīrule, I., & Martinsone, B. (2023). The relationship among re-entry shock, coping modes, and psychological re-adjustment of adult Latvian return migrants, 19–38. https://doi.org/10.22364/htqe.2023.02
282. Ozola-Cīrule, I., & Martinsone, B. (2025). Identification of stress factors in returning migrants in Latvia. *Frontiers in Psychology, 15*, 1515406. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1515406
283. Palladino, S. (2019). Older migrants reflecting on aging through attachment to and identification with places. *Journal of Aging Studies, 50*, 100788. https://doi.org/10.1016/j.jaging.2019.100788
284. Parliamentary Assembly. (1998). Origin - Assembly debate on 29 January 1998 (6th Sitting) (Doc. 7973, report of the Committee on Migration, Refugees and Demography, rapporteur: Mr. Iwinski). Text adopted by the Assembly on 29 January 1998.
285. Perez Murcia, L. E. (2019). 'The sweet memories of home have gone': Displaced people searching for home in a liminal space. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 45*(9), 1515–1531. https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1491299
286. Perez Murcia, L. E. (2022). 'My soul still hurts': Bringing death and funerals into the ageing-migration-home nexus. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 49*(4), 962–978. https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2115626
287. Pérez Murcia, L. E. (2023). Transnational circulation of home through objects: A multisited ethnography in Peruvian 'homes'. In P. Boccagni & S. Bonfanti (Eds.), *Migration and Domestic Space* (IMISCOE Research Series, pp. xxx–xxx). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-23125-4_11

288. Peristianis, C. (2023). Challenging (internal) integration: Debating internal displacement and integration in Greek-Cypriot refugees' oral histories. *Central and Eastern European Migration Review, 12*. https://doi.org/10.54667/ceemr.2023.09
289. Pham, P. N., Weinstein, H. M., & Longman, T. (2004). Trauma and PTSD symptoms in Rwanda: Implications for attitudes toward justice and reconciliation. *JAMA, 292*(5), 602–612. https://doi.org/10.1001/jama.292.5.602
290. Piacentini, T. (2008). Contesting identities in exile: An exploration of collective self-understanding and solidarity in Refugee Community Organisations in Glasgow. *ESharp, 11*.
291. Polzer Ngwato, T. (2012). *Negotiating belonging: The integration of Mozambican refugees in South Africa*. London: The London School of Economics and Political Science (LSE).
292. Porobic, S. (2017). 'Invisible' returns of Bosnian refugees and their psychosocial wellbeing. https://doi.org/10.4324/9781315619613-7
293. Porter, M., & Haslam, N. (2001). Forced displacement in Yugoslavia: A meta-analysis of psychological consequences and their moderators. *Journal of Traumatic Stress, 14*(4), 817–834. https://doi.org/10.1023/A:1013054524810
294. Portes, A. (1998). Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology, 24*, 1–24. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1
295. Pugh, J. D. (2018). Negotiating identity and belonging through the invisibility bargain: Colombian forced migrants in Ecuador. *International Migration Review, 52*(4), 978–1010. https://doi.org/10.1111/imre.12345
296. Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York, NY: Simon and Schuster.
297. Raschio, R. A. (1987). College students' perceptions of reverse culture shock and reentry adjustments. *Journal of College Student Personnel, 28*(2), 156–162.
298. Razumkov Centre. (2022–2024). *Research by Razumkov Centre*. Retrieved from https://razumkov.org.ua/
299. Rekar Abdulhamed, R., Hietajärvi, L., Skogberg, N., Klemetti, R., & Lonka, K. (2024). Sense of belongingness, discrimination, and mental health: Associations and buffering effects of sense of belonging on mental health among Finnish native and immigrant-origin youth. *International Journal of Intercultural Relations, 103*, 102081. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2024.102081
300. Reményi, P., Gekić, H., Bidžan-Gekić, A., & Sümeghy, D. (2023). Contextual factors influencing election results in Bosnia and Herzegovina. *Quality & Quantity, 57*, 1–20. https://doi.org/10.1007/s11135-023-01622-x
301. Rhoades, R. E. (1978). Intra-European return migration and rural development: Lessons from the Spanish case. *Human Organization, 37*(2), 136–147. https://doi.org/10.17730/humo.37.2.pq4866643k4353x5
302. Rhoades, R. E. (1979). From caves to main street: Return migration and the transformation of a Spanish village. *Papers in Anthropology, 20*, 57–74.
303. Ridgeway, C. L., & Erickson, K. G. (2000). Creating and spreading status beliefs. *American Journal of Sociology, 106*, 579–615. https://doi.org/10.1086/318966
304. Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review, 6*(2), 88–106. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0602_01
305. Rodríguez-Garavito, C. (2021). *The globalization of the vernacular: Mobilizing, resisting, and transforming international human rights from below* (Public Law Research Paper No. 21-42). New York University School of Law. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3921809
306. Rogers, J., & Ward, C. (1993). Expectation–experience discrepancies and psychological adjustment during cross-cultural reentry. *International Journal of Intercultural Relations, 17*(2), 185–196. https://doi.org/10.1016/0147-1767(93)90024-3
307. Rogge, J. R., & Akol, J. O. (1989). Repatriation: Its role in resolving Africa's refugee dilemma. *International Migration Review, 23*(2), 184–200. https://doi.org/10.2307/2546257

308. Rolandsen, Ø. H. (2015). Another civil war in South Sudan: The failure of Guerrilla Government? *Journal of Eastern African Studies, 9*(1), 163–174. https://doi.org/10.1080/17531055.2014.993210
309. Roosen, I., Salway, S., & Osei-Kwasi, H. A. (2021). Transnational social networks, health, and care: A systematic narrative literature review. *International Journal for Equity in Health, 20*(1), 138. https://doi.org/10.1186/s12939-021-01467-6
310. Roster, C. A., Ferrari, J. R., & Jurkat, M. P. (2016). The dark side of home: Assessing possession 'clutter' on subjective well-being. *Journal of Environmental Psychology, 46*, 32–41. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2016.03.003
311. Rottmann, S., & Kaya, A. (2021). "We can't integrate in Europe. We will pay a high price if we go there": Culture, time and migration aspirations for Syrian refugees in Istanbul. *Journal of Refugee Studies, 34*(1), 474–490. https://doi.org/10.1093/jrs/feaa018
312. Ruiz, I., & Vargas-Silva, C. (2024). The legacies of armed conflict: Insights from stayees and returning forced migrants. *Journal of Conflict Resolution, 69*(1), 17–45. https://doi.org/10.1177/00220027241253529
313. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2018). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press.
314. Sahin, N. H. (1990). Re-entry and the academic and psychological problems of the second generation. *Psychology and Developing Societies, 2*(2), 165–182. https://doi.org/10.1177/097133369000200202
315. Samara, M., Hammuda, S., Vostanis, P., El-Khodary, B., & Al-Dewik, N. (2020). Children's prolonged exposure to the toxic stress of war trauma in the Middle East. *BMJ, 371*, m3155. https://doi.org/10.1136/bmj.m3155
316. Sampson, E. E. (1969). Studies of status incongruence. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (pp. 225–270). Academic Press.
317. Sankaran, S., Sekerdej, M., & von Hecker, U. (2017). The role of Indian caste identity and caste inconsistent norms on status representation. *Frontiers in Psychology, 8*, 487. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00487
318. Scharpf, F., Kyaruzi, E., Landolt, M. A., & Hecker, T. (2019). Prevalence and co-existence of morbidity of posttraumatic stress and functional impairment among Burundian refugee children and their parents. *European Journal of Psychotraumatology, 10*(1), 1676005. https://doi.org/10.1080/20008198.2019.1676005
319. Schewel, K. (2019). Understanding immobility: Moving beyond the mobility bias in migration studies. *International Migration Review, 54*, 328–355. https://doi.org/10.1177/0197918319831952
320. Schmeidl, S., & Maley, W. (2008). The case of the Afghan refugee population: Finding durable solutions in contested transitions. In *Protracted Displacement in Asia: No Place to Call Home* (pp. 131–179). Ashgate Publishing Ltd.
321. Schneider, O. (2022). Labour migration in the European Union: The case of Central and Eastern Europe. *Economic Annals, 67*, 7–38. https://doi.org/10.2298/EKA2233007S
322. Schwartz, S. (2019). Home, again: Refugee return and post-conflict violence in Burundi. *International Security, 44*(2), 110–145. https://doi.org/10.1162/isec_a_00362
323. Schwartz, S. J., Unger, J. B., Zamboanga, B. L., & Szapocznik, J. (2010). Rethinking the concept of acculturation: Implications for theory and research. *American Psychologist, 65*(4), 237–251. https://doi.org/10.1037/a0019330
324. Seiter, J. S., & Waddell, D. (1989). The intercultural reentry process: Reentry shock, locus of control, satisfaction, and interpersonal uses of communication. Paper presented at the Annual Meeting of the Western Speech Communication Association, Spokane, WA. [ERIC Reproduction Service Document No. ED 304 731]
325. Sewell, W. H. (1992). A theory of structure: Duality, agency and transformation. *American Journal of Sociology, 98*(1), 1–29.

326. Shahimi, F., Block, K., & Alisic, E. (2024). Sense of identity among young people with refugee backgrounds: A scoping review. *Children and Youth Services Review, 157*, 107378. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2023.107378
327. Shaw, A. (2001). Kinship, cultural preference and immigration: Consanguineous marriage among British Pakistanis. *Journal of the Royal Anthropological Institute, 7*(2), 315–334. https://doi.org/10.1111/1467-9655.00065
328. Sheldon, K. M., & Elliot, A. J. (1999). Goal striving, need satisfaction, and longitudinal well-being: The self-concordance model. *Journal of Personality and Social Psychology, 76*(3), 482–497.
329. Shields, S. A. (2008). Intersectionality of social identities: A gender perspective. *Sex Roles, 59*, 301–311. https://doi.org/10.1007/s11199-008-9501-8
330. Spaan, J., Henkens, K., & Kalmijn, M. (2025). Return migration of Dutch pensioners abroad: Intentions and behaviour in a three-year follow-up study. *Population Studies*, 1–19. https://doi.org/10.1080/00324728.2025.2510971
331. Staeheli, L., & Nagel, C. (2006). Topographies of home and citizenship: Arab-American activists in the United States. *Environment and Planning A, 38*, 1599–1614. https://doi.org/10.1068/a37412
332. Staub, E. (2006). Reconciliation after genocide, mass killing, or intractable conflict: Understanding the roots of violence, psychological recovery, and steps toward a general theory. *Political Psychology, 27*(6), 867–894. https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2006.00541.x
333. Staub, E., Pearlman, L., Gubin, A., & Hagengimana, A. (2005). Healing, reconciliation, forgiving and the prevention of violence after genocide or mass killing: An intervention and its experimental evaluation in Rwanda. *Journal of Social and Clinical Psychology, 24*(3), 297–334. https://doi.org/10.1521/jscp.24.3.297.65617
334. Stefanovic, D., & Loizides, N. (2017). Peaceful returns: Reversing ethnic cleansing after the Bosnian War. *International Migration, 55*, 217–234. https://doi.org/10.1111/imig.12382
335. Steffens, N. K., Jetten, J., Haslam, C., Cruwys, T., & Haslam, S. A. (2016). Multiple social identities enhance health post-retirement because they are a basis for giving social support. *Frontiers in Psychology, 7*, 1519. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01519
336. Stein, B. N., & Cuny, F. C. (1994). Refugee repatriation during conflict: Protection and post-return assistance. *Development in Practice, 4*(3), 173–187. https://doi.org/10.1080/096145249100077811
337. Stepputat, F. (1994). Repatriation and the politics of space: The case of the Mayan diaspora and return movement. *Journal of Refugee Studies, 7*(2–3), 175–185.
338. Stevenson-Moessner, J. (1986). Cultural dissolution: "I lost Africa". *Missiology: An International Review, 14*, 313–324.
339. Stitsworth, M. H. (1989). Personality changes associated with a sojourn in Japan. *The Journal of Social Psychology, 129*, 213–224.
340. Storti, C. (2003). *The art of coming home*. Nicholas Brealey Publishing.
341. Sun, K. (2014). Transnational healthcare seeking: How ageing Taiwanese return migrants view homeland public benefits. *Global Networks, 14*. https://doi.org/10.1111/glob.12050
342. Sussman, N. M. (2001). Repatriation transitions: Psychological preparedness, cultural identity, and attributions among American managers. *International Journal of Intercultural Relations, 25*(2), 109–123. https://doi.org/10.1016/S0147-1767(00)00046-8
343. Sussman, N. M. (2002). Testing the cultural identity model of the cultural transition cycle: Sojourners return home. *International Journal of Intercultural Relations, 26*(4), 391–408. https://doi.org/10.1016/S0147-1767(02)00013-5
344. Svensson, H. (2024). Transnational belonging and disrupted care relationships. *Journal of Refugee Studies*, feae070. https://doi.org/10.1093/jrs/feae070

345. Syria: Landmines, Explosive Remnants Harming Civilians. (2025, April 8). Human Rights Watch. https://www.hrw.org/news/2025/04/08/syria-landmines-explosive-remnants-harming-civilians?utm_source
346. Tajfel, H., & Turner, J. C. (2004). The social identity theory of intergroup behavior. In J. T. Jost & J. Sidanius (Eds.), *Political psychology: Key readings* (pp. 276–293). Psychology Press. https://doi.org/10.4324/9780203505984-16
347. Tapinos, G. P. (1990). *Development assistance strategies and emigration pressure in Europe and Africa*. Washington, DC: Commission for the Study of International Migration and Co-operative Economic Development.
348. Tasleem, Z., Na'eim Ajis, M., & Abidin, N. A. Z. (2020). Examining the housing experiences in Malaysia: A qualitative research on Pakistani immigrant labours. *International Migration & Integration, 21*, 241–251. https://doi.org/10.1007/s12134-019-00723-7
349. Taylor, H. (2015). *Refugees and the meaning of home: Cypriot narratives of loss, longing and daily life in London*. Palgrave Macmillan.
350. Theidon, K. (2007). Transitional subjects: The disarmament, demobilization and reintegration of former combatants in Colombia. *International Journal of Transitional Justice, 1*, 66–90. https://doi.org/10.1093/ijtj/ijm011
351. Thomson, S. (2010). [Review of *After Genocide: Transitional Justice, Post-Conflict Reconstruction and Reconciliation in Rwanda and Beyond*, by P. Clark & Z. D. Kaufman]. *The International Journal of African Historical Studies, 43*(1), 192–195. http://www.jstor.org/stable/25741418
352. Toal, G. (2017). *Near Abroad: Putin, the West, and the Contest over Ukraine and the Caucasus*. Oxford University Press.
353. Tober, D. (2007). "My body is broken like my country": Identity, nation, and repatriation among Afghan refugees in Iran. *Iranian Studies, 40*(2), 263–285. https://doi.org/10.1080/00210860701269584
354. Traphagan, J. W. (2000). The liminal family: Return migration and intergenerational conflict in Japan. *Journal of Anthropological Research, 56*(3), 365–385. http://www.jstor.org/stable/3631089
355. Tummala-Narra, P. (2019). Working with immigrants and refugees in psychodynamic psychotherapy. In D. Kealy & J. S. Ogrodniczuk (Eds.), *Contemporary psychodynamic psychotherapy: Evolving clinical practice* (pp. 281–294). Elsevier Academic Press. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-813373-6.00019-2
356. Tunçer, M. (2023). Making sense of belonging: Translocal subjectivity and rootedness of Turkish-born women in Sweden. *Nordic Journal of Migration Research, 13*(2), 1–18. https://www.jstor.org/stable/48733205
357. Turner-Zwinkels, F. M., Postmes, T., & van Zomeren, M. (2015). Achieving harmony among different social identities within the self-concept: The consequences of internalising a group-based philosophy of life. *PLoS ONE, 10*, e0137879. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0137879
358. Ukraine launches 'unity hubs' in Germany to support refugees and encourage their return. (2025, January 20). *Post-Truth*. https://www.post-truth.eu/2025/01/20/ukraine-launches-unity-hubs-in-germany-to-support-refugees-and-encourage-their-return/?utm_source
359. UNHCR Ukraine and Ministry of Economy strengthen cooperation to create conditions for the return of Ukrainians. (2025). https://www.kmu.gov.ua/en/news/uvkb-oon-v-ukraini-ta-minekonomiky-posyliuiut-spivpratsiu-shchob-stvoriuvaty-umovy-dlia-povernennia-ukraintsiv?utm_source
360. UNHCR. (2000). *Protocol on simplified return procedures*. https://www.unhcr.org/my/news/protocol-simplified-return-procedures?utm_source
361. UNHCR. (2023). *Ukraine refugee situation — Ukraine refugee return intention report*. https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine

362. UNHCR. (2024a). *Between "go-and-see and come-and-tell" visits: Reflections on the repatriation decision-making process of Rwandan refugees in Uganda*. https://kujenga-amani.ssrc.org/2024/03/06/between-go-and-see-and-come-and-tell-visits-reflections-on-the-repatriation-decision-making-process-of-rwandan-refugees-in-uganda/?utm_source
363. UNHCR. (2024b). *Global trends report 2024*. https://www.unhcr.org/global-trends-report-2024
364. UNHCR. (n.d.). *South Sudan: 'Go and see' visits from Central African Republic*. https://www.unhcr.org/news/briefing-notes/south-sudan-go-and-see-visits-central-african-republic?utm_source
365. UNHCR. (2025). *Global trends report 2024*. https://www.unhcr.org/global-trends-report-2024
366. Upreti, B. (2019). *Post conflict reconstruction: Some reflections*. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.19413.17127
367. Uvin, P. (2001). Aiding violence? The development enterprise and ethno-national conflict. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law, 95)*, 280–287. http://www.jstor.org/stable/25659491
368. Valentine, G., & Sporton, D. (2009). 'How other people see you, it's like nothing that's inside': The impact of processes of disidentification and disavowal on young people's subjectivities. *Sociology, 43*(4), 735–751.
369. Vertovec, S. (2001). Transnationalism and identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 27*(4), 573–582. https://doi.org/10.1080/13691830120090386
370. Volkan, V. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis, 34*, 79–97. https://doi.org/10.1177/05333160122077730
371. Voors, M., Van der Windt, P., Papaioannou, K. I., & Bulte, E. (2015). Resources and governance in Sierra Leone's civil war. *The Journal of Development Studies, 53*, 10.1080/00220388.2016.1160068.
372. Voutira, E. (1991). Pontic Greeks today: Refugees or migrants? *Journal of Refugee Studies, 4*(4), 90–110.
373. Walter, Z. C., Jetten, J., Dingle, G., Parsell, C., & Johnstone, M. (2015). Two pathways through adversity: Predicting well-being and housing outcomes among homeless service users. *British Journal of Social Psychology, 55*, 357–374. https://doi.org/10.1111/bjso.12127
374. Ward, C., Ng Tseung-Wong, C., Szabo, A., Qumseya, T., & Bhowon, U. (2018). Hybrid and alternating identity styles as strategies for managing multicultural identities. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 49*(9), 1402–1439. https://doi.org/10.1177/0022022118782641
375. Warner, D. (1994). Voluntary repatriation and the meaning of the return home: A critique of liberal mathematics. *Journal of Refugee Studies, 1*(2/3), 160–174.
376. Warnes, A. M., & Williams, A. (2006). Older migrants in Europe: A new focus for migration studies. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 32*(8), 1257–1281. https://doi.org/10.1080/13691830600927617
377. Webb, S., & Lahiri-Roy, R. (2019). Skilled migrants and negotiations: New identities, belonging, home and settlement. *Journal of Intercultural Studies, 40*, 190–205.
378. Weine, S. M., Becker, D. F., McGlashan, T. H., Laub, D., Lazrove, S., Vojvoda, D., & Hyman, L. (1998). PTSD symptoms in Bosnian refugees 3½ years after resettlement. *The Journal of Traumatic Stress, 11*(1), 101–112. https://doi.org/10.1023/A:1024406315254
379. Weine, S. M., Becker, D. F., McGlashan, T. H., Laub, D., Lazrove, S., Vojvoda, D., & Hyman, L. (1998). Psychiatric consequences of "ethnic cleansing": Clinical assessments and trauma testimonies of newly resettled Bosnian refugees. *The American Journal of Psychiatry, 155*(4), 562–569. https://doi.org/10.1176/ajp.155.4.562
380. Weinreb, K., Goldie, P., Bonumwezi, J., Ahmed, T., Jeyanayagam, B., Coyle, S., & Grapin, S. (2024). Social support, distress disclosure, and mental health among survivors of the 1994 genocide against the Tutsi in Rwanda. *Traumatology, 31*, 105–115. https://doi.org/10.1037/trm0000516

381. Werkman, S. L. (1980). Coming home: Adjustment of Americans to the United States after living abroad. In G. V. Coelho & P. I. Ahmed (Eds.), *Uprooting and development* (Current Topics in Mental Health, pp. 1–?). Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-3794-2_11
382. Wessendorf, S. (2007). "Roots migrants": Transnationalism and "return" among second-generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 33*(7), 1083–1102. https://doi.org/10.1080/13691830701541614
383. Wiest, R. E. (1978). Rural community development in Mexico: The impact of Mexican recurrent migration to the United States. *University of Manitoba Anthropological Papers, No. 21*.
384. Wiest, R. (1979). Anthropological perspectives on return migration: A critical commentary. *Papers in Anthropology, 20*, 167–188.
385. Wilson, T. D. (1998). Weak ties, strong ties: Network principles in Mexican migration. *Human Organization, 57*(4), 394–403. https://doi.org/10.17730/humo.57.4.pw61g8j535740428
386. Wilton, L. S., Good, J. J., Moss-Racusin, C. A., & Sanchez, D. T. (2015). Communicating more than diversity: The role of institutional diversity statements on expectations and performance as a function of race and gender. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology, 21*, 315–325. https://doi.org/10.1037/a0037883
387. Woodward, R., & Jenkings, K. N. (2012). Soldiers' photographic representations of participation in armed conflict. In S. Gibson & S. Mollan (Eds.), *Representations of peace and conflict* (pp. 105–119). London: Palgrave Macmillan.
388. Xiang, B., & Lindquist, J. (2014). Migration infrastructure. *International Migration Review, 48*, 122–148.
389. Young, G. E. (2014). Reentry: Supporting students in the final stage of study abroad. *New Directions for Student Services, 2014*(146), 59–67. https://doi.org/10.1002/ss.20091
390. Zagefka, H., & Brown, R. (2002). The relationship between acculturation strategies, relative fit and intergroup relations: Immigrant-majority relations in Germany. *European Journal of Social Psychology, 32*(2), 171–188. https://doi.org/10.1002/ejsp.73
391. Zapf, M. K. (1991). Cross-cultural transitions and wellness: Dealing with culture shock. *International Journal for the Advancement of Counselling, 14*, 105–119.
392. Zeager, L. A., & Bascom, J. B. (1996). Strategic behavior in refugee repatriation: A game-theoretic analysis. *The Journal of Conflict Resolution, 40*(3), 460–485. http://www.jstor.org/stable/174315
393. Zetter, R. (1994). The Greek-Cypriot refugees: Perceptions of return under conditions of protracted exile. *The International Migration Review, 28*(2), 307–322. https://doi.org/10.2307/2546734
394. Zetter, R. (1998). "We are strangers here": Continuity and transition: The impact of displacement and protracted exile on the Greek Cypriot 'refugees'. In *Cyprus and its people* (1st ed., p. 29). Routledge.
395. Zetter, R. (1999). Reconceptualising the myth of return: Protracted exile and the Greek Cypriot refugees. *Journal of Refugee Studies, 12*(1), 1–21.
396. Zetter, R. (2011). Conceptualising the land-conflict-restitution nexus: The case of Cyprus. *Journal of Conflict Transformation and Security, 1*(1), 63–88.
397. Zetter, R. (2021). Refugees and their return home: Unsettling matters. *Journal of Refugee Studies, 34*, 7–22. https://doi.org/10.1093/jrs/feab005
398. Zhang, R., Noels, K. A., Lalonde, R. N., & Salas, S. J. (2017). Self-consistency in bicultural persons: Dialectical self beliefs mediate the relation between identity integration and self-consistency. *Frontiers in Psychology, 8*, 321. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00321
399. Žíla, O. (2015). The myth of return: Bosnian refugees and the perception of "home." *Geographica Pannonica, 19*(3), 130–145. https://doi.org/10.5937/GeoPan1503130Z

400. Алєксєєнко, Т. (2020). Можливості й ризики конструювання нової ідентичності у вимушених переселенців (мігрантів) [Електронний ресурс]. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, 24*(1), 4–16. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2020_24(1)__3
401. Бялонович, С. В. (2025). Щоденні стресори війни: адаптивні та дезадаптивні ефекти для психічного здоров'я. *Věda a perspektivy, 3*(24), 52–72. http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/22660/22630
402. Васютинський, В. О. (Ред.). (2016). *Соціальна психологія бідності.* Міленіум.
403. Васютинський, В. (2024). *Психологічні координати українського світу*. Київ: Талком.
404. Верховна Рада України. (2025). Верховна Рада ухвалила законопроєкт про множинне громадянство. https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/06/18/7214023/
405. Вінков, В. (2023). Ідентичність українця в умовах війни: особливості переживання загроз. *Проблеми політичної психології, 14*(28), 79–92.
406. Головаха, О. В. (2014). *Соціальна адаптація трудових мігрантів з України в країнах ЄС*. Київ: Інститут соціології НАН України.
407. Горбунова, В., Карачевський, А., Климчук, В., Нетлюх, Г., & Романчук, О. (2016). *Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів АТО: посібник для ведучих груп.* Львів: Інститут психічного здоров'я Українського католицького університету.
408. Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології, 22*(1), 89–114. https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27
409. Горностай, П. (2021). Травма жертви і травма агресора у міжгрупових конфліктах. *Проблеми політичної психології, 24*(1), 114–133. https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68
410. Горностай, П. П. (2022). Подолання колективних травм у контексті інтеграції України в європейський культурно-історичний простір. *Проблеми політичної психології. Тематичний спецвипуск з питань євроінтеграції, 11*(25), 38–55.
411. Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
412. Губеладзе, І. (2020). Колективне почуття власності щодо власної країни і міжнаціональна напруженість: джерело конфронтації чи фактор єдності. *Проблеми політичної психології, 23*(1), 22–37. https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-44
413. Дзьобань, О. П., & Жданенко, С. Б. (2020). Множинна ідентичність особистості у мережевих умовах: до антропологічних засад інформаційного права. *Інформація і право, 3*(34), 6–15.
414. Дияк, В., Тушко, К., & Волобуєв, В. (2024). Особливості формування множинної ідентичності в умовах російсько-української війни. *Науково-теоретичний альманах Грані, 27*(2), 12–18. https://doi.org/10.15421/172424
415. Діброва, В. А. (2021a). Взаємозв'язок часових перспектив та базисних переконань особистості у контексті вимушеного переселення. *Науковий журнал «Габітус», (32)*, 73–78. https://doi.org/10.32843/2663-5208
416. Діброва, В. А. (2021b). Особливості часової перспективи та мотивації щодо майбутнього внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, (3)*, 5–12. https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-3-1
417. Діброва, В. А. (2023). Особистісне майбутнє внутрішньо переміщених осіб: стратегії конструювання. *Проблеми політичної психології, 13*(27). https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-130
418. Дроздов, О. (2025). Проблеми єдності українського суспільства в соціальних уявленнях вітчизняної молоді. *Проблеми політичної психології, 17*(31), 25–39. https://doi.org/10.33120/popp-Vol17-Year2025-205

419. Духневич, В. М. (2014). До розуміння соціально-психологічної сутності політико-правової свідомості. *Актуальні проблеми юридичної психології: тези доп. наук.-практ. конф. (25 квітня 2014 р.)*, 269–271.
420. Духневич, В. М. (2015). Спроба психологічного аналізу механізмів становлення політико-правової свідомості особистості. *Юридична психологія. Теоретичні та методологічні проблеми юридичної психології, 1*(16), 43–50.
421. Духневич, В. М. (2024a). Психологічна модель формування соціальної згуртованості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія, 6*(35(74)), 151–158.
422. Духневич, В. М. (2024b). Соціальна згуртованість як об'єкт психологічного дослідження. *Проблеми політичної психології, 16*(30), 9–23.
423. Іванова, С. П. (2019). *Трудова міграція як фактор соціальних трансформацій в Україні*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
424. Калагін, Ю., & Шанідзе, О. (2023). Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року. *Грані, 26*(3), 62–68. https://doi.org/10.15421/172349
425. Каліщук, С. М., & Токарева, Ю. М. (2024). Екзистенційно-системний аналіз образу майбутнього особистості. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія, 35*(74)(6), 95–99.
426. Коптєв, О., & Висоцький, О. (2025). Освітній процес під час повномасштабної російсько-української війни: передумови, особливості, ефективність. *Грані, 28*(1), 233–238. https://doi.org/10.15421/172528
427. Коробка, Л. М. (2019). Адаптація спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту: від переживання травми до відновлювальних зусиль та розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, 4*, 176–182.
428. Коробка, Л. М. (2020). Соціально-психологічна підтримка стигматизовуваних меншин: технологічний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 45*(48), 100–109.
429. Коробка, Л. М. (2021). Соціально-психологічні технології підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 47*(51), 209–218.
430. Коробка, Л. (2022a). Соціально-психологічні технології протидії стигматизації та підтримки стигматизовуваних осіб. *Проблеми політичної психології, 11*(25), 67–84. https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-88
431. Коробка, Л. М. (2022b). Спільнотні ідентичності в умовах децентралізації як євроінтеграційної реформи: проблеми становлення та взаємодії. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. Спецвипуск*, 61–69.
432. Коробка, Л. (2023). Види спільнотних ідентичностей: проблеми трансформації та взаємодії в умовах війни. *Проблеми політичної психології, 13*(27), 86–97. https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-126
433. Коробка, Л. М. (2024). Особливості прояву ідентичностей освітян під впливом війни. *Вісник Національної академії педагогічних наук України, 2*(6), 1–5.
434. Кузнєцова, Н. І. (2017). *Психосоціальні особливості міграції українських працівників*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
435. Кухарук, О. (2022). Ідентичнісний вимір соціальної резильєнтності: визначення, підходи, можливості прогнозування. *Проблеми політичної психології, 12*(26), 77–90. https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-107
436. Кухарук, О. (2024). Соціальна згуртованість і соціальна ідентичність: взаємозв'язки та взаємовпливи в контексті війни в Україні. *Проблеми політичної психології, 16*(30), 208–223. https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-172
437. Лавренюк, С. (2025). Повсякденності ветеранів/-ок з інвалідністю при поверненні до цивільного життя: соціально-екологічний підхід. *Грані, 28*(1), 192–204. https://doi.org/10.15421/172524

438. Лазаренко, В. (2018). Дослідження просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб за допомогою картографічної візуалізації наративів місця проживання: Постановка проблеми. *Проблеми політичної психології, 21*(1), 97–112. https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-8
439. Лозова, О. М. (2014). Образ дому і сім'ї у внутрішніх мігрантів України. *Українознавчий альманах, 15*, 93–96.
440. Малиновська, О. А. (2023). Міграція населення України в умовах іноземного вторгнення. *Стратегічна панорама, 2*, 55–67. https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2022.05
441. Малиновська, О. А., & Яценко, Л. Д. (2024). Ризики, зумовлені вимушеним внутрішнім переміщенням населення в Україні в період війни. *Стратегічна панорама, 2*, 27–39. https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2023.03
442. Опитування українських біженців у Німеччині, Польщі та Чехії: задоволеність життям закордоном, повернення в Україну, інтерес до ситуації в Україні. (n.d.). https://usp-ltd.org/opytuvannia-ukrainskykh-bizhentsiv-u-nimechchyni-polshchi-ta-chekhii-zadovolenist-zhyttiam-zakordonom-povernennia-v-ukrainu-interes-do-sytuatsii-v-ukraini/?
443. Остапенко, І. В., & Соснюк, О. П. (2023). Психосемантичне дослідження національної ідентифікації та уявлень про майбутнє молоді різних регіонів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія, 4*, 35–39. https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.4.7
444. Після падіння режиму Асада більшість сирійців так і не повернулися з Німеччини. (2025). https://newformat.info/news/pislia-padinnia-rezhymu-asada-bilshist-syrijtsiv-tak-i-ne-povernulysia-z-nimechchyny/
445. Повернутися з ФРН в Україну прагне лише кожен 5-й біженець. (n.d.). https://www.dw.com/uk/dedali-bilse-ukrainskih-bizenciv-u-nimeccini-ne-zbirautsa-povertatisa-doslidzenna/a-68496113?
446. Слюсаревський, М. (2021). Зміст і динаміка уявлень Українського суспільства про національні символи. *Проблеми політичної психології, 24*(1), 9–34. https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-62
447. Титаренко, Т. М. (Ред.). (2007). *Життєві домагання особистості*. Київ: Педагогічна думка.
448. Титаренко, Т. М. (Ред.). (2012). *Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
449. Титаренко, Т. М. (2023). Воєнна повсякденність: як розширити вікно можливостей для самовідновлення: Наукова доповідь на методологічному семінарі «Актуальні проблеми охорони психічного здоров'я українського народу у воєнний і повоєнний час», 16 листопада, 2023 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України, 5*(2), 1–5. https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5224
450. Титаренко, Т. (2024). Практики самовідновлення мирних мешканців України на початку війни: субкультурні відмінності. *Insight: The Psychological Dimensions of Society, 12*, 338–357.
451. Титаренко, Т. М. (2025). Ставлення населення України до здоров'язбереження у воєнних умовах. *НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 1*, 164–168.
452. Триняк, М. В., & Руденко, С. О. (2023). Феномен множинної ідентичності у контексті парадигмального повороту від інструментальної до комунікативної раціональності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, 3*(58), 58–72.
453. Чорна, Л. (2024). Соціальна перцепція аутгрупи в контексті російсько-української війни. *Проблеми політичної психології, 16*(30), 186–207. https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-171

454. Чуніхіна, С. (2019). Колективні почуття як чинники становлення соціальної інклюзії. *Проблеми політичної психології, 22*(1), 140–152. https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-19
455. Шевченко, О. (2023). Виклики гуманітарної кризи під час війни в Україні для внутрішньо переміщених осіб та інших вразливих груп. *Social Work and Education, 10*(3), 325–335. https://doi.org/10.25128/2520-6230.22.3.6

Наукове видання

Ольга Миколаївна Кочубейник

ПОСТВІЙНА. ЧИ Є ДОРОГА ДОДОМУ?

МОНОГРАФІЯ

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

E-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: https://ispp.org.ua

Підписано до друку 23.12.2025 р.
Гарнітура Times New Roman, Авт. арк. 19,1.
Електронне видання

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net